

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

MODERNLEŞME DÖNEMİ TÜRKİYE VE AZERBAYCAN
ROMAN VE HİKÂYELERİNDE EĞİTİM SORUNLARI

MELİHA ÖZTURHAN

İZMİR

2022

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

MODERNLEŞME DÖNEMİ TÜRKİYE VE AZERBAYCAN
ROMAN VE HİKÂYELERİNDE EĞİTİM SORUNLARI

MELİHA ÖZTURHAN

Danışman:
Doç. Dr. Sabahattin ÇAĞIN

İzmir

2022

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Doktora tezi olarak sunulan “Modernleşme Dönemi Türkiye ve Azerbaycan Roman ve Hikâyelerinde Eğitim Sorunları” isimli çalışmanın içerdiği fikri izinsiz başka bir yerden almadığımı; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında ve bölümlerinin yazımında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yaptığımı ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, ayrıca bu çalışmanın Dokuz Eylül Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve intihal içermediğini beyan ederim. Herhangi bir zamanda aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonuca razı olduğumu bildiririm.

11 /08/ 2022

Meliha ÖZTURHAN

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 16/08/2022

Tez Başlığı:

Modernleşme Dönemi Türkiye ve Azerbaycan Roman ve Hikâyelerde Eğitim Sorunları

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 252 sayfalık kısmına ilişkin, 16/08/2022 tarihinde **tez danışmanım tarafından** Dokuz Eylül Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı'nın sağladığı İntihal Tespit Programından (Turnitin-Tez İntihal Analiz Programı) aşağıda belirtilen **filtreleme tiplerinden biri** (uygun olanı işaretleyiniz) uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin **benzerlik oranı % 15** dir.

- <http://www.kutuphane.deu.edu.tr/tr/turnitin-tez-intihal-analiz-programi/> adresindeki Tez İntihal Analiz Programı Kullanım Kılavuzunu okudum ☒

Filtreleme Tipi 1(Maksimum %15) ☒

Filtreleme Tipi 2(Maksimum %30) ☐

☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, ☒ Kaynakça hariç, ☒ Alıntılar dâhil, ☒ Altı (6) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.	☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, ☐ Kaynakça dâhil, ☐ Alıntılar dâhil.
EK 1- İntihal Tespit Programı Raporu İLK SAYFA Çıktısı. ☒ EK 2- İntihal Tespit Programı Raporu (Tümü) Cd İçinde. ☐	

Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Uygulama Esasları'nı inceledim ve yukarıda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı : Meliha ÖZTURHAN

Öğrenci No : 2016950071

Anabilim Dalı : Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı

Programı : Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bilim Dalı

Statüsü : Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒

ÖĞRENCİ

DANIŞMAN

Meliha ÖZTURHAN

Doç.Dr. Sabahattin ÇAĞIN

İmza, Tarih

İmza, Tarih

Açıklamalar

1: Bu formu teslim etmeden önce sizden istenen bilgileri uygun kutucuğu (☐) işaretleyerek doldurunuz.

Kullanıcı şifre vb. konusunda sorun yaşanması durumunda Üniversitemiz Merkez Kütüphanesinde bulunan Turnitin yetkilisine (Ali Taş Tel: +90 312 201 20 20 veya turnitin@deu.edu.tr) başvurunuz.

2: Yüksek Lisans/Doktora Tez Çalışması Orijinallik Raporu" formu tezin ciltlenmiş ve elektronik nüshalarının içerisinde ekler kısmında yer alır.

3: Tez savunmasında düzeltme alınması durumunda bu form güncellenerek yeniden hazırlanır.

4: Turnitin-Tez İntihal Analiz Programına yükleme yapılırken Dosya Başlığı (document title) olarak **tez başlığının tamamı**, Yazar Adı (author's first name) olarak **öğrencinin adı**, Yazar Soyadı (author's last name) olarak **öğrencinin soyadı** bilgisini yazınız.

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanmasında destekleri ve emeklerini hiçbir vakit esirgemeyen danışman hocam sayın Doç. Dr. Sabahattin ÇAĞIN'a, çalışmam boyunca her daim beni yönlendiren ve bilgilendiren değerli hocam Prof. Dr. Yavuz AKPINAR'a, doktora programında öğrencileri olduğum ve bu süreçte bilgileriyle aydınlandığım Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı'ndaki hocalarıma, fedakârlık ve sabırla beni destekleyen sevgili eşim Ahmet ÖZTURHAN ve oğlum Alpay'a şükran ve minnetlerimi sunarım.

İZMİR-2022
Meliha ÖZTURHAN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	viii
ÖZET.....	ix
ABSTRACT.....	x
BÖLÜM I.....	1
GİRİŞ.....	1
1.1. Problem Durumu.....	1
1.2. Amaç ve Önem	1
1.3. Problem Cümlesi ve Alt Problem Cümleleri	2
1.4. Tanımlar.....	2
BÖLÜM II.....	3
İLGİLİ ARAŞTIRMALAR.....	3
BÖLÜM III.....	6
YÖNTEM.....	6
3.1. Araştırmanın Modeli.....	6
3.2. Evren ve Örneklem	6
3.3. Veri Toplama Araçları	6
3.4. Araştırmanın Zaman Çizelgesi.....	6
BÖLÜM IV.....	7
BULGULAR VE YORUMLAR.....	7
4.1. Modernleşme Döneminde Türkiye’de Eğitim	7
4. 2. Modernleşme Döneminde Azerbaycan’da Eğitim	14
BÖLÜM V.....	24
TANZİMAT DÖNEMİ ROMAN VE HİKÂYELERİNDE EĞİTİM.....	24
5.1. Tanzimat Dönemi Yazarlarının Eğitimle İlgili Görüşleri	24

5.1.1. Namık Kemal	24
5.1.2. Ahmet Mithat Efendi	25
5.1.3. Şemseddin Sami	27
5.1.4. Recaizade Mahmut Ekrem	28
5.1.5. Nabizade Nazım	28
5.1.6. Mizancı Murad	29
5.1.7. Fatma Aliye Hanım	30
5.2. Tanzimat Roman ve Hikâyelerinde Eğitimle İlgili Unsurlar	32
5.2.1. Eğitilen kişiler	32
5.2.1.1. Çocuklar	32
5.2.1.1.1. Erkek çocuklar	32
5.2.1.1.2. Kız çocuklar	47
5.2.1.2. Yetişkinler	64
5.2.1.2.1. Kadınlar	64
5.2.1.2.2. Erkekler	96
5.2.1.2.3. Köleler	123
5.2.1.2.3.1. Kadın köleler (cariye/odalık)	124
5.2.1.2.3.2. Erkek köleler	129
5.2.1.2.4. Evlatlıklar	130
5.2.1.2.4.1. Kız evlatlık	131
5.2.1.2.4.2. Erkek evlatlık	133
5.2.2. Eğitimciler	137
5.2.2.1. Erkek Eğitimciler	138
5.2.2.1.1. Özel erkek eğitimciler	138
5.2.2.2. Kadın Eğitimciler	148
5.2.2.2.1. Özel kadın eğitimciler	149
5.2.2.2.2. Mürebbiyeler	151
5.2.2.3. Yabancı Eğitimciler	155
5.2.2.3.1. Yabancı kadın eğitimciler	155
5.2.2.3.2. Yabancı erkek eğitimciler	158
5.2.2.4. Din Eğitimcileri	160
5.2.2.4.1. Kadın din eğitimcileri	160

5.2.2.4.2. Erkek din eğitimcileri.....	161
5.2.3. Eğitim Kurumları	163
5.2.3.1. Resmi eğitim kurumları	163
5.2.3.1.1. Medreseler.....	163
5.2.3.1.2. İlk, orta, lise eğitimi veren mektepler	167
5.2.3.1.2.1. Sıbyan mektebi.....	167
5.2.3.1.2.2. Rüştîye mektebi.....	170
5.2.3.1.2.3. İdadi mektebi.....	172
5.2.3.1.2.4. Sultanî mektebi	174
5.2.3.1.3. Yükseköğretim kurumları	175
5.2.3.1.3.1. Darulfünün	175
5.2.3.1.3.2. Mekteb-i mülküye	176
5.2.3.1.3.3. Mekteb-i tıbbîye.....	177
5.2.3.1.3.4. Askerî okullar.....	178
5.2.3.1.3.5. Dârülmualimât	180
5.2.3.1.4. Memur yetiştiren kurumlar (kalemler).....	182
5.2.3.2. Azınlık mektepleri.....	184
5.2.3.3. Özel eğitim kurumları	185
5.2.3.3.1. Pansiyon.....	185
5.2.3.3.2. Manastır ve rahibe mektebi.....	186
5.2.3.3.3. Evlerde eğitim	187
BÖLÜM VI.....	192
MODERNLEŞME DÖNEMİ AZERBAIJAN ROMAN VE HİKÂYELERİNDE EĞİTİM.....	192
6.1. Modernleşme Dönemi Azerbaycan Yazarlarının Eğitimle İlgili Görüşleri	192
6.1.1. Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847)	192
6.1.2. Nəriman Nərimanov (1870-1925).....	193
6.1.3. Sultan Məcid Qənizadə (1866-1937).....	194
6.1.4. Mirza Fəthəli Axundzadə (1812-1878).....	194
6.1.5. Əbdürrəhim Talibov Təbrizi (1834-1911)	196
6.1.6. Hac Zeynəlabidin Mərağeyi (1840-1910).....	196
6.2. Modernleşme Dönemi Azerbaycan Roman ve Hikâyelerinde Eğitimle İlgili Unsurlar.....	198

6.2.1. Eğitilen Kişiler	198
6.2.1.1. Çocuklar	198
6.2.1.1.1. Kız çocuklar	198
6.2.1.1.2. Erkek çocuklar	199
6.2.1.2. Yetişkinler	200
6.2.1.2.1. Kadın eğitimi.....	200
6.2.1.2.2. Erkek eğitimi.....	205
6.2.2. Eğitimciler.....	212
6.2.2.1. Erkek eğitimciler.....	213
6.2.2.2. Kadın eğitimciler.....	214
6.2.2.3. Din eğitimcileri	215
6.2.3. Eğitim kurumları	215
6.2.3.1. Medreselerde eğitim.....	216
6.2.3.2. Mekteplerde eğitim	216
6.2.3.3. Gimnazyada eğitim	217
6.2.3.4. Üniversitelerde eğitim.....	218
6.2.3.5. Evlerde ve özel mekânlarda eğitim	218
SONUÇ.....	220
KAYNAKÇA.....	226
EKLER.....	236
EK 1.....	236

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt.
Haz.	: Hazırlayan
Red.	: Redaktör
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
vb.	: ve benzeri

ÖZET

MODERNLEŞME DÖNEMİ TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ROMAN VE HİKÂYELERİNDE EĞİTİM SORUNLARI

XIX. yüzyılda dünyada yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler Osmanlı İmparatorluğunda modernleşme harekâtının başlanmasına sebep olur. 1839 yılında Tanzimat'ın ilanı ile ülkede Batılılaşma süreci resmiyet kazanır ve siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik alanlarda değişimlere yol açar. Öte yandan XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rus işgaline uğrayan Azerbaycan'da da birçok alanda yenileşme deneyimleri hayata geçer.

Modernleşme sürecinde aynı çizgide hareket eden iki topluluğun aydın ve yazarları, toplumu yeni bir düzene hazırlamak ve modern toplum anlayışını halka benimsetmek için eğitim meselesi üzerinde ısrarla dururlar. Bu aydınlar dönemin eğitim algısıyla ilgili eleştirel düşüncelerini gazete yazılarında açıklarken, bir öğretim aracı olarak gördükleri roman ve hikâyelerde de eğitim meselesini farklı açılardan yorumlarlar.

Modernleşme döneminde her iki topluluğun yazarları çocuk eğitimi, anne baba eğitimi, kadın eğitimi, eğitimciler, eğitim kurumları vb. gibi birçok eğitim sorununu roman ve hikâyelerinde ele alırlar. Bu yazarlar eserlerindeki kahramanlar aracılığıyla eğitimle ilgili görüşlerini ortaya koyarken, modernleşmenin bir belirtisi olan eğitimde yenileşmeyi de desteklerler.

Bu çalışmada modernleşme sürecinde hem Osmanlı hem de Azerbaycan'da eğitim durumu genel hatlarıyla ele alındı. Her iki toplulukta devlet adamları tarafından uygulanan eğitim politikaları, açılan yeni eğitim kurumları, aydın ve yazarların bu konuya yaklaşımları dönemin roman ve hikâyelerinden hareketle değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme Dönemi, Türkiye, Azerbaycan, Roman, Hikâye, Eğitim, Edebiyat.

ABSTRACT

EDUCATION PROBLEMS IN MODERNIZATION PERIOD TURKISH AND AZERBAIJAN NOVELS AND STORIES

The political and social developments in the world in the 19th century led to the start of the modernization operation in the Ottoman Empire. With the proclamation of the Tanzimat in 1839, the Westernization process in the country became official and led to changes in political, social, cultural and economic fields. On the other hand, in Azerbaijan, which has been occupied by the Russians since the middle of the 19th century, innovation experiences are realized in many fields.

The intellectuals and writers of the two communities, acting in the same line in the modernization process, insistently on the issue of education in order to prepare the society for a new order and to adopt the understanding of modern society to the public. While these intellectuals explain their critical thoughts about the perception of education of the period in their newspaper articles, they also interpret the issue of education from different angles in the novels and stories they see as a teaching tool.

In the modernization period, the writers of both communities deal with many educational problems such as child education, parent education, women's education, educators, educational institutions, etc. in their novels and stories. While these writers reveal their views on education through the heroes in their works, they also support innovation in education, which is a sign of modernization.

In this study, the education situation in both Ottoman and Azerbaijan in the modernization process was discussed in general terms. The education policies implemented by the statesmen in both communities, the new educational institutions opened, the approaches of intellectuals and writers to this subject were evaluated based on the novels and stories of the period.

Keywords: Modernization Period, Turkey, Azerbaijan, Novel, Story, Education, Literature.

BÖLÜM I

GİRİŞ

Bu kısımda problemin durumu, amacı ve önemi, problem cümleleri ve alt problemler ile tanımlar bulunmaktadır.

1.1. Problem Durumu

Bu tez çalışmasında modernleşme döneminde Osmanlı ve Azerbaycan yazarlarının eğitim konusu işlendiği roman ve hikâyeler incelenmiştir. Osmanlı yazarlarına ait otuz bir ve Azerbaycan yazarlarına ait beş (toplam otuz altı) eser değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin sonucunda modernleşme döneminde iki topluluk yazarlarının eserlerinde yer alan eğitim sorunları tespit edilmiş ve bu tez çalışması oluşturulmuştur.

1.2. Amaç ve Önem

Türk Dünyası edebiyatları uzun yıllar Doğu edebiyatlarının, özellikle de Arap ve Fars edebiyatlarının etkisi altında gelişimini sürdürmüşlerdir. Bunda onların bağlı olduğu Doğu kültürünün önemli bir etkisi olmuştur. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da başlayan modernleşme hareketleri önce askerî alanda, daha sonra eğitim ve mimarîde ardından da kılık kıyafette kendini göstermeye başlamıştır. Yenileşmenin etkileri uzun bir süre sonra edebiyatta da kendini göstermeye başlamış ve zaman içinde Batı tesirinde bir edebiyatın oluşmasına yol açmıştır. Bu dönemde örnek alınan kültür Fransız kültürü, edebiyat da Fransız edebiyatı olmuştur. Diğer taraftan Azerbaycan'da da aynı sürecin yaşandığı görülmektedir. Osmanlı'dan tek farkı zaman içinde Rusya'nın işgali altında kalmış olmalarıdır. Dolayısıyla burada yenileşme hareketlerinde örnek alınan kültür Rus kültürü, edebiyat da Rus edebiyatı olmuştur.

Bu iki edebiyatın ilk dönem eserlerinde gerek tür bakımından gerekse eserlerde işlenen temalar bakımından önemli benzerliklerin olduğu görülmektedir. Yazarlar, özellikle Doğu toplumlarının Batı karşısındaki eksikliklerini tespit etmişler, bunların en önemli sebebinin eğitimdeki farklılıklardan kaynaklandığını fark etmişlerdir. Bu eserlerde çocukların ve kadınların eğitilmesi, okulların yetersizliği, ders veren öğretmenlerdeki bilgi ve yöntem eksikliği gibi konular önde gelen temalardır.

Bu konu, yukarıda da belirtildiği gibi aynı dili konuşan fakat değişik coğrafyalarda yaşayan toplulukların hem kültürel hem eğitim alanındaki ortak sorunlarını, hem de etkilendikleri kültür ve edebiyatlar bakımından farklılıkları ortaya koyma açısından önem

taşımaktadır. Bu çalışma Türk dünyası edebiyatlarının sonraki dönemlerine de uygulanarak konunun bir bütünlük içinde ortaya konulmasını sağlayacaktır.

1.3. Problem Cümlesi ve Alt Problem Cümleleri

- Osmanlı'da ve Azerbaycan'da ortaya çıkan yenileşme hareketleri edebiyat eserlerinde eğitim sorunlarının işlenmesine nasıl etki etmiştir, ortaklıklar ve farklılıklar nelerdir?

- Kültür ve medeniyet değişiklikleri edebiyatı hangi yönlerden etkiler?

- Coğrafya farklılıkları toplumun yaşayışlarında ve edebiyatlarının oluşumunda etkili midir?

- Bağımsız veya işgal altında olmak bir toplumun kültürel ve sosyal (dolayısıyla eğitim) yapısını nasıl etkiler?

1.4. Tanımlar

Eğitim: Eğitim insanın davranış ve karakterinin temelini oluşturan beceri ve değerler kazandırmayla alakalı çalışmaları anlatır.

Öğretim: Öğretim bilgi edindirme, insanların sahip olduğu bilgileri gelecek kuşaklara aktarma faaliyetidir. Öğretim kelimesi genel olarak talim kelimesi olarak kullanılmaktadır. Talim ise lügatte “bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi gerçek haliyle bilmek” manasındaki ilm kökünden türemektedir. Bu manasıyla talim “birine bilgi öğretmek, ders okutmak” anlamındadır. Talimden sadece bilgi kazandırma, bunu bellekte saklama ve yeri geldiğinde hatırlama anlaşılmaktadır (Kazıcı ve Ayhan, 2010, s. 515-516).

Modernleşme/Batılılaşma Dönemi: Günümüzde kullanılan Türkçede Batılılaşma terimi, genel hatlarıyla Batı ülkeleri dışında kalan toplumlarda, özel anlamda ise Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiye'sinde Batı'nın bilim ve teknolojiye gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen içtimai, siyasi ve kültürel hareketleri ifade etmek için kullanılmaktadır (Hanioğlu, 1992, s. 148).

BÖLÜM II

İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Modernleşme Dönemi Osmanlı ve Azerbaycan roman ve hikâyelerinde eğitim sorunu ile ilgili şimdiye kadar Türkiye’de ve Azerbaycan’da kitap bazında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar daha çok makale/tez bazında ve münferit şekilde olmuştur. Bu çalışmalarda ise roman ve hikâyelerin edebi yönü ve fikir yapısı öne çıkarılmış, eserlerdeki eğitim konusunda köklü bir çalışma yapılmamıştır. Ayrıca eğitim açısından iki ayrı coğrafyaya ait eserler de karşılaştırılmamıştır. Bu boşluğu doldurmak adına modernleşme dönemine ilişkin birincil kaynaklar taranmış ve tezde faydalanmak için konuya ilişkin tartışmalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Kaynak olarak kullandığımız yayınlar ve araştırmaların bazısını aşağıdaki gibi listeleyebiliriz:

- Hüseyin Baykara’nın “*Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*” (1966) adlı kitabı, Azerbaycan’ın uyanışı, yenileşmesi ve önde gelen şahsiyetleriyle ilgili bilgi içeren kapsamlı bir eserdir.

- Yavuz Akpınar’ın “*Azeri Edebiyatı Araştırmaları*” (1994) adlı kitabında Azerbaycan edebiyatının ana hatları ve önemli temsilcileri anlatılmıştır. Ayrıca Türkiye-Azerbaycan edebi ilişkileri; tanıtma yazıları, biyografiler ve metin neşirlerine de yer verilmiştir.

- Melin Has-Er’in “*Tanzimat Devri Türk Romanlarında Kadın Kahramanlar*” (2000) isimli kitabında Tanzimat dönemi eserlerinde geçen kadın tipleri hakkında bilgi verilmiş ve yazarın görüşlerine yer verilmiştir.

- Hümeyir Əhmədov’un “*Azərbaycan Təhsilinin İnkişaf Strategiyası*” (2010) adlı kitabında, modernleşme döneminde Azerbaycan’da öncülük eden aydınlar, o dönemde açılan okullar ve eğitim politikalarıyla ilgili önemli bilgiler ele alınmıştır.

- Könül Nəhmətova’nın “*Abbasqulu Ağa Bakıxanov’un Kitab-i Əsgəriyyə Hekayəsi*” (2013) adlı kitabında dönemin yenilikçi şahsiyetlerinden olan Bakıxanov’un edebi kişiliği değerlendirilmiş ve eserin dili sadeleştirilmiştir.

- İnci Enginün’ün “*Yeni Türk Edebiyatı, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*” (2015) isimli kitabında Tanzimat yazarları tarafından yazılan makale, anı, seyahat, mektup, tarih, roman ve hikâye, şiir, tiyatro ve eleştiri gibi yeni edebi türler müstakil olarak ele alınmıştır.

- M. Orhan Okay'ın “*Batılaşma Devri Türk Edebiyatı*” (2016) isimli kitabında yer yer edebiyat tarihi ile ilgili tartışmalar yapılmıştır ve mevcut bilgi verileri kullanılarak edebiyatın bazı meseleleri yeniden gözden geçirilmiştir.

- Sabahattin Çağın'ın “*Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Hikâye*” (2018) adlı kitabında Tanzimat döneminde yazılan Türk hikâyeleri, tahlile dayalı olarak incelenmiştir.

-Berna Moran'ın “*Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*” (2019) isimli eserinde Doğu-Batı sorunu çerçevesinde Türk romanı tarihî gelişimi içinde incelenmiş ve bazı önemli Türk romancılarıyla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

- Necdet Hayta ve Uğur Ünal tarafından hazırlanan “*Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*” (2020) isimli kitapta Osmanlı devletinin Batı medeniyetinden faydalanma ve çağa ayak uydurmaya çalışma yolunda attığı adımları tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır.

- Şahin Durmaz'n “*20.Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler*” (2010) başlıklı makalesinde Azerbaycan ülkesinde Hayriyecilik ve Maarifçilik şeklinde adlandırılan dernek ile vakıf çalışmaları ele alınmıştır.

-Selçuk Aksin Somel'in “*Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu- Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler*” (2011) başlıklı makalesinde Tanzimat Fermanı sonucunda Türkiye’de eğitim alanında yapılan reformlar irdelenmiştir.

- Ş. F. Fərəcov ve H. O. Əhmədov'un “*XX. Əsrin İlk Onilliklərində Şimali Azərbaycan'da Əhəlinin Savadlılıq Səviyyəsi (Zaqatala Bölgəsi Üzrə)*” (2015) adlı makalede Zaqatala bölgəsi esas alınarak Azerbaycan'da eğitim sorunları ve yeni açılan mekteplerle ilgili incelenme yapılmıştır.

- Şerif Demir'in “*XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim*” (2015) isimli makalesinde, Osmanlı'da siyasal alanda yapılan reformlar, eğitim alanında uygulanan politikalar ve açılan yeni okullar konu edinmiştir.

- İslam Musayev'in “*Bazı Azerbaycanlı Ediplerin Eserlerinde Eğitim Meseleleri*” (2018) adlı makalesinde Azerbaycan'ın bazı maarifçi yazarlarının edebi eserlerinde eğitim, terbiye ve milli-manevi değerler konusundaki görüşleri ele alınmıştır.

- Seda Gül Kartal'ın "*Türk Romanlarında Eğitim-Öğrenim Görmüş Kahramanlar (1870-1908)*" (2013) başlıklı yayımlanmamış doktora tezinde Tanzimat romancılarının eserlerinde işledikleri eğitim ve öğrenim görmüş kahramanlar ele alınmış ve bu kahramanlar üzerinden yazarların eğitime olan yaklaşımları değerlendirilmiştir.

- İpek Yıldız'ın "*Tanzimat Romanında Eğitim Sorunu*" (2018) adlı yayınlanmamış doktora tezinde modernleşme sürecinde eğitimin rolü, eğitim sorunları ve dönemin sanatçılarının bu sorunlara yaklaşımı değerlendirilmiştir.

- Dadaş Mutallımov'un "*Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya ve İran İle Dini İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*" (2019) adlı doktora tezinde XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın genel olarak dini durumu, dinsel eğitim ve devrin din görevlileriyle ilgili bilgiler verilmiştir.

- Sabina Abbaslı'nın "*Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)*" (2019) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde Rus işgalinde sonra Azerbaycan'da yürütülen eğitim politikaları ve bu doğrultuda açılan yeni mektepler konu edinmiştir.

BÖLÜM III

YÖNTEM

3.1. Araştırma Modeli

Çalışmamızda roman ve hikâyelerde modernleşmenin roman ve hikâyeleri nasıl etkilediği, özellikle eğitim unsurlarının eserlerde ne şekilde yer aldığı, nasıl işlendiği, ne gibi benzerlikler ve farklılıklar gösterdiği problemlerini tespit etmek için sosyolojik araştırma metodu; bu konuda her iki edebiyatta yazılmış roman ve hikâyelerin benzerlik ve farklılıklarının saptanması için de karşılaştırmalı edebiyat metodu kullanılmıştır.

3.2. Evren ve Örneklem

Yapılan çalışmanın evrenini Tanzimat dönemi Türk hikâye ve romanı ile XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının hikâye ve romanlarında işlenen eğitim unsurları oluşturmaktadır. Bu evren içindeki örnekleri ise Tanzimat yazarları ile ilk dönem modern Azerbaycan yazarlarının roman ve hikâyeleri oluşturmıştır.

3.3. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmanın verileri, Tanzimat dönemi roman ve hikâyeleriyle Azerbaycan ilk dönem roman ve hikâyelerinin okunması ve bu eserlerin üzerinde yapılmış çalışmaların incelemesiyle elde edilmiştir.

3.4. Araştırmanın Zaman Çizelgesi

Eylül 2018- Eylül 2019'a dek ilgili yayınlar araştırıldı. Ekim 2019- Eylül 2020'e kadar Tanzimat dönemi roman ve hikâyeleriyle Azerbaycan ilk dönem roman ve hikâyeleri tespit edildi. Ekim 2020'den Nisan 2022'e değin bulgular, yorum ve sonuç yazılarak tez çalışması tamamlandı.

BÖLÜM IV

BULGULAR VE YORUMLAR

4.1. Modernleşme Döneminde Türkiye’de Eğitim

Osmanlı Devleti, tarihi boyunca büyük bir coğrafya üzerinde hüküm sürerek birçok milleti kontrolü altına almıştır. Devlet, XV. ve XVI. yüzyıllarda muhteşem dönemlerini yaşar. Kuruluşundan itibaren hızla bir gelişme ve ilerleme kaydeder. Bunun nedenleri arasında; uygulanan bilinçli siyaset, devlet adamlarının başarılı olması, idari siyasetteki incelik, disiplinli ve güçlü bir askerî yapı, adalet, din anlayışında hoşgörü, dönemim koşullarına göre mülki ve iktisadî alanda gelişmeyi sağlayan tedbirleri alabilmesi gösterilebilir. XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, birtakım iç ve dış nedenlerle duraklamaya başlar. Bu duraklama nedenlerinden ilki mülki idarede bozulmadır. Mülki idarede yaşanan sorunlar zamanla askerî teşkilatı etkiler. Askerî teşkilattaki düzensizlikler savaşlarda mağlup olunmasına, bu mağlubiyetler ise iktisadi kayıplara neden olur. Bu dönemde imparatorluğun diğer müesseselerinde olduğu gibi eğitim kurumlarında da bozulmalar başlar. Temel eğitim müesseseleri olan medreseler nakilci, sıkı kurallara bağlı ve özden uzak ayrıntılarla boğuşurlar. Akli ve pozitif bilimler programlarından çıkarılır, sadece dini ve hukuki bilimler öğretilir. Yozlaşmış, harap, yanmış ve “adı var kendi yok” tarzındaki medreselere bazı kişiler kayırma yoluyla müderris olarak tayin edilir. Devletin duraklamasına sebep olan iç nedenlerle birlikte XV. ve XVI. asırlarda Batı’da meydana gelen yenilikler de önemli bir faktördür. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, kendisinden güçsüz durumda gördüğü Batı’daki kalkınma girişimleri izleyemez. Avrupalılar da coğrafi keşifler sayesinde sahip oldukları bilgi birikimleriyle teknolojik ve ilmi eksikliklerini hızlıca gidermeye hatta yenileşmeye başlarlar. Osmanlı Devleti ise bilim, teknoloji ve ekonomide hâlâ ortaçağ zihniyetiyle hareket edip XVII. yüzyıla hızla modernleşen Avrupa’dan daha geri adımlarla girmiş olur. Bu durumda kendi iç problemleriyle yüz yüze gelmeye başlayan Osmanlı Devleti, eksikliklerin giderilmesi için XVII. asırdan itibaren bir dizi modernleşme çabası içerisine girmeye başlar (Hayta ve Ünal, 2020, ss.1-5).

Osmanlı Devleti’nin ilk yenileşme hareketi “Lale Devri” (1718-1730) ve ardından gelen ıslahatlarla başlar. Bu süreç III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) döneminde yeni bir ivme kazanır. III. Ahmet’in hükümdarlığının son yıllarında Pasarofça Anlaşması ile başlamış olan Lale Devri’nde İbrahim Müteferrika, Osmanlı’da ilk matbaayı

kurur. Batı'nın harbiye eğitimi ve teknolojik gelişmeler konusundaki bilgilere ülkede önem verilmeye başlar. Avrupa'nın gelişimini bizzat öğrenmek amacıyla farklı Avrupa şehirlerine elçiler gönderilir. Diğer taraftan, Batı medniyetinin ferdin refahına yönelik değerleri Osmanlı yöneticileri içerisinde yeni bir hayat tarzı oluşmasına kaynaklık eder. Batı askerî teknolojisinden esinlenme ve örnek alma çabaları I. Mahmut (1730-1754), I. Abdülhamit (1774-1789) ve özellikle III. Selim (1789-1807) döneminde hızlanır. III. Selim devrinde geleneğe bağlı toplumsal kesimlerin tepkisi ile bir duraksama oluşur, fakat II. Mahmut zamanında tekrardan ivme alan Batılaşma süreci Tanzimat ile beraber yeni bir hız ve nitelik kazanır (Soydan, 2012, s. 263-265).

Yenileşme sürecinden önce Osmanlı Devleti'nde eğitim meselesi dini temellere mutabık olarak yapılandırılmış ve âlimlerin kontrolünde gerçekleşmekteydi. Müslim ile gayrimüslim topluluğunun eğitim müesseseleri bir cemaat sınıfı vasıtasıyla idare edilmekteydi. Her Müslüman çocuk temel öğremini mahalle mekteplerinde dinî esaslara uygun bir şekilde alıyordu. Bu okulları bitirten ve kariyer hırsına sahip olan çocuklar medreselerde eğitim ve öğrenimlerine devam ediyorlardı. Genellikle yenileşme öncesi Osmanlılarda devlet denetimindeki eğitim dinî temelli olup imparatorluğun içtimâî, siyasî ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikteydi. Fakat buralarda modern anlamda pozitif bilimlere dayalı bilgilere pek yer yoktu (Somel, 2011, s. 686).

Osmanlı eğitiminde ilk modernleşme hareketleri 1773-1839 seneleri arasında gerçekleşir. Bu seneler içerisinde eğitim, toplumu dönüştürmeden ziyade bizzat kendi değişim ve dönüşüme ihtiyaç duyar. Bu duruma ise politik ve askerî olaylar tesirli olur ve ilk olarak yeni askerî okulların tesisine temel oluşturur. Buna ilaveten medreselerin yozlaşp bozulmasına karşın müderrislerin toplumda hâlâ söz sahibi konumda olmaları, eğitim kurumlarının temel bir şekilde yozlaşmasına sebep olur. Fakat eğitimde herhangi bir düzenlemeye adım atılmasına izin verilmez. Müderrislerin bu tutumu nedeniyle ıslahat yanlısı yöneticiler, daha çok âlimlerin etkisiz olduğu alanlarda yenilikçi talim ve terbiye anlayışını kökleştirmeye çalışırlar. Yenileşme hareketinin ilk defa askerî alanda yapılmasının nedenlerinden biri de budur (Kartal, 2013, s. 3).

İlk açılan okullar 1775 senesinde tesis edilen “*Mühendishâne-i Bahrî-i Humâyûn*” ve 1795 senesinde “*Mühendishane-i Berrî-i Humâyûn*” isimdeki kara mühendislik mektebi olmuştur. “*Kara Harp Okulu*” ve “*Deniz Harp Okulu*” temelini oluşturan bu mühendishaneler sayesinde Osmanlı İmparatorluğu coğrafya, geometri, matematik, haritacılık gibi Batılı bilimlerle tanışır (Argunşah, 2019, s. 46). Bu okulları 1827 senesinde Askerî Tıbbiye ile 1834 senesinde Harbiye mektebinin açılması izler. Bu şekilde talim-terbiye müesseselerindeki ilk

modernleşme adımı atılmış olur. Bu mekteplerde, ecnebi eğitimciler görev yapar, Avrupaî diller müfredata dâhil edilir, ilk defa Batı'nın pozitif ilimlerini öğrenmek yolunda bir eşik açılmış olur. Bundan sonra bu yeni kurumlarda Avrupa eksenli bir eğitim ve öğretim vermeye başlanır.

Askerî okullardaki modernleşmenin akabinde ilköğretimde de düzenlemelere gidilir. Devrin ilk talim ve terbiye müessesesi olarak sıbyan mekteplerinin nitelik açısından yetersiz olduğu, devletin başka müesseseleri gibi devrin koşullarına adapte olamaması sebebiyle yozlaştığı görünür. 1824 senesinde II. Mahmut, sıbyan mektepleriyle ilgili bir ferman yayımlar. Bu fermanla devrin ilk öğrenin müessesesi olan sıbyan mekteplerinin mecburi kılınmasını sağlar. 1838 senesinde “*Meclis-i Umur-ı Nafia*” adında imar, kalkınma ve eğitim işleri ile görevli olan kurum tesisi edilir. Bu kurum tarafından hazırlanmış olan raporda ilköğrenimin daha tertipli bir hal alması için gereken önerilere değinilir. Ayrıca raporda sıbyan mekteplerindeki öğretmenlerin denetiminin önem kazanması, öğrencilerin mektebe zorunlu olarak devam ettirilmesi, çocukların seviyelerine uygun sınıflara ayrılması gibi önerilere yer verilir. Aslında sıbyan mekteplerinde temelli yenileşmeye gidilmesinden ziyade söz konusu kurumlara çeki düzen verilmesi hedeflenmiştir (Kartal, 2013, s. 4).

Osmanlı Devleti'nde eğitimde modernleşme hareketi sadece bunlarla yeterli tutulmaz ve Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi amaçlanır. Bu doğrultuda II. Mahmut, önceden Avrupa'ya öğrenci gönderen Mehmet Ali Paşa örneğini uygulamaya alarak çeşitli ülkelerin başkentlerine, kara ve deniz subayı yetiştirilmesi amacıyla birçok sayıda öğrenci gönderir. Söz konusu öğrenciler ise ülkeye döndükleri zaman Batılılaşma hareketinde mühim rol oynarlar (Karataş, 2003, s. 234).

Batı'yı takip etmenin gerekli olduğuna inanan Osmanlı Devleti modernleşme çabaları içerisindeyken Avrupa'daki felsefî ve edebî alanlardaki gelişmeleri de tercümeler aracılığıyla takip eder. Bu hedefle tesis edilen “Tercüme Odaları” modernleşme faaliyetleri içerisinde bir hayli önem taşır. Osmanlı münevveri bu sayede pek çok eser tercümesini yapar. Bu şekilde edebî yeniliğin temelleri de atılmış olur. Tercümelerle beraber mühim bir iletişim aracı olan gazetelerin de faaliyetlerine önem verilir ve 1831'de ilk gazete “*Takvim-i Vekayi*” çıkarılır. *Takvim-i Vekayi*'den sonra birçok gazete ile halka modernleşme hususunda haberler ulaştırılır (Yıldız, 2018, s. 3).

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketi Lale Devri ile resmîleşir. Hareketin sistemli bir hale gelmesi ise Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile gerçekleşir. “*Düzme, düzenleme, sıraya koyma*” anlamlarına gelen Arapça “*tanzim*” sözcüğünün çoğulu olan *Tanzimat*, 1839 Gülhâne

Hatt-ı Hümâyûnu kullanılmaya başlanıp 1876 Anayasasına değin süren reform hareketi ile eş anlamlı hale gelir (Hayta ve Ünal, 2020, s. 119).

Osmanlı Devleti için Tanzimat, her şeyden evvel düşünce sahasında büyük bir yenilik getirir. Fermanda ülkenin idaresi için yeni yasaların konulması gerekli görünür. Bu yasaların temeli olarak; can güvenliği, ırz, namus ve mülkiyetin korunması, vergilerin düzenlenmesi, gerekli askerlerin toplanması ve bunların hizmet edeceği süreler üzerinde durulur. İçeriğinden de anlaşılacağı üzere, eğitim işleri ile ilgili belli bir konuya değinilmez. Fakat Tanzimat'ın önde gelen devlet adamları bu eksikliği gidermek için çok geçmeden eğitimle ilgili bazı düzenleme ve faaliyetlere başlarlar (Ürekli, 2002, s. 391).

Bu dönemde yeni okullar açılıp örgün eğitim sisteminin gelişmesine gidildiği bir sırada, eğitim hizmetinin idari bakımdan da teşkilatlandırılmasına gidilir. Bu doğrultuda rüştiyelerle birlikte 1839'da "*Mekatib-i Rüştiye Nezareti*" kurulur. 1845'de "*Muvakkat Maarif Meclisi*" ve bunun detaylı bir raporu üzerine 1846'da "*Meclis-i Maarif-i Umumiye*" açılır. Ardından aynı yıl bu kuruma bağlı olarak idare edilmek üzere "*Mekatib-i Umumiye Nezareti*" kurulur. Mekatib-i Umumiye Nezâreti'nin sorumluluğunda, 1847 seneinden sonra başta İstanbul'da olmak üzere rüştiyeler açılarak yurt genelinde sayıları çoğaltılmaya çalışılır. 1849 senesinden itibaren *Mekatib-i Rüştiye Nezareti*'nin görevleri "*Mekatib-i Umumiye Nezareti*" kurumuna devredilir. O sırada "*Meclis-i Maarif-i Umumiye*" Darülfünun'un kurulması işiyle meşgul olup; "*Mekatib-i Umumiye Nezareti*" ise rüştiye ve sıbyan mektepleriyle ilgilenmektedir. Okulların ve açılacak olan Darülfünunun ders kitaplarını telif veya tercüme olarak hazırlamak için 1851'de akademik karakterde bir kurum olan "*Encümen-i Daniş*" açılır. Fakat bu kurum 1862'ye kadar yaşayabilir (Akyüz, 1985, s. 162).

Encümen-i Daniş'in akabinde 1862'de "*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*" kurulur. Bu cemiyetin başına ise Münif Paşa tayin edilir. Cemiyetin vazifesi din ve siyaset konuları hariç her türlü bilim ve fenle ilgili kitap ve makale telif veya tercüme etmek, belirlenmiş olan bazı günlerde de açık bir şekilde halka ders vermektir. Fen, felsefe ve hukuk konularına yer verilen ve ilk bilimsel dergi olan "*Mecmua-i Fünun*" bu kurum tarafından çıkarılır. Bu kurumun ardından 1865 yılında Maarif Nezareti idaresi altında "*Tercüme Cemiyeti*" açılır. Bu cemiyette önemli olmasına rağmen diğer cemiyetler gibi kısa zaman zarfında kapanır (Kodaman, 1991, s. 19).

Tanzimat devrinde eğitim faaliyetlerinde mühim bir yeri olan ve bu süreçte açılan eğitim kurumlarından biri de "*Mekteb-i Mülkiye*"dir. Devlet memuriyetinde yer alacak yetenekli öğrencilerin eğitildiği bu kurumun haricinde, fakir Müslüman çocuklara eğitim

veren “*Darüşşafaka*” da Tanzimat döneminde tesis edilen diğer okullardan biridir. Tanzimat döneminde meslekî eğitime de önem verilir. 1847 yılında açılan “*Ziraat Okulu*” tarımla ilgili eğitim vermek amacıyla kurulur. Aynı şekilde bu dönemde askerî eğitimin gelişimi doğrultusunda bazı okullar da açılır. 1842 senesinde “*Ebe Mektebi*”, 1845 senesinde “*Askerî İdadi Mektebi*” ve “*Askerî Tıp Mektebi*”, askerî eğitimin gelişmesi hususunda yapılan bir dizi reformun kurumlaşarak uygulamaya geçmiş hâlidir (Yıldız, 2018, s. 23).

Tanzimat Fermanı’nın ardından Osmanlı’nın yönetim sistemini temelden etkileyen ve değişime uğratan mühim düzenlemelerden biri de 1856 yılında ilan edilen *Islahat Fermanı*’dır. Tanzimat Fermanı’nın aksine, Islahat Fermanı’nda eğitimle ilgili bir maddeye yer verilmiştir. Ancak eğitim konusu bu madde, yalnızca gayrimüslim vatandaşların haklarını korumaya yöneliktir. Şöyle ki; bu maddeyle gayrimüslim tebaa, artık subay ve memur yetiştiren devlet okullarına girme hakkı elde ederler. Ayrıca bu cemaate genel ve mesleki eğitim için okul açma serbestliği verilir. Söz konusu okulların programı ve öğretmenleri padişah tarafından naspedilip, okulların denetimi Müslim ve gayrimüslim üyelerin oluşturduğu “*Meclis-i Muhtelit-i Maarif*”e bırakılır (Somel, 2011, s. 694).

Bundan sonra, gayrimüslimler belirtilen haklardan geniş bir şekilde yararlanarak, yabancı devletlerin desteğini bile sağlayarak, başta İstanbul olmak üzere ülkenin her bölgesinde kendi millî ve dinî okullarının açılmasını hızlandırırlar. Kurdukları bu okullarda kendi lisan, din, ırk ve kültürleri doğrultusunda eğitimi sürdürmeye başlarlar. Bu durumda bir devlet politikası dâhilinde eğitimin yürütülmesi ve denetlenmesi zorunluluğu ortaya çıkar. Bahsi geçen bu kontrol ise, merkezî bir eğitim teşkilatının kurulması ile mümkündü. Bu gayeyle, 1857 yılında “*Maarif-i Umumiye Nezareti*” tesis edilir. Böylece eğitim çalışmaları için devlet yönetimi içerisinde ilk defa olarak bir eğitim bakanlığının temeli atılmış olur (Ürekli, 2002, s. 394).

Maarif-i Umumiye Nezareti’nin açılmasıyla ayrıca hükümetin medrese mensuplarına taviz vermekten vazgeçtiği, eğitim işlerini Batılı usuller esasında tanzim ettiği ve benimsediği anlaşılıyor. Nezaretin görevlerini belirten lâyihaya göre; Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye’nin dışında kalan bütün okullar Maarif Nezaretine bağlı olacaktı. Böylece, okullar devlete bağlı resmî kuruluşlar olup, eğitimle ilgili faaliyetler devletin denetim ve sorumluluğu altına girmiş olacaktı. Okullar sınıflandırılmaya tabi tutulup; *Sıbyan*, *Rüştiye*, *Meslek ve Teknik Okulları* olmak üzere üç sınıfa ayrılacaktı. Sıbyan mekteplerinde Müslim ve gayrimüslimlerin öğrenciler ayrı ayrı eğitim alacaklar, rüştiyelerde ise karışık olacaktı. Üçüncü derecedeki okullarda her türden bilim ve fenler okutulacak, bu okullar da karma olacaktı. Sınıf geçmede imtihan usulü getirilecekti. Ayrıca, ikinci ve üçüncü dereceli okullarda eğitim dili Türkçe olup,

öğretmenlerin bu dili iyi bilmeleri koşulu aranacaktı. Bu son maddeden; dönemin maarifçilerinin eğitimi millileştirme fikrini benimsediğini, bununla birlikte da Maarif-i Umumiye Nezareti'nin milli bir karaktere sahip olduğu anlaşılıyor (Kodaman, 1991, s. 17).

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilan edilmesine kadar, var olan maarif teşkilâtı hiçbir değişikliğe uğramadan faaliyetini sürdürür. Ancak eğitimde değişiklik ve yenilik yapma hazırlıkları 1867 senesinde yeniden başlar. Şöyle ki; Osmanlı Devleti yitirdiği gücü tekrar elde etmek, rakip devletlerin karşısında tekrardan canlanmak için Tanzimat ile başlattığı reform hareketinde Batılı devletlerin sistemlerinden yararlanmayı uygun görür. Birçok alanda olduğu gibi özel olarak eğitim sahasında da Fransızların eğitim sistemi benimsenir. Osmanlı eğitim müesseselerinin sistemleştirilmesi ve muasırlaştırılması için Fransız Eğitim Nazırı “Victor Duruy” bu projeyi düzenler. Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihli eğitim hususundaki sunduğu proje, gayrimüslimlerin tahsil hakkıyla ilgili mühim maddeler içerir. Gayrimüslimlerin ilköğretim ve ortaöğretimleri için kurumlaşmanın çoğalması ve eğitim koşullarının geliştirilmesinin istenmesinin yanında Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin üniversite eğitimlerine de değinilerek darülfünün kurulmasına dair kararlar bulunur. Osmanlı Devleti de bu projeyi eğitim sistemine uyarlamaya çalışır ve bunu da “Galatasaray Sultanîsi”nde uygulamaya koyar. Nitekim Batılı tarzda açılan ilk lise 1868’de faaliyet göstermeye başlayan “Galatasaray Sultanîsi” olur. Diğer bir adı “Mekteb-i Sultani” olan bu lise farklı din ve mezheplere ait talabelerin beraberce eğitim gördüğü okul olarak açılır. Bu proje neticesinde darülfünün kurma girişimleri yapılırsa bu girişimler sonuçsuz kalır (Yıldız, 2018, s. 27).

Islahat Fermanı'nın eğitimde başlattığı hareketliliğin son safhası, 1 Eylül 1869 tarihli “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” ile görülür. XVIII. yüzyıl sonarından başlayan, karmaşık ve sistemsiz gelişen eğitimde modernleşme süreci ilk defa bu nizamnameyle tutarlı ve genel bir karakter kazanır (Somet, 2011, s. 701). Eğitim alanındaki en kapsamlı reform hareketi mahiyeti taşıyan bu nizamname ile, Müslim ve gayrimüslim toplulukların âlimler ve rahipler sınıfı tarafından kontrol edilen genel eğitim hususunda devlet, ilköğretim sahasında ilk kez söz sahibi olmaya başlar. Nizamname ile “Maarif-i Umumiye Nezareti”nin kontrolüne giren mektepler, ilköğretim kademesi [İptidâî Mektebi ile Rüştîye Mektebi], ortaöğretim kademesi [İdadi Mektebi ile Sultânî Mektebi] ile yükseköğretim kademesi [Darülfünün] olmak üzere üç kademeyle ayrılır (Bozaslan ve Çokoğullar, 2015, s. 314).

Genel anlamda nizamnamedeki maddeler; eğitim örgütlenmesinden idari vazifelere, eğitim kademelerinin sınıflandırılmasından eğitimcilerin ekonomik durumlarına gibi çok kapsamlı bir çerçeveyi içine alır. Nizamnameyi oluşturan maddelere göre; eğitim öğretme

zorunluluk getirilir, okullar sınıflandırılır, maarif-i umumiye örgütü düzenlenir, eğitim usulleri gündeme alınır, okulların sınav ve mezuniyet kuralları belirlenir, eğitim olanakları iyileştirilir, eğitimcilerin kalifiyeli yetiştirmeleri için gereken adımlar atılır ve sıkıntıları gidermek amacıyla ekonomik tedbirler alınarak dönemin şartlarına göre eğitime yeni yasalar düzenlenir (Yıldız, 2018, s. 29). Bu nizamname, Osmanlı yöneticilerinin Tanzimat'la ortaya çıkan değişim sürecinde zamana ayak uydurmanın, Avrupalı devletlerin gelişmelerini izlemekle olacağına inanmalarının ve tatbik etmeye başlamalarının da bir kanıtı gibi görülür.

Sonuç olarak, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde başlatılan reform çalışmaları eğitim kurumlarını da içine alır. Çağın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak bu kurumlarla ilgili yeni düzenlemeler hazırlanır ve modern eğitim sistemi uygulanmaya çalışılır. Bu çalışmalar, başlarda plansız yürütüldüğü için başarısız olur. Ancak Tanzimat Fermanı'nın ardından öncelikle askerî sahadaki noksanlıkları gidermek amacıyla ıslahat hareketleri de bu doğrultuda gelişir. Nitekim modern anlamda ilk olarak askerî okullar tesis edilir. Bunun akabinde eğitimin kurumlaşması ve sistemleşmesi yönünde yeni adımlar atılır. Eğitim faaliyetleriyle ilgilenmek için yeni meclisler kurulur. Bu meclisler, okulların durumu hakkında yasalar çıkararak uygulamalarda bulunur.

Radikal olarak II. Mahmut ile başlayıp, Tanzimat'ın ilanının ardından sürdürülen eğitim reformu ile modern okulların tesis edilmesine yönelik atılımlar, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yeni bir teşkilâta ve esaslara bağlanır. Böylece eğitim kurumları tek bir çatı altında toplanır ve eğitim alanında yapılacak düzenleme çalışmaları ilk defa bir tüzüğe bağlanır. Başka bir deyişle; "*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*", Tanzimat Fermanı ile başlayıp, Islahat Fermanı'yla hız kazanan eğitim reformunun sonucu olan ve devletin eğitimi örgütlendirip tanzim eden bir belge mahiyetindedir. Özetle, başka alanlarda da olduğu gibi eğitim ve öğretim sahasında da kanunlaştırılmaya gidilen Tanzimat döneminde, eğitim alanında teşkilatlanmalarla birlikte birçok yeni okul açılır ve kurulan merkezî eğitim teşkilatının şubeleri taşrada da açılır. Yeni okulların açılması, modern eğitim-öğretim programlarının düzenlenmesi, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi hususlarda önemli mesafeler alınır. Elbette, Tanzimat döneminde eğitim alanındaki bu gelişimler, ülkenin ihtiyacını tümüyle karşılayabilecek derecedeki gelişmeler değildi. Fakat bu atılımlar, Tanzimat'tan sonraki süreçte başlatılan çalışmalara zemin hazırlar.

Osmanlı'da olduğu gibi XIX. yüzyılda Azerbaycan'da da modernleşme deneyimleri birçok alanda hayata geçer. Fakat bu süreç iki toplulukta farklı özellikler gösterir. Zira Osmanlı'daki Batılılaşma bir dış zorlama sonucu olarak değil, devletin öncülüğüyle, iradi bir tarzda girilir ve imparatorluk yapısı korunarak, ona karşıt olmayan bir modernleşme eylemi

sürdürülür. Ancak Azerbaycan'daki Batılılaşma Rusya etkisiyle gerçekleştirilir. Çarlık Rusya'sı yeni toplum oluşturma bakış açısına uygun olarak sosyal-kültürel alandaki düzenlemeleri Azerbaycan'a dayatır. Batı yayılmacılığına doğrudan maruz kalmanın da bir sonucu olarak Azerbaycan'daki bu süreç devlet katında değil, sivil aydınlarca gerçekleştirilir (Özcan, 2011, s. 79). Hürriyetçi ve halkçı düşüncelere sahip olan bu aydınların [maarifçilerin] amacı Azerbaycan'da eğitim seviyesini yükseltmek, milli dili ve dini doğru şekilde canlandırmak, kendilerine özgün basın oluşturmak, milli terbiye ve birlik şuurunu kitlelere ulaştırmak gibi konular olur (Mutallimov, 2019, s. 103).

4. 2. Modernleşme Döneminde Azerbaycan'da Eğitim

Kafkasya, konumu itibariyle her dönemde devletlerin ilgi odağı olmuştur. Bu yüzden bu topraklarda XVIII. asrın sonu, XIX. asrın başları siyasi açıdan bir hayli karmaşık dönemdir. 1736 senesinde Safevi Devleti sukuta uğrar ve Azerbaycan topraklarının yönetimi Nadir Şah'a geçer. 1736'da saltanat tahtına oturan Nadir Şah, 1747'de bir suikasta kurban gider. Nadir Şah'ın vefatının ardından bölgede Türkler yönetimindeki İran devletinin hâkimiyeti sarsılır ve böylece Azerbaycan toprakları yirmi iki hanlığa bölünür. Bu bölünme neticesinde Azerbaycan topraklarında siyasi karmaşa başlar. Zaman zaman bazı hanlıklar birleşmek için adımlar atsa da iç ve dış etkenler nedeniyle başarız kalırlar. XIX. asrın başlarında vergilerin arttırılması, hanlıklar arasındaki anlaşmazlıklar ve ticaretin cansızlığı, mevcut durumu daha da ağırlaştırır (Abbasi, 2019, s. 6).

Bu dönemde Ruslar, Azerbaycan'ı istila etmek için birçok savaşa girişme teşebbüsünde bulunur. Kafkasya üzerindeki Osmanlı ve İran etkisinin azalmaya başlaması, özellikle Nadir Şah'ın vefatının ardından bölgede oluşan siyasî boşluk, Rus istilasını daha da kolaylaştırır. Böylece Ruslar, XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya Bölgesi'ne girmeye başlarlar. Aras Nehri'nin kuzeyi bütünüyle Rusların hâkimiyetine geçer. 1813'te Gülistan ve 1828'de yapılan Türkmençay antlaşmalarıyla etnik bir bütün olan Azerbaycan toprakları ikiye bölünür. Aras'ın kuzeyi [Kuzey Azerbaycan] Ruslara, güneyi [Güney Azerbaycan] ise İran'a kalır. Hazar Denizi de tamamen Rus kontrolüne geçer. Bu tarihten itibaren Azerbaycan'da çok sayıda isyan çıksa da buradaki kötü gidişat engellenemez. Hanlıkların kaldırılmasıyla ülke, altı eyalete ayrılır ve Tiflis "*Kafkasya Umumi Valiliği*"ne bağlanır. Böylece askerî özellik taşıyan Rus idaresi merkezileşir. Rus istilasının ardından başşehir olan Tiflis, hızla gelişmeye başlar. Tek para sistemi kurularak Azerbaycan'ın Rusya ile birlikte başka ülkelerle yaptığı ticaret de canlanır. Bu hususta yolların düzenlenmesi, demir yollarının yapılması ve deniz yolu taşımacılığının geliştirilmesinin de büyük rolü vardır (Akpınar, 1994, s. 35).

Rusların Azerbaycan'a en büyük iyiliği; demiryollarının yapılması, petrol sanayiindeki ilerleme vb. gibi faaliyetlerle bu ülkeyi [istemeyerek] Batı kültürü ile yakınlaştıracak ortamı hazırlamak olmuştur. Aslında Ruslar bunları kendi emperyalist siyasetlerinin stratejik icapları için gerçekleştirirler, böylece Azerbaycan'ı ve diğer müstemlekeleri olan Türkistan'ı daha iyi sömürmek isterler. Fakat bu girişimlerinin Azerbaycan için de çok faydalı yönleri olur ve Azerbaycan doğrudan doğruya Avrupa medeniyeti ve kültürü ile temasa geçmiş olur (Baykara, 1966, s. 127).

Bu arada Güney Azerbaycan'da eski yaşam tarzı devam eder. Ayrı ayrı devlete tâbi olmalarına, hatta ayrı ayrı koşullarda bulunmalarına rağmen, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın edebi, dini ve az da olsa ekonomik ilişkileri sürer. Kuzey'de zamanla yeni yaşam ve edebiyat anlayışı bir müddet sonra Güney'e de ulaşır ve burada da semerelerini vermeye başlar (Akpınar ve Ağca, 2018, s. 51).

XIX. yüzyıla kadar eğitim sistemi Azerbaycan'da Arap-Fars eğitim modelinin bir parçası olarak gelişmiştir. Bu bağlamda eğitim de genel olarak camilerde bulunan "sıbyan mektepleri" (Azerbaycan'da "mollahâneler"), medreseler ve evlerde verilmiştir. Bu klasik eğitim sistemi XX. Yüzyılın başlarına kadar varlığını belli ölçülerde devam ettirir. "Mollahâneler"de 9-16 yaş arası çocuklar eğitim almaktaydı. Eğitim müfredatı ve belli bir tahsil süresi olmayan bu okullarda sadece erkek öğrenciler eğitim alıyordu. Fakat ender olarak kızların da okuduğu mekteplere rastlanmaktaydı. Bu okullardan biri kadın mollalar tarafından varlıklı ailelerin kızları için Bakü'de 1830'lu yıllarda kurulmuştu. Mollahânelerde eğitimlerini tamamlayan öğrenciler, daha sonra öğrenimlerini medreselerde sürdürüyorlardı. Medreselerden mezun olan öğrenciler ise daha yüksek tahsil görmek için İran ve Osmanlı topraklarına gidiyorlardı. Azerbaycan'da yaşam sürdüren diğer milletlerin çocukları ise öğrenimlerine kiliselerde ve özel mekteplerde almaktaydı. Ermeniler, Tatlar, İngilizler¹, Alman kolonistlerine özel açılmış mektepler de mevcuttu (Abbaslı, 2019, s. 13). Rıza Yəqubi'ye (2005, s. 123) göre; o dönemde din adamları ve hâkim feodal dairelerin etkisi altında olan mektep ve medreselerin pedagojik noksanları olsa da, halka iptidai eğitim veren yegâne birimler olmaları ve Azerbaycan medeniyetinin gelişiminde kendi ölçülerinde etkili olmaları sebebiyle büyük öneme sahiptirler.

¹ İngilizler; Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azerbaycan halkının oluşum sürecine dâhil olan etnik gruplardan biridir. Kafkas Albanyası kökenli grupların birinin soyundan gelen İngilizler, şimdiki kuzeybatı Azerbaycan'daki Qax, Zagatala ve Balakən şehirlerinde yaşamaktadırlar. İngilizlerin az bir kısmı da Türkiye ve Gürcistan'a yerleşmişlerdir. İngilizlerin çoğunluğu Müslüman (Sünni) olmakla birlikte bazıları Ortodoksturlar. İngilizlerin hakkında geniş bilgi için bkz: Hacıəli Ş., *Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar*, Təhsil Yayınları, Bakü 2007.

Bu dönemde Güney Azerbaycan'da da birçok mektep ve medrese mevcuttu. Mektep ve medreselerin açılması sevap sayılıyordu. Müslüman camilerine bağışlanmış mülklerin [vakıfların] geliri mektep binalarına, müderrislere ve öğrencilere sarf olunuyordu. Gelirin önemli bir kısmını ise din adamları kendileri için ayırıyorlardı. Hükümetin onlara nezaret etmesine izin verilmiyor ve medreselerin bütün işlerine din adamları nezaret ediyordu. Vakıf topraklarını uzun zaman ellerinde bulundurmaları sebebiyle toprak ağalarına dönüşmüş din adamları, Şiiğin kendilerine sağladığı bu imtiyazlar yanında, büyük maddi imkânlar elde edip güçlü nüfuza sahip olmuşlardı. Öyle ki yeri gelince devlet işlerine bile müdahale ediyorlardı. Mektep ve medreselerde skolastik eğitim sistemi mevcuttu ve eğitimin esasını ilahiyat teşkil ediyordu. Ancak bunun yanında öğrencilere edebiyat, tarih, coğrafya ve matematik dersleri de verilmekteydi (Məmmədli, 2009, s. 11).

Çarlık idaresi işgalden sonra Kuzey Azerbaycan'da Ruslaştırma politikasını hızla yürütmeye başlar ve bu politikayı iki yönde hayat geçirir: 1- Âlimler, din adamları ve mollalara idari görev vererek, onları kendi hizmet ve idaresi altına alır. 2- Azerbaycanlı çocukları Rus mekteplerinde okutup, onları Rus terbiyesi ile yetiştirir. (Əhmədov, 2010, s. 27).

Bu politikanın yürütülmesiyle diğer sahalarda olduğu gibi ülkenin eğitim alanında da büyük hareketlilik yaşanır ve birçok reformlar gerçekleştirilir. Bu doğrultuda Azerbaycan'da Rus devlet okullarının açılmasına karar verilir ve 2 Ağustos 1829 yılında bir nizamname yayımlanır. Bu tarihe dek Azerbaycan'ın eğitim sisteminiyle ilgili herhangi bir nizamname, uygulayıcı organ ve bu işe ayrılmış belli miktarda bir bütçe olmamıştır. Dolayısıyla Azerbaycan'ın eğitim sisteminde, eğitim tarihinin bu nizamnameyle başladığını da söylemek mümkündür (Abbashi, 2019, s. 15).

Nizamnameye uygun olarak Rus yönetimi, ahali arasında Rus dilini yaymak ve onlara iptidaî eğitim vermek amacıyla Şuşa (1830), Nuha (Şeki) (1831), Bakü (1832), Gence (1833), Şamahı (1838) ve Nahcivan'da (1838) "kaza mektepleri" [ilkokullar] (Bunların büyük bir kısmı üç sınıftan ibaretti.) açarlar (Əhmədov, 2010, s. 27). Rusların kendi emelleri doğrultusunda açtığı bu mekteplere başta halk çocuklarını göndermek istemez ve çocuklarını buralarda okutan aileleri tekfir ederler. Bu yüzden Rus okullarında bahsedilen yıllarda eğitim alan Müslüman öğrenci pek de fazla olmaz. Daha ziyade Ermeniler ile Gürcüler çocuklarını buralara gönderirler (Akpınar, 1994, s. 37).

Daha başlagınçta kaza mekteplerinin yüzeysel bir eğitim programı uyguladığı ve birçok eksik yönleri ortaya çıkar. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla Güney Kafkasya'nın genel valisi *Baron Rozen*, yeni bir eğitim nizamnamesi hazırlanır ve 12 Mayıs 1835 tarihinde

Kafkasya mekteplerinin ikinci nizamnamesi onaylanır. Birinci nizamnameden pek de farklılık taşımayan bu nizamnameye göre; kaza okulları ilk yılı hazırlık sınıfı olmak üzere üç yıllık olacaktı. Okullarda altı saat Azerbaycan Türkçesi, on iki saat Rusça eğitimi verilecekti ve tüm dersler Rusça okutulacaktı. Yerli diller ise ikinci ve üçüncü sınıfta programa dâhil edilecekti. 1835 yılında çıkarılan nizamnameye göre açılması planlanan dokuz kaza okulundan sadece altısı açılabilir. Bunlardan biri 1837 yılında Nahcivan’da, diğeri 1838 yılında Şamahı’da açılır (Abbaslı, 2019, s. 17).

1840’lı yıllarda Azerbaycan’da Gimnaziya kurma fikri ortaya çıksa da hükümet tarafından buna izin verilmez. Bunun yerine Şamahı’da dört sınıflı *Âli İptidâi Mektebi*’nin kurulması kararı alınır. Bu dönemde genel olarak eğitim yaşında olan çocukların az bir kısmı okula gitmekte olup, öğrenim gören çocukların büyük kısmı da genellikle tüccar ve sanatkârların çocukları idi. Eğitim programında Türk diline ve dini eğitime çok az yer verildiği için aileler çocuklarını bu mekteplere göndermekten kaçınır. Dolayısıyla Çar idaresi, yerli halkı bu okullara çekmek amacıyla Müslüman mektebi açmak zorunda kalır ve 1847 yılında Tiflis’te “*Aliyye*” (Şii), 1849 yılında ise “*Ömeriyye*” (Sünni) mekteplerini tesis eder (Əhmədov, 2010, s. 27).

Aslında Çar idaresi bu iki mektebin açılmasıyla bir yandan Müslümanlar arasına nifak yaratmak ve Şii-Sünni ayrımını alevlendirmek ister. Diğer yandan da din adamlarını kendi idaresine alarak hükümet için zararlı gördüğü İran ve Osmanlı Devleti’nden gelen etkiyi azaltmayı hedefler. Fakat bu mektepler yerli ahali tarafından rağbetle karşılanır ve daha sonra Gence, Şuşa, Nuha, Şamahı, Bakü, Salyan, Lenkeran ve Zakatala şehirlerinde de bu tip mektepler açılır. Bu okullarının açılması Çar hükümetinin hedeflerine hizmet etse de Azerbaycanlılara mahsus mekteplerin kurulması açısından önemli bir adım olur (Mutallımov, 2019, s. 44).

Bu dönemde bazı Azerbaycanlı münevverler ve açık fikirli din adamları, “özel mektepler” açmaya başlarlar. Örneğin; Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Bakü’de böyle bir okul açmak ve yönetimi ile bizzat kendisi uğraşmak ister. Ancak Ruslar özel bir okul açmasına izin vermezler. Mirza Şefi’in de Gence şehrinde böyle bir okul açtığı ve laik bir eğitim ve öğretim takip ettiği bilgisi var. Hatta Axundzadə’nin bu okulda bulunduğu sıralarda Mirza Şefi’in etkisiyle din adamı olmaktan vazgeçtiği biliniyor. Rus mekteplerinin açılışıyla aynı döneme denk gelen özel mekteplerin yaygınlaşmasının nedeni, medreselerde eğitim gören bazı ileri görüşlü aydınların, devrin ihtiyaçlarını karşılayabilecek dini derslerin de okutulacağı mekteplerin yokluğunu fark etmeleri olmalıdır (Akpınar, 1994, s. 37).

1840'lı yıllarda uygulanan reformalar eğitim ve öğretim sisteminde birtakım değişikliklerin yapılmasını kaçınılmaz kılar. Okul sayının yetersizliği ve eğitimin yüzeysel olması sebebiyle halkın eğitim ihtiyaçları karşılanamaz. Bu nedenle Güney Kafkasya'nın yeni "baş hâkimi" (genel valisi) Vorontsov'nin talimatıyla 18 Aralık 1848 tarihinde üçüncü eğitim nizamnamesi hazırlanır. Vorontsov, Kafkasya komitesinin reisine yazdığı bir mektubunda, Rus kökenli öğrencilere yerli dillerin öğretilmesinin mecburi olmasını ister. Buna gerekçe olarak da, halkları birbirine yakınlaştırmak ve gelecekte güvenilir tercümanlar yetiştirmek istediğini bildirir. Aslında Vorontsov'un en büyük hedefi Çar idaresine sadık elamanlar hazırlamaktır. Kaza okullarının açıldığı ilk senelerde, burada eğitim alanların büyük kısmını Rus memurların çocukları oluşturmuştur. Ancak geçen yıllar zarfında aileler eğitilmiş çocukların devlet hizmetine alındığını ve yükseldiğini görünce çocuklarını bu okullara göndermeye daha istekli olurlar. Böylece yıllar geçtikçe kaza okullarında eğitim gören öğrencilerin sayısı artar. Fakat kaliteli öğretmen kadrosunun eksikliği büyük bir sorun olarak sürer. 1853 senesinde Kafkasya mekteplerinin dördüncü nizamnamesi yayımlanır. Bu nizamnameyle Azerbaycan'da yeni usul mekteplerin açılmasına karar verilir. Açılacak iptidaî mekteplerin bir veya iki sınıflı olması planlanır. Yeni nizamname kapsamında Kuba, Ordubad, Lenkeran ve Zakatala'da yeni tip mektepler kurulur ve her geçen gün bu mekteplerin sayısı daha da artmaya başlar (Abbaslı, 2019, s. 18).

Yukarıda bahsi geçen tüm okullar erkek öğrencilere mahsustu. Kız çocuklarına eğitim veren kurumlar ise çok daha sonra açılır. Azerbaycan'da kızlara mahsus olan ilk modern mektep, Tiflis'te faaliyet gösteren "*Mukaddes Nina Hayriye Cemiyeti*" tarafından 30 Nisan 1848 yılında Şamahı'da tesis edilir. "*Mukaddes Nina Mektebi*" ilk başta görevli Rus memurlarının kızlarını eğitmek amacıyla faaliyete başlar. Okulda Rusça, yerel dil, Fransızca, Almanca, matematik, tarih, coğrafya, dikiş, müzik, resim ve dans dersleri verilir. Türkçe, ders müfredatına dâhil edilse de bu dile ayrılan haftalık ders saati diğer dillere oranla oldukça azdır. İlerleyen yıllarda Bakü, Şuşa ve Gence'de de aynı hayriye cemiyeti vasıtasıyla kız okulları açılır. Fakat bu eğitim müesseseleri Azerbaycanlı Türk kızların eğitim hayatında çok da önemli bir role sahip değildir. Derslerin Rusça okutulması, Müslüman çocuklar için dinî derslerinin verilmemesi ve hocaların Hristiyan olması, Müslüman kızların aileleri tarafından okula gönderilememelerine sebep olur. Okulda toplam on yedi Azerbaycanlı kız öğrenci eğitim alır. 1860'tan sonra Azerbaycan'da kız mekteplerinin sayısı artmaya başlar. 1865'te "*Mukaddes Pipsime Hayriye Cemiyeti*" yeni bir kız mektebi açar. Mektepte eğitim gören Altmış beş kız öğrenciden kırk ikisini Azerbaycanlı kızlar oluşturur. 1870'te Zeynelabidin Tağiye tarafından Nuha ve Zakatala'da kız mektepleri açılır. 1872'de Zakatala'da bir ve iki sınıflı

mekte p açılır. 1885'te Gence'de, 1890'da Mehemed Ta ı Sidgi tarafından Nahcivan'da, 1896'da ise Hasan Zerdabi² ve eşinin iştiraki ile yeni k z mektepleri açılır. Bu mekteplerde eğitim alan kızların  o unlu unu gayrimüslimler oluşturur (F r cov ve  hm dov, 2015, s. 147; 9lib.net/article, (2021), par. 2).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında  arlık Rusya'sında yapılan reformlar, özellikle Azerbaycan halkının maarif ve eğitim alanında büyük gelişmelere neden olur. Medresede eğitimi almak artık eski ehemmiyetini kaybeder ve modern eğitim sistemi ön plana çıkmaya ba lar. Böylece Rus mektepleri hem nitelik hem de nicelik açısından artmaya devam eder. 2 Temmuz 1860 tarihinde Kafkasya okulları için yeni bir tüzük kabul edilir. Bu tüzük 1853 yılındaki tüzükten farklı olarak nüfusun ihtiyaçlarını ve taleplerini daha yakından takip edebilen vilayet reislerine havale edilir. Böylece daha ziyade ihtiyaç duyulan bölgelerde mektepler açılır. 1865 yılında Tiflis'te Kafkasya okul müdürleri için bir toplantı gerçekleştirilir. Bu toplantıda başka bir eğitim t z   n n projesi değerlendirilir ve 25 Haziran 1867 tarihinde bu tüzük kabul edilir. Tüzükte; eğitim sistemi yeneiden gözden ge iririlir ve bazı yerel hususlar göz önünde bulundurulur. Yerli topluluklar ve imtiyazlı şahısların eğitim m eseselerine destek vermeleri teşvik edilir. Devlet tarafından verilen bütçenin eğitim kurumlarının sayının artırılması için harcanması kararlaştırılır. Rus   rencilerin yerel dilleri öğrenme zorunluluğu kaldırılır. Öğretmenlerin pedagojik eğitimleri artırılır. Rusça derslerin artırılmasıyla birlikte yerli halka kendi dilinde biraz daha eğitim alma hakkı verilir. 1867 t z   n n akabinde eğitim kurumları ve yurtların sayısında artış yaşanır. Yurtlarda eğitimle birlikte öğrencilerin sosyal hayatlarına özellikle önem verilir; resim, müzik, spor ve bahçıvanlık alanlarında kurslar açılır. 1867 t z   nde özel mektep ve yurt açmak isteyenlere daha katı kurallar getirilir. Özel mektep açmak isteyen şahısların eğitimli olması ve ahlaken itibar sahibi olmaları talep edilir (Abbaslı, 2019, s. 23).

Azerbaycan halkı için XIX. yüzyılın birinci yarısı çalkantılı ve istikrarsız bir dönem olmasına karşın, asrın ikinci yarısı ülke için nispi s k net dönemi olur. Aslında bu dönem Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel yaşamındaki gelişmelerin ilk aşaması sayılır. 1870'li yıllara kadar Tiflis, Azerbaycan için medeni merkez rolünü oynadığı halde, 70'li yıllardan sonra bu rolü Bakü  stlenir. Ticaretin gelişimi, nakliyyeyi ko ılayla tıracak demiryolllarının yapılması, fabrikaların kurulması, başta Bakü olmak üzere Azerbaycan'ı büyük bir pazara dönüştürür.

² Hasanbey Zerdabi'nin yeni okulların ve hayır kurumlarının a ılmasındaki büyük rolü olmuştur. Zerdabi köy köy gezip okumak isteyen ancak imk nları olmayan çocukları toplamı  onları mekteplere yerle tirmi , hatta evini bir pansiyona d n  t r r k be -on çocuğu evinde hanımının gözetiminde yeti tirmi tir. O, hayır Cemiyetleri kurulmasına  n ayak olmuş, halktan topladığı ba ı larla öğrencilerin okul masrafını kar ılamı . Tiyatro faaliyetleri düzenlemiş, elde edilen parayı yine öğrencilere ve okul masraflarına harcamı tır. Demek olur ki; XIX. yüzyılın ikinci yarısında Zerdabi kadar eğitime, sosyal hayatın gelişmesine hizmet etmiş kimse yoktur.

Bakü bir liman ve petrol şehri özelliğine sahip olmanın yanında bir kültür merkezine dönüşür. Ekonomik hayatta bu gelişmeler yaşanırken kültürel yaşam da değişir. Azerbaycan'ın edebiyat alanında yeni düşünceler ve modern eserler ortaya çıkmaya başlar. Tiyatro ve matbuat gibi milli- medeni kurumlar yaranır ve aynı zamanda eğitim, maarif, ilim ve sanat alanlarında büyük canlanmalar oluşur (Qasımzade, 2018, s. 488).

Yapılan mektep ıslahatı sonucunda tüm sınıflara ait çocuklara iptidaî, akli, dini, ahlaki eğitim vermek amacıyla “*Şehir Mektepleri*” tesis edilir. Bu mektepler, Azerbaycan'da faaliyet gösteren “*Kaza Mektepleri*” bazında şekillenir ve Şuşa, Şamahı, Nuha (Şeki), Nahçıvan, Gence ve Zakatala gibi şehirlerde faaliyet gösterir. Azerbaycan halkı arasında iptidaî eğitimin yaygınlaşması, zamanla orta eğitim kurumlarının teşkiline de zemin hazırlar. Ahalinin orta eğitime olan ihtiyacını karşılamak amacıyla gimnaziyaların kuruluşunu kaçınılmaz kılar. Böylece 13 Eylül 1865 tarihinde “*Bakü Dört Sınıflı Âli İptidaî Mektebi*”nin esasında “*Realni Progimnaziya*” kurulur. 1867'de bu progimnaziya, “*Realni Gimnaziya*”ya³ dönüşür. 1870'li yıllardan itibaren Azerbaycan köylerinde Rus dilinde eğitim veren “*Köy Mektepleri*” tesis edilir. 1870'de Gence Kaza Mektebi, “*Klasik progimnaziya*”ya dönüşür. Mirza Fəthəli Axundzadə'nin öncülüğünü yaptığı birkaç eğitimcinin çabası ile “*Gori Müəllimlər Seminariyası*”⁴nın Azerbaycan Türkleri için bir Müslüman şubesi açılır. 1887'den itibaren Bakü'de yeni usul mektepler açılmaya başlar. Bunlar halk tarafından “*Usul-i Cedit*” mektepleri olarak adlandırılır. Sultan Məcid Qənizadə ve Həbib Bəy Mahmudbəyov'un teşebbüsü ile Bakü'de “*Rus-Tatar Mektebi*”⁵ adlı ilk yeni usul iptidaî mektebi kurulur. Bunun dışında Şuşa ve Şamahı'da “*Realnaya Şkola*” denen liseler açılır (Əhmədov, 2010, s. 28).

Böyle bir dönemde Tebriz'de de ilk Usul-i Cedit mektebi faaliyete başlar. Bu mektebin kurucusu; İran'ın maarifçilik tarihinde büyük hizmetleri olan *Mirza Hasan Rüştîye*'dir. Eğitimini Beyrut'ta Amerikan Misyonner Mektebinde almıştır. Bunun etkisiyle modern eğitim anlayışını Azerbaycan ve İran'a getirir. Mirza Hasan Rüştîye, daha önce 1883'te kardeşi Mirza Ali ile birlikte İrevan'da yerli Müslümanlar için yeni tipli mektep açar. 1888'de Tebriz'e gelince burada “*Medrese-i Rüştîye*” adlı Türkçe eğitim veren ilk mektebi

³ Bu okul hakkında tezin ilerleyen kısımlarında bilgi verilecektir.

⁴ Gori Müəllimlər Seminariyası 1876 yılında Gürcistan'ın Gori şehrinde Kafkasya bölgesi için öğretmen kadroların hazırlanması amacıyla açılan bir okuldu. Mirza Fətəli Ahundov'un çabaları sonucunda 1879 yılında okulun Azerbaycan şubesi de açılmıştır. Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Firidun Bey Köçerli, Reşit Bey Efendiyev, Habib Bey Mahmudbəyov ve Cəlil Memmedguluzadə gibi birçok düşünür bu okuldaki mezun olmuştur.

⁵ Bu mektepler aslında İsmail Qaspiralı'nın etkisiyle açılmıştır. Azerbaycanlı araştırmacılar, Sovyet döneminden kalma bir alışkanlıkla bunu açıkça söylemiyorlar. Ama Qənizadə ile Qaspiralı'nın yakın ilişkileri vardır. Dolayısıyla burada Usul-i Cedit mekteplerinin Qaspiralı'nın etkisiyle ve onun gösterdiği tarzda eğitim vermek üzere açıldığını belirtmek gerekir. Nitekim Qənizadə, 1893'te Qaspiralı ile birlikte Türkistan'a gitmiş ve Semerkant'ta Qaspiralı'nın Tatar zenginlerinin yardımıyla açtığı Usul-i Cedit mektepte bir süre öğretmenlik yapmıştır.

açar. Medrese-i Rüştîye’de öğrencilerin bilgi ve yaş seviyesine uygun ders maddeleri seçimine özen gösterilir. Ancak din adamları, Rüştîye’nin eğitim metotlarının İslami prensiplere uymadığını bahane ederek, mektebin kapatma emrini verirler. Rüştîye, mektebi yeniden kurmak için defalarca çaba gösterse de başarılı olamaz. Nihayet, 1893’te okulu Tebriz’in “Şeşgilan” mahallesine intikal eder ve adını “*Rüştîye-yi Muzafferiye*” olarak değiştirir (Yəqubi, 2005, s. 438).

Mirza Hasan Rüştîye, 1897’ye dek Tebriz’de yeni usul sistemi ile dokuzdan fazla okul açar, fakat din adamları tarafından fiziki ve manevi eziyete maruz kalır. Okulları yağmalanır, öğrencileri defalarca yaralanır, hatta bazıları hayatını kaybeder (Məmmədli, 2009, s. 14). Fakat bu eziyetlere karşı yılmayan Rüştîye, 1897 yılında Muzaffareddin Şah’ın özel daveti üzerine yeni usul mektep açmak için Tahran’a gider. Bu davetin akabinde hem başkent Tahran’da hem diğer büyük şehirlerde erkekler ve kızlar için “*Rüştîye Mektepleri*” açılır. 1898’te teşkil edilen “*Maarif Encümeni*” ve “*Âli Maarif Şurası*” kurucularından olan Mirza Hasan Rüştîye’nin eğitim metodu artık kabul görmeye başlar. Bu mektepler, İran eğitim tarihinde ilk yeni usul mektepler olarak tarihe geçer (Yəqubi, 2005, s. 440).

Azerbaycan’da eğitim alanında yürütülen faaliyetlerin yanında XIX. yüzyılın ikinci yarısında yükseköğretim için Petersburg, Moskova ve Avrupa’ya öğrenciler gönderilir. Böylece yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan’da orta ve yükseköğrenimini bitiren pek kalabalık bir aydın topluluğu yetişmiş olur (Baykara, 1966, s. 115). Bu maarifçi aydınlar; cehaletle mücadele etmek, halkı eğitmek ve sosyal reformların yapılması yönündeki fikirlerini; eğitim, toplumculuk, basın yayın ve kütüphanecilik gibi faaliyetlerle desteklerler. Bu aydınlar arasında Mirza Fəthəli Axundzadə, Nəriman Nərimanov, Hasan Bey Zerdabi, Üzeyir Hacıbəyov, Abbas Sıhət, Firidun Bəy Köçərli gibi birçok düşünür; yetişen genç kuşağın Türkçe eğitim veren mekteplerde eğitim alma hakkını savunurlar. Ayrıca yeni açılan okullarda Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının olmamasına da itirazda bulunarak molla mekteplerinde ders kitapları olarak okutulan dini esaslı kitapların artık zamanının geçtiğini ve yeni kitaplara gereksinim duyulduğunu her fırsatta dile getirirler. Bu fikir adamları XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan *Ekinci*, *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiye*, *Keşkül*, *Şark-ı Rus* gazeteleri ile *Molla Nasrettin* ve *Rehber* gibi dergilerde de anadilde eğitim meselesine ısrarla değinirler.

XX. yüzyıla gelindiğinde artık birçok aydın birleşerek bu mücadeleyi cemiyetler halinde devam ettirmeye başlar. Böylece özellikle eğitim alanında faaliyet gösteren çok sayıda vakıf ve Hayriye Cemiyeti kurulur. “*Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti*, *Neşr-i Maarif*, *Nicat*, *Saadet*, *Sefa* ve *Hidayet*” bunlar arasında öne çıkanlardır. Azerbaycan halkı arasında

okuryazarlığı ve bilgiyi arttırmak amacıyla kurulan bu cemiyetlerin açtıkları mektepler, Azerbaycan'ın millî eğitim sisteminin orataya çıkmasında tarihi ehemmiyete sahiptirler (Durmaz, 2010, s. 63).

Bu dönemde Rusya'da oluşan içtimai ve siyasi koşullar Azerbaycan'ı da derinden etkiler. Rusya'da yaranan özgürlük harekâtı ve 1905-1907 yıllarında “*burjuva-demokratik inkılabı*”, Azerbaycan'da günden güne genişleyen millî harekâtın, o cümleden eğitimin yeni alanlarda gelişmesine önemli etki bırakır. Devam eden içtimai-siyasi olaylar; halkın özgürlük mücadelesi, maarif kurumlarının ve mekteplerin çoğalması, eğitimin ana dilinde, parasız ve umumileştirilmesi gibi taleplerini ortaya koymasına zemin hazırlar. 1900 yılında Azerbaycan'da toplam 172 iptidaî mektep mevcuttu. Bu sayı 1902'de 230'a yükselir. 1903'te hükümet tarafından Lenkeran ve Kuba'da şehir mektepleri açılır. Bu dönemde Bakü ve Gence'de iptidaî eğitim veren mekteplerle beraber sanat okulları da faaliyet gösterir. 1905'ten sonra matbuatla birlikte, maarif ocaklarının sayısı da artmaya başlar. Eski molla mekteplerinde ve medreselerde hızla düzenlemeler oluşur. Şeriat ve din dersleri ile birlikte dünyevi ve pozitif ilimler de okutulur ve Usul-i Cedit sistemli okullar günden güne çoğalır. 1906'da Bakü'de “*Birinci Muallimler Kurultayı*”, 1907'de ise “*İkinci Muallimler Kurultayı*” düzenlenir. Her iki kurultayda; mektep, ders kitapları ve tedris programı konuları ile birlikte mektep öğrencilerinin sosyal terbiyesi konusu da ele alınır (Əhmədov, 2010, s. 29).

1913'te Bakü'de birçok Rus-Azerbaycan Mektebi, bir de altı sınıflı mektep mevcuttu. Bu mekteplerde program ve öğretmen açısından da gelişmeler olur. Mekteplerde “*Ana Dili*” en önemli derslerden sayılır. Yeni kuşağın dersliklerinde Batı Avrupa ile Rus edebiyatından çeviriler yapılır. İlk ders kitapları hazırlanarak Axundzadə, Molla Penah Vakıf, Seyid Əzim Şirvani, Puşkin, Gorki ve Şekspier gibi şahsiyetlerin eserlerinden örnekler verilir (Mir Celal ve Hüseyinov, 2018, s. 12).

Bu dönemde Çar Rusya'sında iptidaî ve orta mektepler için sürekli nizamnameler değişse de Çar hükümetinin Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetinin mahiyeti değişmez. 28 Mayıs 1918 yılında “*Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti*” kurulunca, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin millî devlet siyasetinin temel prensiplerinden biri de; halk maarifinin, bilim ve medeniyetinin gelişmesi olur ve ülkede eğitim kurumlarının millileştirilme meselesi ön planda yer alır (Əhmədov, 2010, s. 31).

Sonuç olarak Çarlık Rusya'sı istilası altında olan Azerbaycan'da her ne kadar sömürgecilik ve Ruslaştırma siyaseti uygulansa da, Ruslar tam olarak isteklerine ulaşamazlar. Tüm planlamaların aksine, o dönemde Rus okullarında eğitim alan birçok Azerbaycanlı aydın

yetişir. Halkın sömürüden kurtarılmasının yegâne yolunun eēitimden geçtiēini bilen bu fikir adamları bu alanda birçok çalışma başlatıp, ülkede aydınlanma harekâtının temellerini de atmış olurlar. Eēitim dilinin Azerbaycan Türkçesiyle olması, ders kitaplarının bu dilde hazırlanması, erkek çocuklarla birlikte kız çocukları için de okullar açılması için uzun mücadeleler verirler. Gazete ve dergilerde yazdıkları makalelerle halkı uyandırmaya çalışırlar. Bu alışmalar Azerbaycan’da Usul-i Cedit ve Rus-Müslüman okullarının yaygınlaşmasına sebep olur. Aydınların eēitim alanında yaptıēı bu girişimler, 1918 yılında kurulmuş olan “*Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti*”nin de milli devlet siyasetinin temel prensiplerinden birini oluşturur. ar idaresi altında olan Azerbaycan’daki bu gelişmeler, İran’da da etkisini gösterir. Birçok alanda olduēu gibi eēitim alanında da ilerlemelere sebep olur. Tebriz başta olmak üzere Başkent Tahran’da ve diēer büyükşehirlerde yeni tipli mektepler açılır ve günden güne oēalır.

BÖLÜM V

TANZİMAT DÖNEMİ ROMAN VE HİKÂYELERİNDE EĞİTİM

5.1. Tanzimat Dönemi Yazarlarının Eğitimle İlgili Görüşleri

Siyasi, askerî ve ekonomik zorlamalarının etkisiyle ilan edilen Tanzimat, bir medeniyet değiştirme süreci olarak da değerlendirilebilir. Batı karşısında mağlup duruma düşen Osmanlı Devleti'ni bu mağlubiyetten kurtarmak, devlet adamları kadar aydınlar ve sanatçıların da fikrini meşgul etmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra edebî kişiliklerinin yanında devlet adamlığı yönleri ile de öne çıkan Tanzimat sanatçılarının, üstünde durdukları öncelikli mevzu maariftir. Zira bu dönemde temel bir değişimle karşılaşan toplumun, yabancı bir kültürle yüz yüze gelmesi ve bu değişimi her açıdan sağlıklı bir şekilde atlatabilmesi için bilinçli olması gerekir. Bu bilinç de sadece eğitimle gelişen bireylerle mümkün olur. Bu görüşe inanan Tanzimat sanatçıları her fırsatta eğitimin önemine değinirler ve yazdıkları eserlerinde bu hususa yer verirler.

5.1.1. Namık Kemal

Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme hareketiyle beraber yeni bir düzen kurması için nelerin yapılması gerektiği hususunda fikri anlamda çok önemli katkılarda bulunan aydın ve yazarlardan biri *Namık Kemal*'dir. O, modernleşme için her şeyden önce “medeniyet” kavramının tahlili üzerinde durur. Zira Namık Kemal medenî insanların oluşturduğu toplumların sağlıklı bir şekilde ilerleyebileceği inancındadır. Ona göre kültürlü bir toplum teşkil etmenin ve medeni bir insan olmanın ön koşulu maariftir. Ancak eğitimle aydınlanmanın ve gelişmenin mümkün olacağına inanan Namık Kemal, bu fikirlerini edebî eserlerinde ve yazılarında sıklıkla dile getirir. Bu düşüncelerini halka iletmenin en uygun yolunun da yazmaktan geçtiğine inanır. Böylece gazetelerde yayımladığı makalelerinde ve diğer eserlerinde ilerlemeye ışık tutumaya çalışır (Yıldız, 2018, s. 31-32).

Namık Kemal, “*Maarif*” başlıklı makalesine, Maarifi “*nur-i mukaddes*” olarak niteler. Ona göre; Avrupa, sahip olduğu yüksek kültür seviyesine eğitime verdiği önem sayesinde ulaşmıştır. “*Maarif*” kavramını “medeniyet” kavramını kapsayacak biçimde kullanan yazar, medeniyetin teknik araçlarına erişmek için eğitimi şart görür ve Avrupa medeniyetine ulaşabilmek için eğitime büyük ehemmiyet verir. Ona göre, bilimin bu kadar ilerlemesinde eğitimin mecburi olmasının etkisi büyüktür. Namık Kemal, halkı her şeyden önce eğitimin faydalarına inandırmak gerektiğini savunur. Ona göre, buna inanan ve güveni sağlanan halk,

daha sonra gerekli hususlarda istediği değişiklikleri yapabilir. O, bireyin eğitiminin aile ortamında başladığına ve ebeveynin çocuklukta aldığı tahsilin ileride yetiştireceği evlatları üzerinde de etki bırakacağına inanır. Bu konudaki fikirlerini ise “*Aile*” başlıklı yazısında dile getirir. Namık Kemal’e göre; iyi yetişmeyen anne ve babalar, evlatlarını da iyi yetiştiremezler. Zira çocukluk döneminde kötü bir eğitim sürecinden geçtikleri için, kurdukları aile hayatı da olumsuz etkilenebilir (Uyanık, 2006, s. 80-81).

Namık Kemal, “*Terbiye-i Nisvan*” adlı makalesinde toplumun yarısını oluşturan erkeklerle kadınları eşit görür ve kadınların faydasız durumda kalmasını bir vücudun yarısına arız olan felç ile eş değer bulur. Namık Kemal’e göre; vücudun bir kısmının çalışması ve sağlıklı olmasına karşılık öbür tarafın yararsız ve sağlıklı olmaması nasıl kaliteli bir hayatı engelliyorsa, toplumsal yaşamda da böyle olacaktır. Bu durumda toplumsal yaşamın sağlıklı olabilmesi için kadınların ve erkelerin benzer sosyal seviyeye sahip olması gerekmektedir (Oylubaş, 2014, s.115). “*Nüfus*” başlıklı makalesinde de düzgün yetişmiş kadınların yetiştirdikleri evlatlarla kaliteli bir nüfus artışının sağlanabileceğini belirtir. Bu nüfusun da Osmanlı Devleti’nin medenileşerek terakkisini kolaylaştıracağını savunur (Uyanık, 2006, s. 82). Namık Kemal, ayrıca edebiyata da sosyal ve eğitici bir misyon yükler ve edebi eserleri halkın eğitimi için önemli bir araç olarak görür.

5.1.2. Ahmet Mithat Efendi

Türk edebiyatının “*Hâce-i Evvel*”i olarak bilinen *Ahmet Mithat Efendi* de medeniyet yolunda yürüyen bir toplumun, maarif ışıyla aydınlanacağına inanır ve bu düşüncesini yazdığı eserlerinde daima dile getirir. Ona göre; milleti refaha ve medeniyete ulaştırmanın en etkili yollarından birisi eğitimidir. Eğitimi refah ve medeniyetin haricinde hürriyetin de şartı olarak gören Ahmet Mithat’a göre; bir milletin maarif ve kültür derecesini yükseltmeden o ülkeye özgürlük getirmenin herhangi bir anlamı yoktur. Zira eğitimsiz bir toplumda özgürlük, parlamenter rejim ve demokrasi gibi kavramların muhatap bulabilmesi olası değildir. Bu yüzden de öncelik, eğitilmiş insanlar yetiştirmek olmalıdır (Çonoğlu, 2016, s. 243). Mithat Efendi, eğitim dışında çalışkanlığın da önem taşıdığına vurgu yapar. Eğitimle bilinçlenip güçlenen toplumun; çalışan, üreten ve sürekli öğrenen fertlerle gelişeceğini ifade eder. Yazdığı hikâye ve romanlarında bazen kendini anlattığı kahramanlarıyla, bazen de idealindeki yeni insan tipleriyle düşüncelerini ortaya koyar.

Ahmet Mithat, bir toplumun sadece kadınlarına kıymet verilip onların düzgün eğitilmesiyle ilerleyebileceğini savunur. O, eserlerinde kız çocuklarının eğitilmesi gerekliliği üzerinde ısrarla durur, kadınlara eğitim ve iş hayatında eşit fırsatlar sağlanması konusuna

dikkat çeker. Kadınların her şeyden önce iyi eş ve iyi anne olmaları için okumalarını mecburi görür. Mithat Efendi, her fırsatta eserlerinde kızların ve kadınların eğitilmesinin, kadınların kendi maişetlerini sağlayabilecek bir meslek edinmelerinin gerekliliğine de vurgu yapar. Yazar, roman ve hikâyeleri dışında çocuk eğitimi, çocuk eğitiminde ebeveynin vazifeleri, kadın eğitimi, sanat ve dil eğitimi gibi mevzular hakkında yazdığı birçok eserinde de halkı bilinçlendirmeye çalışır. “*Hikmet-i Peder* (1898), *Peder Olmak Sanatı* (1899), *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* (1899), *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhîyesi* (1899)” gibi pedagojik açıdan önemli eserlerinde çocuk gelişimi ile aile eğitimi konusunda önemli bilgilere yer verir.

Ahmet Mithat, çocuk eğitiminde her şeyden önce çocuğun fizyolojik ve psikolojik özelliklerinin beraber değerlendirilmesi gerektiğini belirtir ve bu yöndeki görüşlerini “*Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhîyesi*” adlı eserinde ele alır. O, çocuklara küçüklükte verilecek eğitimin yaşam boyu kalıcı olduğu cihetle, bu hususta özenle davranılması gerektiğine dikkat çeker ve yapılacak yanlışlıkların telafisinin olmadığını altını çizer. Mithat Efendi, çocuk eğitimi ve terbiyesinde aileye çok mühim sorumluluklar yükler. Anne ve babaların bu sorumlulukların uhdesinden başarıyla gelebilmeleri için okuyucularına dikkat edilmesi gereken konular hakkında uyarılarda bulunur. “*Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi*” adlı eserinde iyi eğitilmiş çocukların içtimai reformu sağlayacağı inancını belirtilerek çocuğun talim ve terbiyesinde anne ve babaya düşen vazifeleri anlatır. Bunun dışında ebeveynlerin evlatları üzerinde sahip oldukları haklardan da bahseder. Onun düşüncesiyle, bir aileyi aile yapan ve bu kutsiyeti sağlayan en önemli güç çocuk olduğu cihetle, çocuk odaklı bir eğitim yöntemi kabul edilmelidir. Bunu gerçekleştirmek için de anne ve babaların evlatlarını dünyaya getirmeden evvel onların fizyolojik ve psikolojik durumları hakkında bilgi sahibi olması gerektiğini ısrarla belirtir (Yıldız, 2018, s. 46).

Kendisi de bir eğitimci olan Ahmet Mithat Efendi, çocuklara yönelik çok sayıda kitabın da müellifidir. Özellikle ilk okuma döneminde ihtiyaç duyulan eğitim materyallerini, Rodos sürgününde kurduğu Medrese-i Süleymaniye’de tecrübe ettiği ve başarılı olduğu usule uygun biçimde defterler halinde yayımlar ki bu çalışma, Matbaa-i Amire tarafından *Medrese-i Süleymâniye, Tedrisât-ı İbtidâiye- Ders İçin Meşk Mecmuası* adıyla farklı dönemleri kapsayan ihtiyaçlara cevap vermek amacıyla dört defter olarak 1888-1889 yıllarında basılır. İçerik bakımından öğrencilerin ilk ve ortaokul eğitim hayatlarında kullanabilecekleri risale biçiminde de çok sayıda eser yazan yazar, bunları genellikle “*Çocuklar Kütüphanesi*” adı altında toplamayı tercih eder. Çocuklar Kütüphanesi’ni teşkil eden eserlerin birçoğu Tercüman-ı Ahval Matbaası’nda basılır (Savaş, 2019, s. 1527).

Ahmet Mithat Efendi, Tanzimat ile birçok sahada gerçekleşecek değişim ve dönüşümün öncelikle eğitim konusunda yaşanmasını diler. Milletlerin geleceğe güvenle ilerleyebilmesi için çocukların eğitiminin ehemmiyet taşıdığını, bu hususuda eğitim sistemine ve bu sistemi temin edecek kurumların, yani okulların ıslahına dikkat çeker. Bu sebeple eğitimin modernleşmesi çabalarını kendisi de destekleyerek eğitim ve öğretimin nasıl daha kalıcı olacağıyla ilgili fikirlerini ortaya koyar. O, eski mekteplerin yeni usuldeki okullar kadar yarar sağlamadığını söyler ve eğitim sisteminde yeni düzenlemelerin yapılmasını arzu eder. Ancak bu uygulamanın Türk kültür kimliğine ve Türk değerlerine zarar verecek boyutta olmaması gerektiğinin altını çizer. Ahmet Mithat, tıpkı Namık Kemal gibi Batı'daki eğitim çabalarının güncel ve yararlı oluşuna dikkat çeker. Batı'daki eğitim sisteminin yeni müfredatlarla kolay ve etkin hâle getirilmesini, bu doğrultuda yeni düzenlemelerin yapıldığını örnek verir. Aynı özen ve yeniliğin Osmanlı maarif sisteminde de uygulanmasının yarar sağlayacağını düşünür (Yıldız, 2018, ss. 49; 54).

5.1.3. Şemseddin Sami

Edebiyatı bir eğitim aracı olarak gören ve yazdığı eserlerini toplumun faydasına kullanmayı hedeflemiş sanatçılardan birisi de *Şemseddin Sami*'dir. Yazdığı roman ve tiyatro gibi eserleriyle yeni edebiyatın gelişmesine katkıda bulunurken, sözlük, gramer kitapları, ansiklopedik ve bilimsel çalışmalarıyla da halkı bilgilendirmeye özen gösterir.

Şemseddin Sami, toplumun modernleşmesinde kadınların eğitimlerine erkekler kadar önem verilmesi gerektiğini söyler. “*Aile*” adlı dergisinde ve “*Kadınlar*” adlı kitabında, kadınların eğitim alması, öğretmenlik ve hemşirelik gibi kadına uygun işlerde çalışması gerektiğini savunur. Ona göre; kadınların eğitim görmesi iki önemli nedene dayanmaktadır: Birinci olarak kadınlar yeryüzündeki ahalinin yarısını oluşturur, bu yüzden kadının eğitilmesiyle insanlığın yarısı eğitilmiş olacaktır; ikinci olarak kadınların eğitim ve terbiyesi çocuklarına geçeceğinden dolayı onların eğitilmesiyle, gelecekteki bütün insanlar eğitilmiş olacaktır. Namık Kemal’e göre; İnsanlara verilmesi gereken eğitim kadınlara verilmeli, insanlara öğretilmesi gereken bilim ile fen kadınlara öğretilmeli, yaygınlaştırılması düşünülen fikirler de kadınların belleğine bırakılmalıdır (Özdemir, 2014, s. 191).

Şemseddin Sami de Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi gibi bir milletin kadınları eğitilmedikçe terakki edilemeyeceği fikrini savunur, kadınların güzel ahlakına dikkat edilmedikçe, toplumları bozan sefahat ve çirkin ahlaktan kurtulmasının da olası olamayacağına vurgu yapar.

5.1.4. Recaizade Mahmut Ekrem

Tanzimat döneminde yeni edebiyatın gelişmesinde mühim girişimlerde bulunan yazarlardan biri de *Recaizade Mahmut Ekrem*'dir. Özellikle dil ve edebiyatla ilgili görüşlerine yer verdiği “*Talim-i Edebiyat*” adlı eseri, söz konusu alanlardaki eğitime önem verdiğini gösterir.

“*Talim-i Edebiyat*”, Recaizade Mahmut Ekrem'in Mekteb-i Mülkiye'de verdiği “*Edebiyat-ı Osmaniye*” ders notlarından meydana getirdiği kuramsal eseridir. Zamanında, içerdiği görüşler açısından özellikle yeni yetişen edebiyatçılar üzerinde büyük etki yaratan bu çalışma, aynı zamanda gelenekçi kişilerin tepkisini çekmiş, hakkında mühim tartışmaların çıkmasına yol açmıştır. Bu yüzden, “*Talim-i Edebiyat*”ın Türk edebiyatına sağladığı katkıyı, bir yandan, içerdiği düşüncelerle genç nesillerde yeni bir edebiyat anlayışını oluşturmak; diğer taraftan da yol açtığı tartışmalarla bu edebiyat anlayışının modernleşme sürecine ivme kazanmak gibi özetlemek mümkündür (Sazyek, 2013, s. 2228).

“*Talim-i Edebiyat*”, dil ve edebiyat hususundaki kurallar ile birlikte modernleşme sürecinde dilin millet için ne denli önemli olduğunun altını çizen bir eserdir. Recaizade'ye göre; dile ehemmiyet vermek ve bu hususda halkı eğitmek, gelişmenin ilk koşuludur. Ekrem, bir yandan Osmanlıcanın başka dillerin tesirinden kurtularak kendine ait kurallarla gelişmesi hususundaki düşüncelerini açıklarken bir yandan da Arapça ve Farsça öğrenilerek bu lisanların Osmanlıca içerisindeki etkisinin nasıl olduğunun bilinmesi gerektiğini belirtir (Yıldız, 2018, s. 59). Recaizade'in bu çalışması ve edebiyatla ilgili yenileşme fikirleri onun okuma yazma ile lisan eğitimindeki katkılarını göstererek, Tanzimat devrinde edebi alanda unutulmayacak tartışmaların yaşanmasına da sebep olur.

5.1.5. Nabizade Nazım

İyi bir eğitim hayatı geçirmiş ve Tanzimat yazarlarının “*ara nesil*” mensuplarından olan *Nabizade Nazım*; dönemin diğer aydın yazarları gibi toplumu eğitmek ve bilgilendirmek için edebiyatı bir araç olarak görür. Roman, hikâye, tiyatro ve şiir gibi eserlerinin dışında halkı eğitmek amacıyla fenni mevzularda da birçok kitap ve makaleyi kaleme alan yazar, Tanzimat döneminin birçok yazarı gibi çocuk ve kadın eğitimi üzerinde önemle durur.

Nabizade Nazım, 1887'de yayımladığı “*Şairiyyet*” adlı yazısında, halkın şiir anlayışındaki eksiklikleri eleştirirken, çocuklara yönelik şiirler yazılmamasından şikâyet eder. Yazar, çocukların okuma yazmayı kolay öğrenmeleri için “*Mini Mini Mektepli*” ve “*Hanım Kızlara*” adlı kitaplarını kaleme alır. Nazım'ın *Mini Mini Mektepli* eseri, didaktik nitelikte mensur parçalardan oluşan bir kitaptır. Doğa sevgisi, din ve ahlak eğitimi, vatan sevgisi ve

toplumsal davranışlar gibi konularda öğütler veren, çeşitli bilgiler sunan bu kitap, pedagojik bir eser niteliği taşır. Nazım, “*Hanım Kızlara*” adlı kitabının girişindeki mektuplarında kız çocuklarının eğitiminin lüzumu üzerinde durur ve onlara yönelik kitapların yazılması gerektiğini vurgular. Esere, dini ve ahlaki eğitim konuları dışında, fen bilimlerine ağırlık veren okuma parçaları da ekler. “Bizi dünyaya kadınlar getiriyor, kadınlar ise bedihi ki kızlardan yetişiyor” diyen yazar, kızların terbiye edilmesiyle medeniyetin gelişmesi arasında ilişki kurar. Ona göre; Kızları temel bilimlerle eğitmek yeterli değildir. Kızlar da erkekler gibi fen bilimleri ile ilgilenmelidir ki dünyanın geleceği fen bilimleri üzerine kurulmaktadır (Doğan ve Garan, 2013, ss. 864-466).

Anlaşıldığı üzere yazar; sadece erkek çocuklarının eğitime değil, gelişme çağındaki kızların yetişmesine de önem vermekte, sağlıklı ve gelişmiş bir toplumun oluşabilmesi için kız çocuklarının iyi eğitilmesi gerektiğini düşünmektedir.

5.1.6. Mizancı Murad

1854 senesinde Dağıstan’da doğan ve aile ortamının tesiriyle tam bir Osmanlı hayranı olarak yetişen *Mehmed Murad*, 1886-1990 yılları arasında “*Mizan*” gazetesini çıkardığı için Mizancı Murad diye anılır; gazeteci, tarihçi ve fikir adamı kimliğiyle Tanzimat döneminin en önemli isimleri arasında yer alır. Yaşadığı dönemde ülkede haksızlıklar, yolsuzluklar, rüşvet ve tembelliğin her yere bulaştığına şahit olan Mehmet Murad, Osmanlı Devleti’ni düçar olduğu bu durumdan kurtarmak için mücadele veren münevverler arasında yer alır ve önceliği milletin eğitilerek bilinçlendirilmesine verir. Bu hedefle, gerek Mekteb-i Mülkiye’de tarih öğretmenliği yaptığı sırada anlattıklarıyla, gerek de *Mizan* gazetesindeki kaleme aldığı yazılarıyla, devrin insanlarına modern Osmanlı insanının ne şekilde olması gerektiğini anlatmaya çalışır. “*Mizancı Murad Bey’in yeni insan’da aradığı vasıfların başında gayret ve sadakat gelir. Osmanlı Devleti’nin dört yüz çadırılık bir boydan neredeyse bütün dünyaya hükmeden muazzam bir güç hâline gelmesinin bu sayede gerçekleştiğine inanır. Yazarın hayal ettiği yeni insan’ın bir diğer özelliği, günün gerekli eğitimini alarak miskinlikten kurtulması ve terakki yolunda ilerlemesidir*” (Alan, 2017, s. 41).

Mizancı Murad, dönemin birçok aydın yazarı gibi edebi eserleri de bir eğitim vasıtası olarak görür. Bu yüzden kaleme aldığı “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” isimli eserinde idealist, dürüst ve vatanperver Mansur tipiyle, aklındaki aydın yönetici örneğini ortaya koyar. Bu eserde yazar eğitim ile ilgili düşüncelerine genişçe yer verir ve okul açmanın gereğini, devlet kurumlarındaki yolsuzluğun eğitimle önleneceğini, İslam birliğinin de eğitim ile teisi edileceği gibi birçok sorunun çözümünü eğitim kapsamında ele alır.

Yazar bu romanda ülkenin gelişimini sağlamanın ve toplumdaki yozlaşmayı önlemenin tek yolunun, herkesi eğitmekle olduğunu belirtir. Onun fikrince; ülkede gerek duyulan mektepler ivedilikle açılmalı, özel girişimlerle desteklenerek ilk ve ortaokullar tesis edilmeli; eğitime dair faaliyet gösterecek kimselerin önündeki bürokratik sorunlar kaldırılmalı; eğitim hizmetleri için gereksinimlerin tam anlamıyla karşılanabilmesi adına gereken maddi kaynaklar kesinlikle seferber edilmelidir. Yazar, “*günü kurtarmak yerine geleceği kurtarmak için çare arayışında*” bulunur ve bu hususta bazı önerilerde bulunur. Onun fikrince; devletin ihtiyaçlarını gidermek için üretimi çoğaltmak gerekir. Bu da ziraat ve sanayide düzgün çalışacak insanların “*Ziraat Mektebi*” gibi meslekî okullarda uygulamalı eğitim ile yetiştirilmesiyle mümkündür. Bahsedilen okullarda ilk başta işinin ehli yabancıları eğitmen olarak çalıştırmakta sakınca yoktur. Bu hususta da uzmanlaşmaya büyük bir ihtiyaç vardır. Kızların eğitiminin erkeklerden geri kalmamasının gerekli olduğunu savunan yazar, kızların da yüksekeğitim dâhil her türlü öğrenim görmesi gerektiğine vurgu yapar. Mizancı Murad Bey, eserinde bir yandan yurt dışında eğitim almanın önemini vurgularken; diğer yandan da oralarda eğitim almak yerine eğlence ve sefahat hayatına dalan, zararlı düşüncelere kapılan ve zamanını boşa geçiren gençleri eleştirir. Bu sebeple yurt dışına eğitim amacıyla gönderilen talebelerin torpille değil, liyakatlerine göre seçilmesi gerektiğini ifade eder. Eğitim alanında misyoner okullarından ve yabancı eğitmenlerden ülkenin ve İslam âleminin yararına olacak şekilde istifade edilmesinde ise bir sakınca görmez (Özdemir ve Kantaş, 2014, s. 271). Mizancı Murad’ın fikirleri ve bu doğrultuda yazılmış olan romanı onun eğitimle ilgili ileri görüşlere sahip olduğunu gösterir.

5.1.7. Fatma Aliye Hanım

Ahmet Cevdet Paşa’nın kızı, bununla birlikte Ahmet Mithat’ın da manevi kızı olan *Fatma Aliye Hanım*, Türk edebiyatının ilk kadın romancısı ve Tanzimat devrinde kadın problemlerini çeşitli başlıklar altında dile getiren ilk kadın mütefekkir ve yazarlardandır. Fatma Aliye Hanım, döneminin çeşitli dergi ve gazetelerinde kalme aldığı çok sayıda makalesinde; kadın ve erkek eşitliği, kadın eğitimi, kadının toplumda ve ailedeki rolü üzerinde önemle durur. Aynı zamanda içtimai terbiye, gençlerin eğitimi, insaniyet ve bilim gibi mevzulara da bütüncül bir şekilde yaklaşır.

Fatma Aliye Hanım, makalelerinde özellikle kadınların eğitim görmesinin gerekli olduğuna değinir. “*Kadınlar Hakkında*” isimli yazısında “*okulların sadece erkekler için düşünülmüş olmasını eleştirir. Kadınların vatan, aile ve sanat konularında, çağdaş zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek bilgi ve donanımına sahip olması gereğini vurgular*” (Oylubaş, 2014, s. 115).

Ona göre kadının toplumda saygın bir konuma gelmesindeki ilk koşul eğitim görmesidir. Eğitim almış bir kadın kendi ayakları üzerinde durabilecektir. Bu şekilde erkekler gibi onlar da toplumsal hayatta bir birey olarak önem kazanacaktır. Bu düşüncelerini makalelerinde ayrıntılı biçimde ele alan Fatma Aliye, romanlarında da yarattığı kadın kahramanları, arzu ettiği gibi kurgular. Onun roman kahramanları okuyup yazma bilen, bir meslek sahibi ve maddi özgürlüğünü elde etmiş kadınlardır. Yazar; kadınlara da erkekler gibi eğitim alma hakkı ve fırsatı verilirse modernleşme çabaları içerisinde, içtimai değişimde erkekler kadar tesirli rol oynayabileceklerini ifade eder. Bu da kadın olarak Fatma Aliye'nin kadınların eğitime olan hassasiyetini ve inancını yansıtır (Yıldız, 2018, s. 67).

Çocukların yetiştirilmesinde örgün ve yaygın eğitim kurumlarından faydalanmaktan yana olan Fatma Aliye Hanım'a göre; küçük çocuklar, ülkenin istikbali için ilkokullarda, okul çağı geçen çocuklar ise vaazlar ve konferanslar yoluyla eğitilmelidirler. Yazar, terbiyede fitratının da önemli etken olduğuna inanır. Ona göre; güzel ahlaklı insanların, kanun baskısı olmadan, eğitimle kötülükten uzak durmalarını sağlamak mümkündür. Yaratılış itibariyle eğitime uygun olmayanlar da ancak kanun zoruyla ıslah edilebilirler. Fakat bazılarının kanunla bile ıslah edilmesi mümkün değildir. O, “*İnsaniyet*” adlı makalesinde manevi eğitimin önemine dikkat çeker ve fitratın terbiyedeki rolünü açıklar. Ona göre; bazen kötü ailelerden iyi bireyler çıkabildiği gibi, iyi ailelerden de ahlaksız ve kötü bireyler çıkabilir. Fatma Aliye Hanım, her milletin çocuklarının kendi kültürüne göre terbiye edilmesinin doğru, yani terbiyenin milli olması gerektiği görüşündedir. Kabiliyetine ve arzusuna göre eğitim ve öğretimde kadınların da ilerlemesi, Avrupa'da olduğu gibi, İslamiyet'te de istenilen bir durumdur. Eğitimin alaturkası, alafrangası gibi ayırım yapmak doğru değildir. Esas olan güzel terbiyedir. Çocuklar, milli kültüre göre yetiştirildikten sonra yabancıların yanında bilgisiz olmamaları için onlara Batı kültürü de öğretilmelidir. Eğitim ve öğretimi birbirine karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Fatma Aliye Hanım, Batı kültürünün öğretilmesinin ayrı, Batı terbiyesine göre yetiştirmenin de farklı olduğunu söylemektedir (Sarımermer, 2001, ss. 110; 129).

Fatma Aliye Hanım tıpkı Ahmet Mithat Efendi gibi çocuklar ile gençlerin eğitiminde romanların da eğitici ve yol gösterici olduğunu düşünür. Ona göre; romanlar bir okuyucu için uyarıcı olduğu halde, başka bir okuyucu için felaket olabilir. Yazar, romanın okurlara aşılacağı bu iki farklı fikri “*Muhadarat*” adlı eserinde genişçe ele alır. Romanların ahlak dersi verdiğini müdafaa eden Fatma Aliye, romanın okurun zevkle öğrenebileceği bir ders olduğuna dikkat çeker ve çocuk terbiyesinde olumlu bir role sahip oldukları için romanların yasaklanamaması gerektiğinin altını çizer.

Fatma Aliye Hanım, ezbere dayalı eğitime de karşıdır. O, romanın eğitimde kalıcı bir metot olacağını açıklar, bununla birlikte eğitimde muasırlaşmaya karşı çıkanların romanı yararsız olarak değerlendirmelerini tenkit eder. Fakat bilinçsiz okurun yanlışla sürüklenebileceğini belirtmeyi de ihmal etmez. Romanın gençlerin terbiyesinde muhim bir eğitim aracı olmasında ebeveynlerin romandan yararlanma metodunu bilmesi gerektiğini açıklar. Fatma Aliye Hanım, romandan istifa edilirken sadece iyilik, merhamet ve insanlığı anlatan eserlerin okunmasının da doğru olmadığını belirtir. Çocuğun, olumsuz olaylar içeren romanlar okuyarak bu tür durumlara yabancı kalmaması, kötülüğün gerçek yaşamda karşısına çıkabileceğini kavraya bilmesi gerektiğini söyler. Bu sebeple yine ebeveynlere çocuklarına fenalığı anlatan eserleri de okutmalarını hatırlatır (Yıldız, 2018, s. 67).

5.2. Tanzimat Roman ve Hikâyelerinde Eğitimle İlgili Unsurlar

5.2.1. Eğitilen kişiler

5.2.1.1. Çocuklar

Milletlerin gelişmesi iyi yetişmiş, eğitim öğretim görmüş ve terbiye edilmiş nesiller ile mümkün olduğu gibi, içinde yaşanılan dönemin çocukları da gelecek nesilleri oluşturan en önemli kaynağı teşkil eder. Dolayısıyla çocukların eğitilmesi aynı zamanda geleceğin şekillendirilmesi demektir. Bu gerçeğin geç de olsa farkına varan Osmanlı idarecilerinin eğitimde yenileşme ve Batılılaşma çalışmaları kapsamında çocukların eğitimine özel önem verdikleri görülür (Köse, 2015, s. 139). Bu husus, devrin aydınları ve yazarları tarafından da özellikle önemsendir. Öyle ki; Tanzimat döneminden itibaren, çocukların hıfzıssıhhası, ailedeki eğitimleri, anasınıflarının teşkilatı, çocuk eğitiminde yararlanılabilecek yaklaşımlar, çocuğun bedeni, ruhi, ahlaki terbiyesi gibi konular üzerine yazılmış sayısız tercüme ve telif türünde kitap ve makale kaleme alınır (Tekin, 2017, s. 1589). Ayrıca birçok roman ve hikâyeye yazarının da; eserlerinde kadın veya erkek olmalarına bakmaksızın, herhangi bir olumlu yahut olumsuz insan modeli yaratırken, onların özellikle çocuklukta aldıkları eğitim ve terbiyeleri üzerinde durdukları görünür.

5.2.1.1.1. Erkek çocuklar

İncelediğimiz eserlerde erkek çocuk eğitimiyle ilgili birçok hususa rastlandı. Bu eserlerdeki kahramanların bir kısmının bir örgün öğrenim kurumunda, bir kısmının ise evlerde veya konaklarda özel dersler vasıtasıyla eğitim aldıkları görülmektedir.

Emin Nihat Efendi'nin *Müsameretname* (1871-1875) toplusunda yer alan “*Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım'ın Sergüzeştî*” isimli hikâyesinin başkişisi *Behçet Efendi*, çocukluğunda mektepte eğitim gören bir kahramandır. Asmaaltı tüccarlarından Giritli

Haşim Ağa namında muteber bir zatın oğlu olan Behçet, çocukluk vaktinde Fatih'teki Taş mektebe devam eder. Behçet, on üç yaşında iken mektep derslerinde oldukça okuyup yazmayı ilerletmiş olduğu için ve “*tab'an dahi güzeli çirkini fark etmek derecesine varmış olduğu halde*” (Emin Nihat, 2016, s. 53) mektebe yeni gelen Makbule Hanım'ın kalfalığını yapar. Zira Behçet Giritli bir aileye mensup olduğundan dolayı Rumca konuşabiliyordu. Makbule ise Türkçeden ziyade Rum dilini biliyordu. Behçet ve Makbule zamanla bir birlerine âşık olur ve aşklarını itiraf ettikten sonra Behçet, Makbule ile daha çok ders çalışır, böylece üç sene içinde Makbule'ye Türkçe okuyup yazmayı öğretir. Behçet on yedi yaşına vardığında, artık mektep vaktinin bitmiş olduğunu ifade ederek, ailesi onun eğitime son verir ve Behçet bir kalemde çırak olarak çalışmaya başlar.

Müsameretname'nin beşinci hikâyesini oluşturan “*Vasfi Bey ile Mukaddes Hanım'ın Sergüzeşti*” isimli hikâyenin erkek kahramanı *Vasfi Bey*'in de on üç on dört yaşlarında iken “*Aksaray Rüştîye Mektebi*”ne devam ettiği ve aradan iki sene geçince “*hadd-i kemale yaklaştığı için*” (Emin Nihat, 2016, s. 207) mektepten alındığı belirtilir.

Şemsettin Sami'nin “*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* (1872)” eserinde Talat'ın babası *Rıfat Bey*'in de mektepte eğitim gördüğü belirtilir. Fakat onun eğitimiyle ilgili romanda fazla bilgi mevcut değildir. Rıfat Bey, eşi Saliha Hanım tarafından tanıtılır. Saliha Hanım eşi Rıfat Bey'le okulda tanışır. Rıfat, sınıflarındaki erkek öğrenciler arasında en başarılı çocuktur. O ve Saliha beraber mektebe giderler. Ayrıca tatil olan Cuma günlerinin de dâhil olduğu hergün birbirlerinin evlerine giderek ders çalışırlar, bir müddet sonra mektep arkadaşlıkları aşka dönüşür.

Rıfat Bey ile bir dersteydik, beraber okur idik. Ben onu çok sever idim. Hiçbir başka kız yahut çocukla konuşmaz idim. Onunla konuşmaya can verir idim. Başkalarının söyledikleri sözler, bana bütün bütün saçma görünür idi. Beni sıkardı. Rıfat Bey'in sözlerini ise pek manalı bulur idim hocanın sözlerinden de Rıfat Bey'in sözlerini daha akilane bulurdum (Şemsettin Sami, 2016, s. 37).

Aynı romanının aslî kişisi *Talat* da öğrenim görmüş diğer kahramandır:

Talat Bey, pederi vefat ettiği vakitte mahalle mektebinde devam ediyor idi. Rıfat Bey'in vefatından sonra Saliha Hanım, oğlunu bir iki sene daha sıbyan mektebinde ve sonra rüştiyede okuttu. Talat Bey, on altı yaşında iken mekteb-i rüştiyeden imtihanını verip bütün İstanbul gençleri gibi bir dairenin bir kalemine devam ediyor idi (Şemsettin Sami, 2016, ss. 63-64).

Talat'ın babası Rıfat Bey oğlunun eğitimiyle bizzat ilgilenmek istemesine rağmen genç yaşta vefat edince çocuğun bütün sorumluluğunu Saliha Hanım üstlenir. Bu sebeple Talat'ın eğitim ve öğretiminde annesinin büyük bir payı vardır. Aslında Saliha Hanım'ın Tanzimat romanlarında örneği az bulunan güçlü anne tipini sergilediğini söylemek mümkündür.

Namık Kemal'in "*İntibah*" (1876) adlı romanının başkışısı Ali Bey de küçük yaşlarından itibaren iyi bir eğitim ve öğretim görür. Ali Bey'in eğitim sürecinde babasının büyük etkisi var. Onun aldığı eğitim eserde şöyle aktarılır:

Anasının babasının bir tanesi olduğundan ve hususiyle pederi evlât kadrini gerçekten bilenlerden bulunduğundan -İstanbul'da bulunduğu halde- tahsiline, maarifçe terakkinin aksa-yi meratibine varmış olan yerler zâdegânı kadar itina olundu. Çocuk o yaşında iken bir kaç lisan bilir, üdeba arasında, nevrestegân-i maarifin en müstaitlerinden addolunur[du] (Namık Kemal, 2016, s. 31).

Romanda Ali Bey'in çocuk yaştan itibaren birkaç dil bildiği ve okuma eylemine aşırı düşkünlüğü belirtilirken onun bir örgün eğitim kurumunda mı yoksa evde özel eğitim mi aldığı ile ilgili bilgi verilmez. Ali Bey, "*ziyade asabî, kanı oynak, inhimâk ve iptilâyâ esir*" (Namık Kemal, 2016, s. 31) bir çocuk olduğu için babası daha da özen gösterir, aşırı hassas ve ısrarcı davranışlarından kurtarmadı için ise onu eğitime yönlendirir.

Her neye merak ederse bütün dünyayı unutturucasına ona hasr-ı iştigâl ederdi. Bir şeyi arzu eder de husûlünde bir mâniaya tesadûf eylerse maksadı ne kadar cüz'î olursa olsun ele getirmek için yolunda en büyük fedakârlıktan çekinmezdi. Hatta ufak bir emelinden meyus olunca günlerce hastalanır, geceleri gizli gizli ağlardı. Pederi ise dünyada hem en büyük kemâlât hem de en büyük nekâisin sâiki olan bu meşreb-i musirr-âneiyi çocuğun tabiatından çıkarmağa imkân göremediği için o meyelânı daima tahsil ve terbiye cihetlerine sevk ederek oğluna bir silah-ı istifade etmek isterdi (Namık Kemal, 2016, s. 32).

Ali Bey böyle bir eğitim ve terbiye sonucunda kitaplarından ve okumaktan oluşan bir hayat yaşamaya başlar ki romanın ilerleyen yerlerinde; Ahmet Mithat'ın "*Gençlik*" isimli romanındaki gençte olduğu gibi Ali Bey'in de kapalı ve tek yönlü eğitimden dolayı hayatın gerçekleriyle yüzleşemediğini ve hemen tuzağa düştüğünü görüyoruz.

Erkek çocuğu eğitimiyle ilgili eserlerden biri Ahmet Mithat Efendi'nin "*Gençlik (1870)*" adlı hikâyesidir. Eserin başkişisi, babasının çok korumacı tavrıyla büyür. Babasına göre bu davranış; çocuğun zamanından önce gözlerinin açılmaması ve "*çaya varmaksızın çemrenmek hevesine düşmemesi*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 29) içindir. Bu sebeple, okuldaki akranlarından etkilenmemesi amacıyla bir okulda bile okumasına müsaade edilmez. Bunun yanı sıra öğretmenlik yapmak için evlerine gelecek bir hocaya dahi güvenilmediğinden, çocuk sabah-akşam günde iki defa babasından ders alır.

Babasının bu korumacı tutumu çocuğun bütün hayatına hâkim olur, öyle ki lalası yanında olmadan sokağa çıkmasına dahi müsaade edilmez. Bu durum birkaç sene devam eder ve babasının bu tavrı nedeniyle, gençlik çağında hayata karşı tecrübesiz yetişmiş birey olarak ayak basar. Genç, eğitimini tamamladıktan sonra bir kalemde göreve başlar. Çalışmaya başlayınca kendini biraz daha rahat hisseder ve zamanının çoğunu "*Beyoğlu, Beyazıt ile Kalpakçılarbaşı*" gibi seyir mekânlarında çapkınlık yaparak geçirir. Bu davranışları artınca ailesi itiraz eder ve bu konuda babasının nasihatleri bile gence tesir etmez. Bir akşam seyir yerinde dikkat çekici bir arabayla karşılaşır ve arabada bulunan kadınların birinden hoşlandığı için arabayı takip eder. Bir müddet sonra araba durur ve arabanın içindeki kadın ona bir pusula uzatır. Bu pusulada kadın; "*Sen beni tanımaz isen de ben seni tanıdım, şimdi peşimize düşme, ben seni bulurum*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 31) diye bir not yazar.

Genç, aklından çıkaramadığı bu kadından üç ay boyunca habersiz kalır. Bir gün tekra o arabayı görür ve arabadaki cariyeden kadına bir mektup gönderir. Ertesi gün kadından bir mektup alır. Mektubun içinde kadının bir fotoğrafı da vardır. Fotoğraftaki resmi arabada gördüğü kıza benzetemez. Ancak bunu arabanın içinin karanlık olmasına bağlar. Tekrar uzun bir müddet kadından habersiz kalır. Yine bir gün kadından bir mektup alır. Mektupta kadın kendisini evine davet eder. Davet edildiği eve gittiğinde orada annesi, teyzesi, teyzesinin kayınvalidesi ve kız kardeşleriyle karşılaşır. Bu duruma bir anlam veremeyerek fenalaşır. Teyzesi bütün olanların bir oyundan ibaret olduğunu, arabanın içindeki kadının ise kendisinin olduğunu ve bir daha böyle hatalara düşmemesi için ona bir ders vermek amacıyla böyle bir oyun düzenlediğin açıklar. Genç, yaşmaktan dolayı teyzesini tanıyamamıştır. Tüm olanlara rağmen, âşık olduğu fotoğraftaki kızla evlenmek istediğini belirtir. Resimdeki kız ise teyzesinin cariyesiymiş. Teyzesi bir süreliğine kızı gözlemlemesini, daha sonra kızın ahlâkını ve terbiyesini Beğendiği takdirde evlenmelerine müsaade edeceğini belirtir. Genç, aylar geçtikten sonra yine aynı fikirde olduğu için cariyeyle evlenir.

Ahmet Mithat Efendi, evlatlarını korumak adına, ailelerin kapalı ve kısıtlı bir eğitim uyguladıklarını, bunun sonucunda çocukların yalnız yüzeysel bilgiler edindiklerini ve bu

yüzden hayatın gerçekleriyle karşılaşmadıklarına dikkat çeker. Bu da gösteriyor ki kahramanın teyzesi, gencin bizzat tecrübe kazanması bir oyun oynamıştır. Zira yazara göre bu gibi gençler, ailelerinin müdahalesi olmazsa kolayca tuzağa düşebilirler. İşte bunun için yazar, ailenin verdiği yetersiz ve tek yönlü eğitimin hayatın gerçekleriyle yüzleşerek tamamlanmasını uygun görür.

Ahmet Mithat Efendi, “*Firkat*” (1870) isimli hikâyesinde de eğitim konusuna yer verir. Hikâyenin başkişisi *Memduh*, yoksul, cahil ve bayağı bir adamın oğlu olarak dünyaya gelir. Buna rağmen himmet ve ahlak sahibi olan babasından “*tokgözlülük, utanganlık, ikmal-i iffet, sabır, sükkûnet, itaat, kemal-i safvet, sıdk, hulûs, merilik, şecaat ve hususiyetle besalet*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 119) gibi sıfatları öğrenir. Memduh’un babası maddi sıkıntılar yüzünden öğrenim görememesine karşın oğlunun iyi bir tahsil alması için yoğun çaba gösterir ve çocuğu üç yaşında iken okula gönderir:

Babası daha dört beş yaşında bulunan çocuğunun cebini ne kadar variyeti var ise onun tekmiliyle doldurur idi ve hele oğlu cüz kesesi boynunda olduğu hâlde mektepten gelir iken görmek âlemde en ziyade lezzet aldığı bir şey olmağla hiç olmaz ise mektebe gitsin gelsin de kesesiyle kendisini göreyim diye daha üç yaşında iken mektebe vermişti (Ahmet Mithat, 2017, s. 119).

Memduh, zeki bir çocuk olduğu için derslerinde oldukça başarılı olur. Fakat yedi yaşında iken babası ve bir sene sonra annesini kaybeder. Ardı ardına öksüz ve yetim kalan Memduh’u mahallenin zenginlerinden Ata Bey, konağına alır ve eğitimini devam ettirir. Memduh’un bundan sonraki eğitim süreci tezin “*Evlatlık Eğitimi*” kısmında değerlendirilecektir.

Ahmet Mithat Efendi, “*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1874) isimli romanında, asıl adı Dominico Badia olan *Pavlos*’un çocukluğunda eğitim öğretim gördüğüne dair bilgi verir. Yazar onu tanıtırken “*asrının ferîdi*” ifadesini kullanır ve aslında bu kişinin tarihî bir karakter olduğunu açıklar:

[Pavlos] Henüz sekiz yaşındayken Madrid’te Cizivitlerin en büyük mektebine girmiş ki, bu mektebe on beş yaşından evvel girmek mümkün olamaz. Zira mekteb-i mezkûr mukaddemât tedris etmeyip muntehî addolunacak şâkirdâna mahsusdur (Ahmet Mithat, 2000a, s. 33).

Yazar, Pavlos’un sekiz yaşından önceki eğitimi hakkında bilgi sahibi olmadığını belirtir ve adı geçen mektepte okuyup bitiren öğrencilere tam yedi sene sonra “fünundan

doktorluk şahadetnamesi” verilirken, Pavlos’un bu şahadetnameyi dört senede, yani on iki yaşında aldığını zikreder.

Aynı romanın merkezi kişisi olan *Hasan Mellâh*’ın da öğrenim gördüğü açıklanmıştır. Hasan Mellâh, “*Fas padişahlarının daima müsteşarlık ve akıl kâhyalığı gibi hidemât-ı husûsiyyelerinde bulunmuş hasîb ve nesîb*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 126) bir kimse olan Faslı Sîdî Osman’ın erkek evaladıdır. Sîdî Osman, kendi işleriyle ilgilenirken oğlunun eğitimini de ihmal etmez ve çocuğun vakti gelince ticaretle iştiğal etmesini ister. Bu nedenle yedi sekiz yaşına dek çocuğa dil ve bazı “ulûm-i Arabiyyeyi” öğrettikten sonra, kendisini Cadiz Bahriye Mektebi’ne gönderir. Burada dikkat çeken noktalardan birisi hem Pavlos’un hem Hasan Mellâh’ın küçük yaşlarında iken yükseköğretim kurumuna girmeleridir. Bu da her iki kahramanın istisnai biçimde üstün zekâyâ sahip olduğunu kanıtlar.

Yazar; kurgusal olarak “*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” romanının devamı olan “*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1875) adlı romanında Hasan Mellâh’ın çok yakın arakadaşı olan, iyiliği, dürüstlüğü ile güzel ahlakıyla tanınan Numan İbn-i Mutahhar’ın oğlu *Yezdan*’ın da çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim aldığıının altını çizer. Yezdan, on beş-on altı yaşına kadar “*sarf ve nahv-i Arabî ve mantık ve Farisî ve fıkıh ve ilm-i târih ve kısâs-ı enbiyâyı gör[ür] ve bunlarca bir hayli behre peyda eyle[r]*” (Ahmet Mithat, 2000b, s. 303).

Zamanla Hasan Mellâh, Yezdan’ın eğitimiyle yakından ilgilenmek için onu himayesine alır. Bir süre sonra da onu Fas padişahı ile tanıştırır. Padişah; çocuğun zekâsı, tavır ve terbiyesinden bir hayli etkilenir ve eğitimini ilerletmesi amacıyla onu Arap âlimlerinden iki öğretmenle beraber Madrid’e gönderir. Bu öğretmenler, Yezdan’ın ahlâk, akait ve tavr-ı İslâmiyyesini korumakla görevlidirler. Orada çocuğun ilk olarak İspanyolca ve Latince öğrenmesine karar verilir. Bu sebeple kendisine bu dilleri öğretmesi, ardından bu dillerde olan ulûm ve hikemiyâtı öğrenmesi için gereken öğretmenler görevlendirilir.

Hasan Mellâh, Yezdan’ın eğitimine verdiği önemin sebebini Numan İbn-i Mutahhar’a açıklarken şöyle belirtir: “*Benim erkek evladım olmadığı için, bari senin evlâdını kendime evlât etmek ve familyamızın umurunu ilerde kendisine tevdi etmek için muhtaç olduğu terbiyeyi kendisine daha şimdiden vermeye başlamaktır*” (Ahmet Mithat, 2000b, s. 301). Burada Yezdan’ın eğitim ve öğretimine, onun ileride Fas hükûmetine hizmet etmesi için önem verildiğini görürüz.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) isimli romanının başkışisi *Râkım Efendi*; çocukluğundan itibaren eğitim ve öğrenim görmüş ideal bir tiptir. O, bir yaşında babasını kaybeder ve annesi ile dadısı tarafından iyi bir şekilde yetiştirilir. Beş

yaşında “*Salıpazarı’ndaki Taş Mektep*”e verilir, on bir yaşında “*Valide Rüştîye Mektebi*”nde eğitimine devam eder ve on altı yaşında mezun olur. Râkım Efendi, mektepte aldığı tahsilini özel derslerle destekler. Böylece dört sene daha kendi çabasıyla eğitimini sürdürür.

Romanda, Râkım Efendi ile tam zıt bir karaktere sahip olan *Felâtun Bey* de çocukluğunda eğitim almış bir kahramandır. Küçük yaşta annesini kaybeder ve kız kardeşiyle birlikte alafrangalığa düşkün olan babasının terbiyesi altında büyür. Felâtun Bey, yazar tarafından sık sık eğitimi, kültürü, yetiştirilme ve hayata bakış açısı bakımından eleştirilir. Onun bu durumundan babası Mustafa Merakî Efendi sorumlu tutulur:

Mustafa Merakî Efendi, kemal derece alaturkalıktan, yine kemal derece alafrangalığa birden bire sıçramış bir adam olduğu ve bu tahavvül ise yalnız kendi telezzüzat-ı maddiye ve maneviyesi o yüzden hâsıl olmaktan neşet eylediği cihetle böyle bir adamın hem de öksüz kalan evlâdı nasıl bir terbiye altında büyüyeceğini her kim düşünse bulabilir (Ahmet Mithat, 2016a, s. 27).

Eserde, Felâtun Bey’in temel eğitimi hakkında bilgi verilmez. Sadece Rüştîye mektebinde eğitim gördüğü, ayrıca haftada iki gün evine gelen bir Fransız hocadan dil eğitimi aldığı belirtilir. Merakî Efendi, “*tahsil görmüş bir adam olmadığı gibi, çocuğunun tahsiline nezarete dahi vakti olmadığından*” (Ahmet Mithat, 2016a, s. 27) oğlunun mektebe gidip gelmesini ve Fransızca hocasının dahi eve gelmesini çocuğun eğitimi için yeterli görür. Zira o, sadece gösteriş amacıyla çocuklarının eğitimiyle ilgilenir. Bu yüzden oğlu da okuduğu kitaplar ve aldığı eğitimde gösterişten başka bir amaç gütmeyiz. Felâtun Bey, rüştîyeden mezun olduktan sonra bir kaleme girer, fakat düzenli bir şekilde devam etmediği için oradan da bir şey öğrenemez. Gittiği her yerde gerekli gereksiz Fransızca konuşarak Frenk taklitçiliği yapar. Bu nedenle de Fransızca konuşmaları etrafındakilerin alay konusu olur. Bunun aksine, annesi ve dadısı tarafından iyi yetiştirilen, ailesine ve çevresine önem veren Râkım Efendi, eğitimine aralıksız devam eder ve her fırsatta kendisini daha da geliştirir:

Râkım Efendi’nin aldığı terbiye ve gördüğü tahsil öyle her hâl ve vakti yolunda adam evladına müyesser olamaz. Kendi hâhişi ve dadısının sevk ve teşviki sâyesinde [birçok konuda] pek kuvvetli tahsil eyler (Ahmet Mithat, 2016a, s. 37).

Ahmet Mithat Efendi’nin birçok eserinde, Râkım Efendi gibi bazı roman kahramanlarının, babadan yoksun olmalarına rağmen, anne veya diğer yakın çevresindeki fertlerin yetiştirmesi sayesinde iyi bir terbiye aldıkları görünür. Buna karşın, çocuklarının

hayatında tahripkâr bir rol oluşturan babalarla da karşılaşırız. Felâtun Bey'in; özlüğünden uzaklaşmış ve yozlaşmış babası buna bir örnektir.

Ahmet Mithat Efendi'nin, “*Bahtiyarlık*” (1885) isimli romanında çocuklukta eğitime başlayan kahramanların biri Yamalı Musa Ağa isminde varlıklı ve paragöz bir çiftçinin oğlu olan *Senai*'dir. Senai, Hüdavendigâr vilâyetine bağlı Söğüt taraflarında bir köyde dünyaya gelip yetişir. Onun düşüncelerinin şekillenmesinde babasının büyük etkisi vardır. Yamalı Musa Ağa, zenginliğine rağmen, eyalet valisi olmak hayaliyle İstanbul'a gelir. Senai de babasına özenerek küçük yaşlardan itibaren hep bir “*paşa*” olma hayaliyle günlerini geçirir ve “*Ben paşa olacağım*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 284) sözünü dilinden düşürmez.

Asıl adı Osman Kâmil olan Senai, ilk eğitimine köyde başlar ve köy imamı vasıtasıyla “huruf-ı hecayı” öğrenir. Fakat babası bu eğitimi oğlu için yetersiz bulur ve çocuğu altı yaşına geldiğinde Bursa'daki Rüştîye mektebine gönderir. Senai, annesiyle birlikte Bursa'ya gider ve beş senelik bir süre içinde “*tahsilini epeyce ileriye götür[ür]*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 285). Okul dersleri dışında özel dersler aracılığıyla yazı meşki ve Fransızca mukaddematı, medresede ise Farsça ve Arapça dersleri alır.

Ahmet Mithat Efendi, Senai'nin asıl başarısına mektepten ziyade annesinin sebep olduğunu ifade eder. Ona göre; annenin kocasını ve evini barkını köyde bırakıp, sırf oğlunun eğitimi için Bursa'da yaşamaya başlaması büyük bir özveridir. Buna ilaveten kadın, oğlunun eğitim ve öğretimiyle ile de bizzat ilgilenir. Senai, annesi sayesinde “*Bursa için mümkün olabilen derecenin biraz da fevkinde terbiyeye muvaffak*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 285) olmayı başarır ve on bir yaşında Bursa Rüştîyesi'ni birincilikle bitirtir.

O zamanlar Mekteb-i Sultânî yeni açılmış olduğundan ve “*medh ü senası gerek payitahtta ve gerek vilayatta cümle müştakan-i maarifin*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 285) kulaklarını doldurduğundan, annesi Senai'yi bu mektebe göndermeyi eşine ihtar eder. Musa Ağa, kendisince okul hususunda araştırmalarda bulunur ve Senai'yi Mekteb-i Sultânî'ye gönderme kararına varır.

Hesap, hendese, fizik ve kimya gibi şeylerin ne olacaklarına bir türlü akıl erdiremeyerek hele Fransızca lisanı Ağa'nın bilkülliye suratını ekşittiyse de badema bu mektepten çıkanlardan maada kimsenin büyük adam olamayacağını ve hele politika memurlarının bile bu mektepten neşet edeceklerini işitince işte bu arzuyu def kabil olamadığından biricik oğlunu Mekteb-i Sultânî'ye vermek mecburiyetinde [kalır] (Ahmet Mithat, 2017, s. 285).

Senai, babasının verdiği karar üzerine annesi ile birlikte İstanbul'a gider. Okulda dersler önceden başladığı için o yıl eğitime başlayamaz, ancak mektepte öğrenim göremeyeceği bir senenin de boş geçmemesi için bir hocadan yazı eğitimi alır. Bu derslerin sonunda “*ketebe*” icazetnamesi alan Osman Kâmil, başarıları sebebiyle Senai ismini kullanmaya başlar. Senai, özel derslerle geçirdiği bir yılın ardından Mekteb-i Sultânî'ye girmeye başlar.

Romanda Senai'yle aynı okuldan mezun olan bir diğer kahraman da *Şinasi*'dir. O, şehirli olan “*en asil tarik-i ilmiyeden yetişmiş*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 286) ahlaklı ve zeki bir mülkiye memuru olan Semih Efendi'nin oğludur. Semih Efendi, insanın hayattaki en önemli görevinin millete ve devletine hizmet etmek olduğu düşüncesindedir.

Yazar, Şinasi'nin ilk eğitimiyle ilgili bilgi vermeye lüzum görmez. Zira Semih Efendi gibi “*maarifçe iktisabatı akranına faik olduğu gibi kuvve-i zekâsı yüz binde bir adama nasip olamayacak mertebede*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 286) olan bir babanın terbiyesinden geçen çocuğun mektebe gitmeden bile mutlaka mükemmel şekilde eğitildiği kanaatindedir:

Şinasi'nin maarif-i iptidâîyeyi ne yolda tahsil eylediğine dair tafsilat vermeye muhtaç ve mecbur değiliz. Semih Efendi gibi maarif-mend ve hikmet-tıynet bir zatın oğlu mektebe bile muhtaç mı olur? (Ahmet Mithat, 2017, s. 287)

Semih efendi oğlunun bir zanaatla veya ticaretle uğraşmasını arzu eder ve eğitim-öğretimin yalnız devlet memuru olmak için değil, her meslek için lazım olduğunu belirtir. Bu sebeple oğlunun her şeyden önce iyi bir eğitim almasını sağlar ve çocuğun ilk eğitimini kendisi üstlenir, ardından da Mekteb-i Sultânîye yazdırır.

Romanda aynı eğitim seviyesine mensup olan Senai ve Şinasi'nin tamamen farklı bir hayat anlayışına sahip oldukları görünür. Senai, bir köy ağasının oğlu olsa da konforlu ve lüks şehir hayatına, Şinasi ise şehirde büyüse de kırsal ve köy hayatına ilgi duyar. Bu farklılık her iki gencin aile içindeki terbiye ve babalarının yönlendirmesiyle ilgilidir.

Aynı eserin, çocukluğunda eğitim alan erkek kahramanlarından biri de İskenderiyeli Abdülcabbar Bey'in oğlu *Mansur*'dur. Abdülcabbar Bey, İstanbul'daki mekteplerin yeterli öğrenim imkânına sahip olmadığı düşüncesiyle yedi buçuk yaşındaki oğlu Mansur ve ondan iki yaş küçük olan kızına evde özel ders aldirmaya karar verir. Bunun üzerine “*huruf ve lisan ve ulûm-i şarkiye*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 312) öğrenmeleri amacıyla bir hoca, Avrupalı tarzda eğitim görmelerini sağlamak için de Batılı bir mürebbiye görevlendirir. Fakat Mürebbiye, Mansur ve kardeşinin üzerinde daha çok etki sahibi olur. Zira Türkçe ve Arapça

tedris edecek hoca, öğretim metotlarını bilmediği ve pedagojiden anlamadığı için çocukların dikkatini derse çekemez.

Mansur ve kardeşi, mürebbiyenin eğitim metodu sayesinde iyi derece Fransızca öğrenirler. Ancak “*Fransızca cihetinde âdeti bir Fransız çocuğu kadar behre-mend oldukları hâlde*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 314) kendi dillerinde bir ahlâk risalesini bile okuyup anlamayacak kadar geri kalırlar. Böylece Mansur, on üç yaşına iken ilk eğitimini iki farklı eğitim metoduna ve farklı kültüre sahip olan eğitimciler ile tamamlar ve “*mühendislik tahsil etmek üzere Fransa’ya gönderilir*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 315).

Abdülcabbar Bey, evlatlarının hem Şark ve hem Garb ilimlerini öğrenerek yetişmesini istese de çocuklar Batı kültürünü daha çok benimser. Bunda da öğretmenlerinin etkisi rol oynar. Öğretmenler ile ilgili değerlendirmeler tezin “*Eğitimciler*” kısmında ele alınacağı için detaylı değerlendirmeler o bölüme bırakılmıştır.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Çingene*” (1887) eserinin başkahramanı *Şems Hikmet*, Mısır tacirlerden Nimetullah Efendi adlı bir kişinin oğludur. Babasının erken ölümü üzerine kendisi ve kız kardeşinin terbiyesini anneleri üstlenir. Kadın, çocukların eğitimi için Selimcan Hindî adlı bir muallim görevlendirir. Şems Hikmet; öğretmeninden Arapça, Farsça, Türkçe ve İngilizce, eğitimi alır, daha sonra kendi çabasıyla Fransızca öğrenir. Ayrıca Davut Bey isimli bir musiki hocasından kanun ve piyano dersi alır. Bunun dışında eserde Şems-i Hikmet’in eğitimiyle ilgili fazla bilgiye yer verilmez.

Ahmet Mithat’ın “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) adlı romanının gizemli kahramanı *Demir Bey* de çocukluğunda eğitim alan kişilerdendir. Yazar onu, geçmişini ailesinden gizlemeye mecbur kalan bir asker olarak okuyucuya sunar. Gerçek ismi Ali Haydar olan Demir Bey, ilköğrenimini mahalle mektebinde alır. Mektepteki “*Şakirdanın en fenası [iken] okumak ve yazmak hususunda da en âlâsı*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 524) en zekisi ve başarılısı olur.

Demir Bey, babasından şiddet gördüğü için sürekli Ermeni komşularına iltica eder ve bir gün oraya misafirlige gelen *Teophil* isminde bir papazla tanışır. Papaz, onun zekâsından etkilenir ve “*Keşke sen benim oğlum olsaydın. Ben seni hiç dövmez, hiç incitmezdim*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 524) diye çocuğu himayesi altına almak ister. Sonunda da papazın istediği olur. Demir Bey’i Fransa’ya götürür ve bir köyde ikamet eden akrabasının evine yerleştirir. İki ay orada birlikte kaldıktan sonra çocuğun talim ve terbiyesini köy civarında kâin bir manastırın başrahibine tavsiye eder ve kendisi İstanbul’a döner. Demir Bey böylelikle beş sene süresince manastırda eğitimini sürdürür ve orada *Pierre Heyder* adını alır. Demir Bey’in

manastırda eğitim sürecindeki ayrıntılar hakkında bilgi verilmez. Sadece kendisine rahip olması için baskı yapıldığı belirtilir. Fakat on sekiz yaşına varan Demir Bey'in, asker olma isteği sebebiyle manastırın bulunduğu köyün yakınından geçen orduya katılarak kaçmasıyla bu sürecin bittiği anlaşılr.

Romanın diğer kahramanı Demir Bey'in oğlu *Mustafa Kamerüddin* de çocukluğunda eğitim alan diğer kahramandır. Mustafa, ilk eğitimini babasından alır. Demir Bey, çocuk eğitimi hususunda bilgi sahibi olduğu için oğluna yeni usulle uygun okuma ve yazmayı öğretmeyi tercih eder. Bu usulde çocuk okuma ve yazmayı birlikte öğrenir ve Mustafa, okuma ve yazmayı kolayca öğrenir. Demir Bey, ayrıca oğluna okuduğu şeylerin anlamını iyice öğrenmesi için bilmediği kelimelerin anlamı hakkında da bilgi verir ve o kelimeleri bir daha unutmaması için başka vakitlerde defalarca tekrarlar.

Mustafa, on yaşına geldiğinde okuma ve yazma bilmesinin dışında okuduğunu iyi derecede anlayabilecek düzeye varır. Böylece temel eğitimini başarılı bir şekilde tamamlar. Akabinde Mısırlı bir âlimden iki senelik Arapça eğitimi alır. Bunun devamında Lazarist tarikatından olan bir papazdan da üç yıl boyunca Fransız dili eğitimi alır ve papazın vefatı üzerine onun mektebinden ayrılır. Mustafa on beş yaşına geldiğinde bir telgrafhaneye çırak olunur, iki buçuk sene de orada bir Fransız'dan "*ulûm-ı riyâziyye ve hikmet-i tabiiyye*" (Ahmet Mithat, 2002, s. 292) dersleri alarak eğitimini ilerletir, nihayet babasının rızasını alarak mühendislik tahsili için Paris'e gider.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Müşahadat*" (1891) adlı romanının kişilerinden olan *Refet*, babası tarafından "memuriyet-i mülkiye" mesleğine sevk edilmek istendiği için Mekteb-i Rüştîye'ye kaydettirilir. Ayrıca mektepte eğitimini sürdürürken evlerine gelen iki hocadan Farsça, Arapça ve Fransızca dersleri alır. "*Fakat Refet'in tahsil cihetinde meyli, hevesi olmadığından, bu kadar ihtimamla beraber, yine öyle şâyân-ı iftihar olabilecek bir tahsile muvaffak*" (Ahmet Mithat, 2016b, s. 112) olamaz. Refet, çocukken askerlik mesleğini daha çok sevdiği için "fünun-ı askeriyye" öğrenmek hususunda daha başarılı olabileceği düşüncesindedir. Ancak babası, onun arzu ve isteklerini önemsemediği, oğlunu kendi arzusu doğrultusunda bir eğitime zorladığı için, Refet'in eğitimde başarısız olmasına sebep olur.

Romanın menfi kadın kahramanlarından olan Novart'ın, *Karnik* isimli oğlunun da eğitim aldığı belirtilir. Novart, kızıyla birlikte Karnik'i sırf yanından def etmek için bir süreliğine pansiyona gönderir, ancak iyi bir eğitim alamadan çocukları pansiyondan çıkarır. Ahmet Mithat Efendi, çocuğun terbiyesinde özellikle annenin rolüne dikkat çeker. Zira çocuk, okuldan ve sosyal çevreden önce terbiyeyi anneden alır, onu kendisi için birer örnek görür.

Yazar, romanda annelik görevini yerine getiremeyen, zevk ve eğlence düşkünü olan Novart'ın çocuklarına kötü bir örnek teşkil ettiğini sergilerken çocuklarının da eninde sonunda onunla benzer akıbete duçar olduklarını gösterir. Öyle ki; Novart öldüğünden sonra on bir on iki yaşlarındaki kızı Tahuki, Beyoğlu'nda bir aile tarafından beslemeliğe alınır ve nihayet çocuk düşürürken ölür. Oğlu Karnik ise zamanla kumar oynamaya başlar, yanında çalıştığı Mehmet Numan'ın paralarını aşırır, Siranuş'la evlenmek arefesinde yaşlı bir kadını kandırarak mücevheratını alıp Avrupa'ya kaçar ve orada işlediği bir cinayet üzerine idam edilir.

Mizancı Murad'ın "*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*" (1891) adlı eserinin asli kişisi *Mansur*'un eğitim süreci küçük yaşlarından başlar. Mansur, İbn-i Galip adlı zamanla Araplaşmış Türk kökenli bir aileye mensuptur. Henüz üç yaşındayken babası Cezayir'de şehit olduğu için annesiyle birlikte Cezayir'de bulunan amcası Ahmet el-Nasır'ın konağına sığınmak zorunda kalır. Mansur'un çocukluk eğitimi, yedi yaşındayken konağa getirilen özel hocalarla başlar. Ahmet el-Nasır, üç çocuğuyla beraber Mansur ve şehit olmuş diğer kardeşinin kızı Zehra'yı "*şanına göre terbiye etmek lüzumunu hissederek*" (Mehmed Murad, 1999, s. 23) bir Arabî hocası, bir matmazel ve bir mösyö olmak üzere üç hoca tutar. Böylece, konağın bir köşesinde beş çocuk için bir mektep sınıfı açılmış olur. Mansur ile Zehra bu derslerde birbirleri ile rekabet ederler ve zamanla aralarında kıskançlık başlar. Zaten doğası itibariyle kibirli ve hırslı Mansur, daha da hırslanır ve derslerine daha çok çalışmaya gayret eder, ancak Zehra'yı bir türlü geçemez. Bunun üzerine Zehra'yı eziyete başlar ve kızcağız okulu terk eder. Böylece üç sene beraber okumuş olan çocuklar birbirlerinden ayrılmış olurlar. Mansur, pişmanlık yaşasa da Zehra okula geri dönmez. Bu olaydan birkaç ay sonra Mansur eğitimine devam için Fransa'ya gitmek üzere amcasından izin ister.

Aslında Mansur'un azminin ve hırslının ilk defa bu dersler vasıtasıyla ortaya çıktığını görmek mümkündür. Onun, ilerideki eğitim hayatındaki başarısında da bu hırslının büyük payı olacaktır. Mansur'un yetişmesinde, mektepten başka annesinin de büyük etkisi vardır. Mansur, annesi sayesinde altı yaşındayken Türkçe konuşabilmeyi başarır. Onun memleket sevgisinde de annesinin katkısı büyüktür. Annesi, Mansur'a küçük yaştan itibaren İstanbul'daki amcası Şeyh Salih Efendi'nin yanına gitmesi hususunda öğütler verir. Ancak Mansur henüz dokuz yaşındayken talihsiz kadın, oğlu ile beraber İstanbul'u göremeden ölür.

Fatma Aliye'nin "*Muhadarat*" (1892) adlı romanının kahramanı *Şefik*, daha bir yaşındayken annesini yitirmesi sebebiyle yetişmesinde ablası Fazıla'nın etkisi ve emeği büyüktür. Fazıla, Şefik'e bir anne gibi sahip çıkar, kardeşinin ahlâk ve terbiyesinin bozulmaması için düzgün yetiştirilmeyen üvey kardeşlerinden etkilenmemesine özen gösterir.

Şefik, ablasının çabalarıyla ahlâk ve eğitim açısından düzgün bir şekilde yetişir. Şefik’in başarısı ve Fazıla’nın çabasını çevreleri de takdir eder:

-Maşallah Şefik Bey’in hüsn-i ahlâk ve terbiyesini herkes söylüyor. Doğrusu öteki şımarık ve haylaz çocukların yanında onun bu suretle terbiye ve tahsili hakikaten şâyân-ı takdir ve istihsândır (Fatma Aliye, 2014, s. 22).

Sâi Efendi, çocuklarına pek zaman ayıramadığından vicdan azabı çeker. Bu yüzden çocuklara baktırmak ve eğitimleriyle ilgilendirmek için evde mürebbiye görevlendirme kararı alır. Evvelce getirilmiş olan mürebbiye merhametli bir kadın olmasına rağmen, çocuklara iyi bakmıyor diye savulur ve yerine başka birisi görevlendirilir. Bu mürebbiye’nin ise çocuklara pek faydası olmaz. Mürebbiye ile ilgili değerlendirmeler tezin “*Mürebbiye*” kısmında detaylıca anlatılacağı için bu konu ilgili bölümde ele alınacak.

Şefik, yedi yaşında olduğu halde Türkçesini ve Fransızcasını iyi derecede ilerletir ve babası kendisini asker yapmak üzere Mekteb-i İdadi’ye kaydettirir. Fransızca eğitimi özellikle okula başladıktan sonra hayli işine yarar:

Şefik suret-i fevkalâdede imtihan verdi. Şefik mektebe gitmezden evvel hanesinde tahsil ettirildiği cihetle pek çok derslere zaten vukuf ve malûmatı vardı. Bahusus Fransızcası mükemmel olduğundan pek az dersler için çalışırdı ki bunları da suret-i fevkalâdede bellemek zeki çocuk için işten bile ma’dûd değildi (Fatma Aliye, 2014, s. 196).

Sâi Efendi’nin komşusu Münevver Hanım’ın oğlu *Mukaddem* de aynı romanın çocuklukta eğitim alan diğer bir erkek kahramanıdır. Mukaddem, babasını küçük yaşta kaybeder, ama çok tedbirli ve hanımefendi olan annesi onun tahsiline önem verir ve “*pederli evlât gibi terbiye*” (Fatma Aliye, 2014, s. 51) eder.

Mukaddem’in eğitiminin geçmişi hakkında detaylı bilgi verilmez. Yalnızca iyi eğitim gördüğü ve romanın vaka zamanında evde özel öğretmenlerden İngilizce ile Fransızca dersleri aldığı belirtilir:

Münevver Hanım hakikaten Sâi Efendi’nin dediği gibi mert ve gayur bir kadın olup mahdumu Mukaddem Bey’in tahsil ve terbiyesine bir suret-i fevkalâdede çalışıyordu. Müteaddit muallimler tayin eylemiş ve tekellüme suhulet olmak için bir Fransızca muallimi her gün devam ettirmekte bulunmuştu. Mukaddem Bey’in pederinden kalan külliyyetli irat ve akarından yalnız muallimlerin maaşı ve masarifat-ı hususiyesini çıkarıp üst tarafını biriktirmekte ve konağın

idaresini kendinin dolgunca kesesinden sarf eylemekte olup Mukaddem Bey'in on parasını içine katmazdı. Münevver Hanım validesinden külliyyetlice miras yemiş olduğundan servet -i hususiyesi vardı. Oğluna terbiye hocalığını kendisi ediyordu. Oğluyla musahabeti esna(sın)da hep birçok iyi insanların medh ü senasını ederek iyilik ve insaniyeti pek güzel zihnine yerleştirdiği gibi yine birçok insanları zemmederek fenalıktan nefret ettirirdi. Mukaddem Bey de böyle bir valideye lâzım gelen riayet ve itaatte hiçbir cihetle kusur etmezdi (Fatma Aliye, 2014, ss. 53-54).

Tanzimat romanları içinde anne baba dışında diğer aile fertlerinin de bir birinin eğitim ve yetiştirmesinde etkili olduğunu görmek mümkündür. Örneğin; Mizancı Murad'ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” adlı romanında Mehmet Şunudi'nin; kız kardeşi Fatma Münevver'i okuttuğunu, Fatma Aliye Hanım'ın da “*Muhadarat*” romanında Fazıla'nın; kardeşi Şefik'in eğitimi ve yetişmesinde etkili olduğu görünür.

Nabizade Nazım'ın “*Zehra*” (1896) adlı romanının karakteri olan *Suphi*, ailesi tarafından talim ve terbiyesine özen gösterilmiş olan bir kişidir. *Suphi*, ilk eğitimini babasından alır ve okumayı öğrendikten sonra mahalle mekteplerinden birine verilir. Mektepte, başka öğrencilerin iki senede ulaşabileceği seviyeye dokuz, on ay zarfında gelir, ardından rüştiyeye geçer ve oradan “*ba-şehadetname*” (Nabizade Nazım, 2016, s. 31) çıkmayı başarır. *Suphi*, rüştiyeden mezun olduktan sonra zengin bir tacir olan Şevket Bey'in yanında çırak olarak çalışmaya başlar, bir müddet sonra da ustasının kızı Zehra ile evlenir. *Suphi* ve Zehra'nın saadeti Şevket Bey'in vefatına kadar devam eder. Bu vefatın ardından *Suphi*'nin üzerindeki otorite ortadan kalkmış olur ve zamanla yanlış gönül ilişkileri yaşamaya başlar. Bu arada dükkandali işlerini de aksatır, maddî sıkıntı çeker ve bir serseri gibi yaşamaya başlar.

Yazar, *Suphi*'yi özenle yetiştirilmiş ve orta düzeyde bir eğitim süreci geçirmiş olmasına rağmen zayıf bir karakter olarak karşımıza çıkarır. Böylece, ideal bir kişi olmak için aile terbiyesi ve eğitim dışında kişinin kendi doğasının da etkili olduğunun altını çizer.

Recaizade Mahmut Ekrem'in yanlış Batılılaşmayı eleştirdiği “*Araba Sevdası*” (1896) adlı romanının başkahramanı *Bihruz Bey*, babasının görevinden dolayı küçük yaşlarında birçok memleket dolaşması sebebiyle “*bir çocuk için derece-i ulâda vacibü't-tahsil olan malumatı*” (Recaizade Mahmut Ekrem, 2017, s. 19) alamaz, her gittiği yerde eğitimi yarım kalır ve on altı yaşına değin düzenli bir öğrenim görme imkânı bulamaz.

Babasının İstanbul'a tayini üzerine *Bihruz* bir Rüştiye Mektebine verilir. Kısa süre geçmeden babasının tekrar başka bir vilayete tayini çıkar, ancak *Bihruz* Bey tekrar eğitiminden

geri kalmamak için annesiyle beraber İstanbul'da bırakılır. Babasının yanında olmaması Bihruz'un eğitimi açısından büyük bir kayıptır. Zira annesi onun eğitimiyle düzgün ilgilenmez. Babası iki yıl sonra tekrar İstanbul'a döner ve “*mahdum beyi kara cümleden, imlâdan, kıraatten bizzat bi'l'imtihân malûmatını derece-i kâfiyede görmekle*” (Recaizade Mahmut Ekrem, 2017, s. 20) daha diplomasını alamadan onun tahsilini sonlandırır ve bir kaleme yerleştirir. Ayrıca Fransızca, Arapça ve Farsça ders alması için oğluna maaşlı öğretmenler tutar. Fakat Bihruz Bey, mektepte yarıda bırakmak zorunda kaldığı öğrenimini özel dersler aracılığıyla tamamlama düşüncesinden ziyade alafranga bir bey olma sevdasına düşer. Bu sebeple kısa sürede “*en alafranga genç beylerin tavır ve kıyafet ve hâl ve hareketini taklitte hakkâ ki bir büyük eser-i istidat*” (Recaizade Mahmut Ekrem, 2017, s. 20) gösterir. Kısa süre sonra Bihruz babasını kaybeder ve evin tek oğlu olduğu için annesi ve çevresi tarafından devamlı şımartılır. Başına buyruk hareketlerine engel görmediği için zamanla kaleme gidip gelmeyi de ihmal eder. “Arabi ve Farisi” hocalarını küçümser, bu yüzden hocalar artık konağa gelmemeye başlarlar. Sadece kurnaz olan Fransızca hocası, Bihruz'u istismar etmek amacıyla onun huyuna göre hareket eder, “*mizacına göre şerbet verir*” (Recaizade Mahmut Ekrem, 2017, s. 22).

Yazar, Bihruz Bey'in simasında, döneminin bazı zengin ailelerinde yanlış terbiye ile yetişen ve düzenli bir eğitim alamadıkları için yaşantılarında başarısızlığa uğradıklarının altını çizer. Nitekim bu hususta Bihruz'un kalemden arkadaşı olan *Keşfi Bey*'i de diğer bir örnek gibi gösterdiğini görürüz. Şam defterdarlığı yapmış Sehabî Efendi'nin son çocuğu olan Keşfi Bey, yaratılıştan zeki olmasına rağmen tembellik ve ataletle alıştırıldığı cihetle eğitime pek meraklı değildir. Öyle ki; kendi ana dili olan Türkçeyi bile doğru düzgün öğrenemez. Hatta “*bilumum alafranga beylere medar-ı mahz-ı mübahat olan Fransızcayı*” da layıkıyla ele getiremediği gibi “*fünuna müteallik malumattan*” da tamamıyla nasipsiz kalır (Recaizade Mahmut Ekrem, 2017, s. 149).

Ayrıca Keşfi Bey çok usta bir yalancı olduğu için arkadaşları ona *kırk yalan*, *mantör* veya *farsör* gibi lakaplar takarlar. Keşfi Bey'in yalancı olmasının sebebi, onun çocukluk yıllarında yanlış eğitilmesiyle ilgilidir. Zira Keşfi Bey üç-beş yaşları arasında iken, bazen istekleri yerine getirilmeyince çılgınlıklar atmaya başlardı. Bu durumda ebeveyni çocuğu eğitici bir şekilde uyarmak yerine yalan söyleyerek çocuğu kandırırlardı. Çocuk sonunda kandırıldığını anlayınca bazı tuhaf davranışlar göstererek şikâyetle bulunurdu. Bu durumda ebeveyni kahkahalar atar veya daha büyük yalanlarla karşılık verirlerdi. Böylece, Keşfi Bey büyüyünce yalan söylemeye alışkın, sözüne güvenilmeyen bir kişiliğe sahip olur.

İncelediğimiz roman ve hikâyelerdeki eğitim görmüş erkek çocukların çoğunlukla olumlu ve örnek kahramanlar olarak karşımıza çıktıkları dikkat çeker. Ahmet Mithat Efendi'ye ait “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*” isimli romanda Râkım, “*Bahtiyarlık*”ta Şinasi, “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” da Mustafa Kamerüddin, Mizancı Mehmet Murad’ın “*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*” romanında Mansur vb. ideal tiplerin çocukluk çağlarında aile içinde aldıkları terbiyenin de gördükleri eğitim kadar önem taşıdığı görünür. Bu çocuklar geleceğe ümit vaat eden, cömert, dürüst, ahlak sahibi ve vatanını milletini seven ideal birer kahraman olarak karşımıza çıkarken; “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*”de Felâtun Bey, “*Bahtiyarlık*”ta Senai, Namık Kemal’in “*İntibah*”ında Ali Bey ve Recaizade Mahmut Ekrem’in “*Araba Sevdası*”nda Bihruz gibi kişiler, eğitim almalarına rağmen pasif veya olumsuz tipler olarak karşımıza çıkarlar.

5.2.1.1.2. Kız çocuklar

Tanzimat döneminde kız çocuklarının eğitimi geniş şekilde ele alınan bir konudur. Bu hususta aydınlar ve devlet adamları, yeni görüşler ortaya atarak kadının anne kimliğinin bulunması ve çocukların terbiyesi üzerindeki etkisi nedeniyle kız çocuklarının küçük yaştan itibaren düzenli bir biçimde eğitilmesi, topluma ve ailesine faydalı bireyler haline getirilmesi gerektiğini savunurlar. Bu hususa oldukça önem veren yazarlardan biri olan Namık Kemal’e göre; Osmanlı Devleti’ni dinç ve sağlam bir hâlde ayakta tutacak şey umumi terbiyenin (genel eğitimin) düzeyinin artırılmasıdır. Şimdiye kadar açılan resmî okullar erkeklere daha çok hak tanımıştır. Kız ve erkekler bu nimetten eşit şekilde yararlanmalıdırlar. Kadınların daha iyi eğitim alması, çocuklarını daha iyi yetiştirmesine yardımcı olacaktır. Bu kuralı yaymak için kızların yeni eğitim sistemiyle eğitilmesi gerekir. Kız çocukları olanların durumu bilmeleri ve kızlarını bu okula yollayıp gereken eğitimi yaptırmaları uygun olur (Güven, 2001, ss. 62-63). 1872’de “*Kızlar*” başlıklı ve “*Nuri*” imzalı bir gazete yazısında, halkın kızların eğitimine ilişkin olumsuz görüş ve tutumu şöyle eleştirilir:

Kızların eğitimine ilişkin halkta bazı yanlış inanışlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, bazıları, kızların görevlerini ancak evin iç işleriyle uğraşmak olarak görür ve böylece fakir kızların yalnızca mutfak, dikiş, tahta silmek bilmelerini yeterli bulurlar. Zengin kızların işi ise bunları yapacak hizmetçilerin denetimi olduğu için onların da okuma yazma öğrenmelerine hiç gerek yoktur derler. Bazıları da kadınların yalnızca ihtiyaç giderme ve neslin üremesi âleti olduklarını, onların eğitim ve öğrenim görmelerinin gereksizliği şöyle dursun, bir ölçüde zararlı bile olduğunu söylerler. Çünkü böyle söyleyenlere göre,

kadınlar, yaratılışlarındaki eksiklik nedeniyle öğrendikleri şeyleri ekseriya kötüye kullanabilirler (Akyüz, E.T. 2021, par. 3).

Tanzimat sonlarında Ahmet Mithat Efendi, onun manevi kızı olan Fatma Aliye Hanım ve birçok yazar, kız çocuklarının eğitimi sorununu ısrarla gündeme getirirler ve bu konuda halkı aydınlatmak için yoğun çaba gösterirler.

Emin Nihat Efendi'nin "*Müsameretname*" (1871-1875) eserinin "*Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım'ın Sergüzeşti*" isimli hikâyesinde *Makbule Hanım* eğitim görmüş bir kahramandır. Makbule'nin babası mülkiye memuru olduğu için hayli müddet Akdeniz adalarında bulunur. İkamet ettiği mahallelerde sırf Hristiyan mekteplerinin bulunduğu sebebiyle Makbule'yi gönderebilecek bir Müslüman mektebi bulamaz. Ayrıca Makbule'ye özel olarak eğitim verecek bir Türkçe öğretmen de bulamayınca kızının eğitimsiz kalmaması için mecburen on yaşına kadar Rumca eğitim aldırır. Makbule'nin annesi de zaten Sakızlı olduğu cihetle, kızıyla Rumca konuşur. Bunun için Makbule'nin Türkçesi gelişmez.

Makbule'nin babası vefat edince, annesiyle beraber İstanbul'a yerleşir ve Fatih'te bulunan bir Taş Mektepte eğitime başlar. Yazarın belirttiğine göre; O zamanlar [elli yıl öncesinde] kızlar için rüştiyelerin açılmadığı ve kadınlara mahsus mekteplerin tesis edilmediği için sıbyan mekteplerinde çoğunlukla on üç on dört yaşlarına kadar kızlar ve on altı on yedi yaşlarına kadar erkekler aynı mektepte devam ederlerdi. İşte Makbule bu mektepte sınıf arkadaşı Behçet ile tanışır. Behçet, Giritli bir aileye mensup olduğu için Rumca'yı iyi bilir. Makbule'nin annesi Behçet'ten, kızının Türkçesini geliştirmek için kalfalığını üstlenmesini rica eder. Makbule çok zeki ve çalışkan bir kız olduğu için kısa sürede derslerinde ilerler ve iki senede Türkçeyi çözmeği başarır.

Zamanla iki çocuk birbirine âşık olurlar ve aşklarını itiraf ettikten sonra Behçet, Makbule ile daha ziyade vakit geçirir, mektep dışında Makbule'nin evinde de derse devam eder. Böylece üçüncü senede Makbule, Türkçe okuyup yazmayı mükemmelce öğrenir. Makbule, on dört yaşına vardığında, artık mektep vaktinin geçmiş olduğu ifade edilerek birçok diğer kız çocuğu gibi mektepten alınır ve eğitimine son verilir.

Müsameretname'de yer alan "*Vasfi Bey ve Mukaddes Hanım Sergüzeşti*" isimli hikâyede de *Mukaddes Hanım* isimli bir kız çocuğunun özel olarak güzel yazı yazma eğitimi aldığı belirtilmiştir. Mukaddes, "*kudema-yi ketebeden hüsn-i hat ile şöhretli biri*" (Emin Nihat,

2016, s. 206) olan Mesut Efendi'den rik'a⁶ eğitimi alır. Mesut Efendi, salı ve cuma sabahları ikişer saat kadar evinde sekiz on çocuğa hüsn-i hat eğitimi verir. On iki yaşında bulunan Mukaddes Hanım da o çocuklardan biridir. Onun, iki senelik eğitiminin ardından, yaşı hadd-i kemale yaklaştığı için eğitimine son verilir. Hikâyede bunun dışında Mukaddes Hanım'ın herhangi bir örgün eğitim kurumunda veya özel olarak evde öğrenim gördüğüne ilişkin bilgi verilmez. Ancak rik'a eğitimi aldığı için, çocuğun en azından okuma yazma bildiği muhtemel görülüyor.

Şemsettin Sami'nin "*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*" (1872) adlı romanının karakteri *Saliha Hanım*, kız çocuklarının eğitim görmesi hususunda ailesinin olumlu tutumu sayesinde, beş yaşında iken mahalle mektebinde eğitime başlar ve derslerinde pek başarı gösterir:

Beş yaşına bastığım gibi babam mektebe getirdi. Dört sene Okuduktan sonra, benden iyi bilenler[in] bazısı çıktılar gittiler, bazısını geçtim. Hâsılı mektepteki kızların derste birincisi oldum. Babam, anam böyle okuyup yazdığımı gördükleri gibi beni o kadar severler idi ki tarif olunmaz. Az zamanda ben mektepteki kızların ikinci hocası oldum (Şemseddin Sami, 2016, s. 36).

Saliha Hanım'ın anne ve babası; ileri görüşlü olmalarına rağmen dönemin baskıcı örf âdetlerine karşı koyamazlar ve kızlarını on-on bir yaşında iken mektepten almak zorunda kalırlar. Zira ergenlik döneminden itibaren kız çocuklarının erkeklerle bir arada bulunmasına hoş bakılmaz. Eğitimi tamamlamadan mektepten alı koyulan Saliha'nın ise ağlayıp sızlaması işe yaramaz:

Mektepten nasıl çekileceğim, nasıl yapacağım? Ben cahil kalacağım, diyerek ağladım sızladım ise de fayda vermedi. Pederim:

-Ona merak etme kızım. Ağlama kuzum. Bu âdettir. Kız on, on bir yaşını geçtiği gibi yaşmaksız, feracesiz sokağa çıkamaz. Biz âdetin haricinde nasıl hareket edebiliriz? Herkes sonra bize gülecek. Ama derslerini merak edeceksin. Senin derse sevdan olduğu vakitte kendi kendine de o bildiğini ilerletebilirsin. Ben de sana bazı defa ders verebilirim. Ne yapalım? İşte hâlâ kızlar için mahsus mekteplerimiz, kadın hocalarımız yok ki. Erkek mektebine

⁶ Sözlükte "kâğıt, deri parçası" anlamına gelen rik'a (ruk'a) hat sanatında çabuk, kolay yazma ve okuma ihtiyacından doğmuş, kalemin tabii akışına uygun divanî özelliklerini taşıyan bir yazı türünün adıdır. Geniş bilgi için Bkz: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/>

on beş yaşında bir kız nasıl gidebilir? diyerek bana teselli vermek istedi (Şemseddin Sami, 2016, ss. 47-48).

Saliha'nın babası, kızına teselli verirken derse hevesli olduğu zamanlarda ona yardım edeceğini belirtir. Fakat babanın kızına verdiği herhangi bir dersle ilgili romanda bir bilgiye yer verilmez. Saliha Hanım, yarım kalmış eğitimine rağmen, yazar tarafından ideal bir anne ve aydın bir kadın olarak tasvir edilir. Yazar, kız çocuklarının eğitimi için ileri düzeyde mekteplerin olmadığını eleştirse de; zeki bir kadının kısıtlı bir eğitime rağmen örnek bir anne ve ideal bir kadın olabileceğini göstermek ister. Bunda kahramanın yetiştiği ve terbiye edildiği aile ortamı da önemli bir faktör sayılabilir.

Aynı romanda yer alan diğer bir kadın kahraman *Fitnat* da beş yaşında okula başlar, fakat sekiz yaşına vardığında ise *Hacı Baba* diye hitap ettiği üvey babası, onu mektepten alıp eve kapar. Ama öyle kapar ki biçare Fitnat “*on dört yaşına varıncaya kadar sokak kapısını bile görmemiş*” (Şemseddin Sami, 2016, s. 74) olur. Fitnat ise evine gelen Şerife kadından dikiş nakış dersleri almaya başlar.

Hacı Baba oldukça mutaassıp ve geleneklerine bağlı olması nedeniyle ergenlik çağına yaklaşan kız çocuklarının evden dışarı çıkmasını doğru bulmaz. Bu yüzden Türkçeyi okumayı bile düzgün öğrenemeden Fitnat'ı mektepten alır. Okumaya gayet hevesli ve istekli olan Fitnat, eğitimine devam edemediği için; “*Ah, insan okumak-yazmak bildiği gibi her şeyi kolay öğrenir. Ah, ben böyle kör kaldım*” (Şemseddin Sami, 2016, s. 90) diyerek kendisini eksik hisseder. Fitnat, daha sonra kendisiyle ilişki kurmak amacıyla kadın kılığına girmiş olan Talat Bey'den okuma ve yazma dersi alır. Yeniden eğitim aldığı için fazlasıyla sevinir ve kendi kendine: “*Ah, ben okumak yazmak öğreneceğim. Sonra kitaplar, gazeteler alıp okuyacağım, istediğim şeyi yapabileceğim. Oh, ne güzel!.. Ne güzel!..*” (Şemseddin Sami, 2016, s. 91) diye mutluluk duyar.

Şemseddin Sami, Saliha Hanım ve Fitnat üzerinden, bir yandan devrin en önemli eğitim sorunlarından birini oluşturan kız çocuklarına mahsus mekteplerin olmamasını, öte yandan kör taassuba kapılan ailelerin kız çocuklarını ergenlik çağına varmadan mektepten aldıklarını eleştirir. Zira yazar, her ki durum yüzünden kızların çaresiz, mutsuz ve cahil kaldıklarına inanmaktadır.

Namık Kemal'in “*Cezmi*” (1880) isimli romanında *Ayşe* adlı kız çocuğunun eğitim gördüğü belirtilir. Ayşe, romanın asli kahramanı Cezmi'nin seferde boğulmaktan kurtardığı, ardından onunla ve ailesiyle arkadaş olduğu Pertev isimli bir acem esirinin kız kardeşidir. Yazar, Ayşe'nin eğitimiyle ilgili sadece; “*o yaşa gelinceye kadar Kur'an-ı Kerim ve ilmihâl*

okumuş ve istidadı kuvvetiyle gördüğü yazıyı sökmeye başlamış” (Namık Kemal, 2014, s. 86) olduğunu belirtir ve başka bilgi vermez.

Cezmi, zamanını geçirmek için Ayşe’nin eğitimiyle ilgilenmeye karar verir. Bu durumdan da en çok kızın babası Mirza Ömer mutluluk duyar ve ara sıra sohbetleri esnasında “*İnşallah büyüün size vereyim*” (Namık Kemal, 2014, s. 86) gibi latifeler söylemekten kaçınmaz. Fakat sırf insani bir yaklaşım dışında başka bir maksatta bulunmayan Cezmi bu latifeleri ciddiye almaz. Mirza Ömer’in bu davranışı; o dönemde erkeklerin bir kızla ilgilenmesinin, toplum içinde başka anlamlara çekildiğini gösteriyor.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1874) adlı romanının kadın kahramanı Cuzella, iyi bir eğitim almış, “*taallüm ve tefennün ile fikrine vüs'at vermiş*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 9) on altı yaşında bir İspanyol kızıdır. Cuzella, beş altı yaşlarındayken annesini yitirir. Bu sebeple kızın terbiyesi, eğitimi ve ile bakımı rahibe olan iki mürebbiyeye havale edilir. İlk mürebbiyesi olan Sipro’sun vefatı üzerine Cuzella, Marie isimli başka bir rahibe ile eğitimine devam eder, ilim ve fenne dair temel bilgileri öğrenir:

İşte Cuzella bu iki mürebbiyenin dest-i terbiyesinde perveriş buldu. Kendi lisanının pek mahir kâtibi ve hatta bir mutavassıt şairi olduktan fazla Fransızca’yı dahi kusursuz tahsil etmişti. Vakıa fûnûnun yalnız mukaddemâtını görmüştü. Ancak kendisine fûnûnca mukaddemâttan başka bir şeyin lüzumu olmayıp, asıl merak eylediği ilm-i edyân ve felsefede derece-i lüzûmun bile fevkine çıkmıştı. İşte Cuzella’nın taallüm ve tefennünü bu derece olup talâkat -ı lisânınca istidâd-ı mâderzâdîsini dahi şu miktar tahsil ile tevsi eylemişti (Ahmet Mithat, 2000a, s. 10).

Cuzella’nın ilim ve fenne dair temel bilgileri öğrendikten sonra, dini ve felsefi bilgilere merak salması ve bu konuda istekli bulunması dikkat çekicidir. Cuzella, mükemmel ve zengin bir kütüphaneye de sahiptir. Kütüphanesinde büyük filozofların eserleri ve eğlenceli kitaplara kadar bin beş yüzü aşkın kitap ve risale bulunmaktadır. İç sıkıntısı karşısında eğlenmek veya gezmek yerine mümkün mertebe kitap okumakla vakit geçirmeyi tercih eder. Cuzella, terbiyeli bir kız olduğundan, babasına itaat etmesi gerektiğini iyi bilir. Fakat özgürlüğüne de düşkün olması sebebiyle ilk defa evlenme hususunda babasına karşı çıkar. Babasının Pavlos adında zengin bir tacirle kendisini evlendirmesini istemez. Babası da; “*sen o Fransız âdetlerini kitaplarda okuduğun için böyle söylüyorsun*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 16) diye kızını takdir eder ve onun evlilik fikrine uzak oluşunu rahibeler tarafından eğitilmesine bağlar.

Yazar, “*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1875) eserinde, Fas’ta yaşayam Hasan Mellâh ile Cuzella’nın, *Melek* isminde on yaşındaki kızı ve arkadaşları Alanzo’nun ise Maşuka isminde on bir yaşındaki kızının eğitim aldığını belirtir. Çocukların talim ve terbiyesi için, İspanyol asıllı Donna Camelias adlı, fakir fakat kibar bir mürebbiye, Seyyid İsmail Efendi isminde ise ihtiyar bir âlim tayin edilir. Çocuklar Donna Camelias’dan el hünnerleri, adap ve etvar-ı zenan; Seyyid İsmail Efendi’den de hurûf ve fûnun dersi alırlar. Fakat eğitimin ilk senesi pek verimli geçmez. Çocuklar imla ve kıraati bile doğur düzgün öğrenemez. Kızlar, yalnızca dikiş dikmek, bez bebek ve çiçek yapmak gibi el hünnerlerinde biraz maharet kazanırlar. Hasan Mellâh’ın korumasında bulunan ve İspanya’da eğitim alan Yezdan, Fas’a dönünce çocukların eğitimi daha ciddiyet kazanır. Zira Yezdan, çocukların derslerle ilgilenmediğinin farkına varır ve bu konuda onları uyarır:

Yezdan birçok vaktini Mevlâ Sultan Süleyman huzurunda geçirir idiyse de, çocuklarla imrâr edeceği zaman dahi az değildi. Bu zamanlarda çocukların derecât-ı muktesebesini bilimtihan, şâyân-ı medh ve sitayiş bulamadığından kendilerini tahsile teşvik için pek çok nasihatler verdi ve bu nesâyih akranca olduğu için çocuklara lâyıkiyla tesir eyledi (Ahmet Mithat, 2000b, s. 313).

Çocuklar; mürebbiyelerinin çabası ile birlikte, sevip saydıkları ve örnek aldıkları Yezdan’ın eğitim hususundaki nasihatleri sonucunda, eğitimin ikinci senesinde bir hayli gelişirler. Arapça okuyup yazmak ve İspanyolca konuşmakla beraber, hal ve hareketlerinde de olumlu değişiklikler ortaya çıkar. Özellikle Maşuka, babasıyla daha riayetkâr ve saygılı davranmaya başlar.

Çocuk eğitim ve öğretimine son derece önem veren yazar, pedagoji mevzusunun önemine dikkat çeker ve bu hususa yer verilmediği için dönemin Osmanlı matbuatını eleştirir:

Eğer Avrupa’da terbiye almış veya İstanbul’da bir Avrupalı Mürebbiye elinde terbiye görmüş veyahut oğlunuzu terbiye ettirmişseniz Donna Camelia gibi mürebbiyelerin verecekleri son terbiyenin farkına varmışsınızdır. Yok, bu farka varmamışsınız Lesage nam müellifin ‘Bahelier de salamanque’ eserini okuyunuz. (...) Zira bu mürebbiye bahisleri ve alelhusus İspanyol mürebbiyelerin son terbiyeyi alacak olan bir çocuğa o terbiyeyi ita edişleri öyle bir şeydir ki, matbuat-i Osmaniyye bu gibi şeylerden bahsetmek derecesine henüz terakki etmemiştir (Ahmet Mithat, 2000b, ss. 314-315).

Ahmet Mithat Efendi, “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) isimli romanında, Felâtun Bey’in kız kardeşi *Mihriban*’ın eğitimine dair bilgi verir. Mihriban, daha

kundaktayken annesi vefat ettiği için öksüz büyüyen bir çocuktur. Alafranga bir aile ortamında yetiştiğinden dolayı, on dört yaşında olduğu halde “sair kızlar gibi” oya yapmak, nakış işlemek, kese dikmek, çorap örmek, çamaşır yıkayıp ütölemek ve yemek yapmak gibi işlerden tamamen uzaktır. Hatta kendi saçını bile başkasına yaptırır. Mihriban, eğitim konusunda da pek başarılı bir kız değildir:

Alafrangada kızlar için okumak, yazmak, tahsili lâzım idiyse de bîçare kızcağız öksüz büyüdüğünden muvaffak olamadı. Babası müzika talimi için âlâ bir piyanocu madam getirmiş idi. Lâkin madam kendisi çalıp babası dinlediği cihetle Mihriban Hanım, ‘Taş altında bir yılan, kaşları durur divan’ şarkısından başka bir şey öğrenemedi (Ahmet Mithat, 2016a, s. 32).

Mihriban’ın terbiyesine önem verecek bir anneye sahip olmayışı ve babasının da bu husustaki cahilliği, onun yeterli bir talim ve terbiye alamadığına, dolayısıyla hayatta başarısızlığına sebep olmuştur.

Romanda, eğitim alan iki kız çocuğundan daha bahsedilir. Bunlar İstanbul’da yaşayan İngiliz Ziklas ailesinin kızları *Can* ile *Margrit* kardeşleridir. Aileleri önceden Fransızlarla ticaret yapması nedeniyle Fransızca bilen, çok iyi piyano çalan ve musiki bilgisine sahip olan iki kardeş, İstanbul’da yaşadıkları süre boyunca da vakitlerini boşa geçirmek yerine, Türkçeyi lâyıkıyla öğrenmekle değerlendirmek isterler. Bu yüzden romanın baş kahramını Râkım’dan Farsça, Türkçe, edebiyat dersleri alırlar.

Râkım Efendi, derslere hurûf-ı hecâ ile başlar ve eğitim sürecinin başarılı bir şekilde devamını sağlar. Can ile Margrit, altı ay gibi kısa bir sürede Türkçe okuyup yazmakla kalmayıp, hatta “*ufak ufak cümleleri ve kelâmları dahi yanlışsızca terkip edebilirler ve gayet açık ibareli bir şey olur ise meâlini dahi istihraç ederler*” (Ahmet Mithat, 2016a, s. 69).

Şark edebiyatına pek ilgi duyan genç kızlar için Râkım Efendi, bir süre sonra Hafız Divan’ından gazeller okur ve onlara okuduğu gazelleri açıklar. Kızlar ise beğendikleri mısraları Fransızcaya tercüme ederler. Böylece Farsça eğitimine de başlamış olurlar. Can’ın verem hastalığına düşer olması üzerine derslere bir müddet ara verilir. Doktor, genç kızın hastalık nedeninin öğretmenine beslediği aşktan kaynaklandığını söyleyince de derslere tamamen son verilir.

Râkım Efendi, kesin olarak Can’ı umutlandırmadığı hâlde aralarındaki öğretmen-öğrenci ilişkisinin aşka dönüştüğünü, ders sırasında okuduğu şiirlerin etkili olduğuna bağlar: “*Ah, işte onu bu hâllere koyan Hoca Hafız’ın Divanı değil midir? Ben bu dereceye kadar tesiri olacağın hesap edememiş idim. En yanık beyitleri ne kadar bir sûz-ı derun ile dinler ve alı idi.*

Meğer kendisini zehirlemek için imiş” (Ahmet Mithat, 2016a, s. 176). Ahmet Mithat Efendi, Râkım’ın burada Can’ı kendisine âşık etmekte herhangi bir girişimde bulunmadığı belirtirken, onun ideal insan özelliğini de savunmuş oluyor.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Bahtiyarlık*” (1885) isimli romanında Yamalı Musa Ağa’nın kızı *Zeliha*’nın eğitim aldığı belirtilmiştir. Köyde bir okul bulunmadığı ve Musa Ağa’nın da kızının eğitimine ihtimam göstermediği için Zeliha iyi bir eğitim alamaz. Köyün imamından aldığı dersler ile yedi sekiz kere Kur’an-ı Kerim’i hatim eder ve sadece harekeli nesih⁷ yazıyı okuyabilir. Ayrıca “*Ferhat ile Şirin, Şah İsmail, Kerem, Arzu ile Kamber*” gibi halk hikâyelerini defalarca okumuştur. Terbiyeli, ahlâklı ve güzel bir kız olarak tanıtılan Zeliha, ağabeyinin şehirli okul arkadaşı Şinasi ile evlenir.

Aynı romanda öğrenim gören *Nusret* isimli bir kız çocuğundan daha bahsedilir. Nusret’in babası Abdülcabbar Bey, çocuklarının hüsn-i terbiyesi için İstanbul’daki okulların yeterli imkâna sahip olmadığı düşüncesiyle evde özel olarak öğretmenler tayin eder ve beş buçuk yaşında bulunan Nusret, kardeşi ile birlikte eğitime başlar.

Ahmet Mithat Efendi, eğitim alanındaki en önemli gelişmelerin Abdülhamit döneminde başladığını ifade eder. Daha önce askerî mekteplerin bile programlarının birçok yönden düzenlemeye ihtiyaç duyduğunu, rüştiyelerde ise eğitimin, hocaların zekâ ve becerisine bırakıldığını söyler. Ayrıca kız çocukları için bir eğitim programı bulunmadığı nedeniyle kız babalarının, çocuklarını nasıl eğiteceklerini bilmediklerini, bu sebeple doğruyu yanlış ayırt etmeden her birinin farklı yol takip ettiğini belirtir. Yazar bu eski eğitim usullerini şöyle açıklar:

Mesela bazıları eski usulce mahalle mekteplerinde çocuklarına birkaç hatim ettirtir ve şu tahsili biraz daha ileriye götürmek arzusunda bulunur ise çocuğa bir de inşa okutur idi ki, namaz kılmak için Kur’an okumaya olan ihtiyaç anlaşılabilirdi halde yazı yazmayan ve hiç de yazamayacak olan bir kız çocuğa inşa okutmanın lüzumu bir veçhile anlaşılamaz idiler. Bazıları ise kızlarının tedrisini kendileri deruhte ederek bir yandan mahalle mekteplerinde hafız olmaya kadar cebreyledikleri kızcağızları diğer taraftan dahi kendileri emsileden başlatarak bina, maksud, izzî, merah, avamil, izhar, kafiye diye adeta bir medrese talebesi gibi ulum-ı aliye-i Arabiye’yi tahsile ve talim-i Farisi’den Nasihatü’l- Hükema’dan bed’ ile Tuhfe-i Vehbi, Pend-i Attar, Gülistan ve Hafız gibi kitaplardan Farisi okutmaya mecbur eyleyerek

⁷ Arap harflerinin, basımda ve yazma kitaplarda en çok kullanılan çeşidi. Kaynak: Türk Dil Kurumu, <https://kelimeler.gen.tr/>

Fıtnatlar, Leylalar gibi edibeler yetiştirmeye gayret eyler idi. Tahsilin böyle Osmanlılığa mahsus olan suretini beğenmeyerek alafranga heveskârı olanlar ise kızlarına mutlaka Fransızca öğretmek arzusunda bulunarak bunun için dahi bazı kudreti olanlar daha çocuk küçük iken hanelerine Frenk muallimleri alırlar veyahut çocuğu biraz büyür büyümez rahibeler idaresi altında bulunan Frenk mektebine verirler idi ki, bu kızlar dahi Avrupalı bir kızın öğrendiği şeyleri tahsil eyledikleri halde kendi hanelerinde kendi maişet-i Osmaniye dairesi dâhilinde bu tahsillerini imkân-ı tatbikini bulamamak ve kendi baba ocağının yabancısı addolunmak gibi bir müthiş istikbale müheyya edilmiş olurlar idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 311).

Ahmet Mithat, Abdülhamit döneminde bu gibi sorunların tamamının ortadan kaldırdığını ifade ederek, Osmanlı kadını olacak bir kızın okuma ve yazma, din-millet tarihini, edebiyatı, matematiği, usul-i defteri ve ekonomiyi öğrenebilmesi için bir program hazırlandığını ve yeni kitapların telif olunduğunu söyler. Bu program sayesinde artık “*kız babaları evlâtlarının talim ve terbiyelerini bizzat kendileri deruhte bile edecek olsalar ne yolda talim edeceklerini bilerek duçar-ı hayret*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 312) olmadıklarını da açıklar.

Nusret ise romanın vaka zamanında böyle bir program olmadığından, kardeşi ile birlikte özel eğitimcilerin uyguladığı programlarla eğitilir. Abdülcabbar Bey, çocukların “*huruf ve lisan ve ulûm-i şarkiyye*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 312) öğrenmeleri için bir hoca, Batılı tarzda eğitim almaları için de Madam Terniye adında Fransız bir mürebbiye görevlendirir.

Nusret, dört beş sene her iki öğretmeninden eğitim alır, fakat on bir yaşına gelince, artık erkek hocanın karşısına çıkmasının uygun olmayacağından dolayı Arapça ve Türkçe derslerine son verilir ve yalnızca Madam Terniye’nin terbiye ve eğitimine tâbi tutulur. Nusret, on üç on dört yaşlarına gelince; “*Fransızca pek güzel yazar. Tarihten, ahlaktan, felsefîyattan bahseder. Âlâ piyano ve gitar çalar*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 315). Bunun dışında resimde de pek maharet kazanır. İyi eğitim almasına rağmen, uygun bir terbiye göremez. Zira Madam’dan aldığı alafranga terbiye, onu kendi kimliğinden, değerlerinden, dininden ve kültüründen uzaklaşmış, iffetsiz ve saygısız bir genç kıza dönüştürür. Nusret’in annesine karşı tutumu kendi milletini nasıl hor gördüğünü yansıtır:

Kadıncağz bir lâkırdı söyleyecek olsa lâkırdısını ham armut gibi ağzına tıkayarak hatta kavgayı pek ileriye vardiği zamanlar “Ben terbiyeyi bir ham

Türk'ten almaya muhtaç değilim!” diye kadıncağızı ağlatmak mertebesinde tahkirlere varır idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 316).

Nusret, aşk ve evliliğe dair düşüncelerinde de madam Terniye'ye tâbidir. Bir erkekle tanışıp evlenmek ve evleneceği erkeği kendi seçmek fikrini de mürebbiyesinden öğrenir. Bu düşünce doğrultusunda alafranga bir genç olan Senai ile evlenir, ancak bu evlilik uzun sürmez.

Ahmet Mithat Efendi, Batılı eğitim anlayışına sahip bir yazardır. Ancak bu eğitim anlayışı içerisinde yabancı ve yerli unsurların yerleştirilmesini de gerekli bulur. Özellikle kız çocuklarının eğitiminde iki kültürü sentezleyerek olumlu yönleri tespit edip bir eğitim verilmesinden yanadır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “Çingene” (1887) eserinde Şems Hikmet Bey'in kız Kardeşi *Fatma Münevver Hanım*'ın da eğitim aldığı bilgisi vardır. Babalarının erken vefatı üzerine annesi Ferazende Hanım, çocukların terbiyesine ihtimam gösterir. Ayrıca onların eğitimi için Selimcan Hindî adlı bir hoca görevlendirir. Fatma Münevver, Selimcan'dan aldığı eğitimle birlikte, Davut Bey adlı bir musiki üstadından da piyano eğitimi alır. Yazar, Fatma Münevver'in aldığı eğitimin, onun hayatında ne gibi getirileri olduğu hakkında bilgi vermez.

Çingene'nin ana temasını, Ahmet Mithat'ın yazarlığının en önemli amacı olan eğitim konusu teşkil etmektedir. Eserde; Çingene güzeli *Ziba*'nın, bir eğitim sürecine tabi tutulması ardından tam bir hanımefendiye dönüşmesi konu edilmiştir. *Ziba*'nın eğitimi, tezin “*Kadın Eğitimi*” kısmında ele alınacaktır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) romanında *Polini*, çok küçük yaşta bir yetimhaneye bırakılır ve beş yaşına kadar orada kalır. Bir süre sonra piyano öğretmeni olan annesi onu kendi çalıştığı *ahmaklar mektebi*'ne alır. “*Kız erkek altmıştan mütecaviz biçâregân-ı humekanın müctemi oldukları [bu] mektep içinde*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 367) ürkütüğünü hisseden Polini, yedi yaşına değin annesi ile birlikte bu okulda kalır ve bir süre sonra Rouen şehri yakınında bulunan bir manastıra gönderilir. “*Orada kibârdan sığârdan birçok kızların halka-i tederrüs ve teallümüne dâhil*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 367) olur. Polini, altı sene kadar bu manastırda kalır. Bu arada annesi hayatını kaybeder ve yıllık harcını ödeyemediği için manastırdan ayrılır.

Polini, bir müddet arkadaşının evine yerleşir. Bu evde Kontes Duran adlı soylu ve zengin bir kadınla tanışır. Bu kadın tarafından İtalyan kökenli Madam Kadabratı'nın yanına çiçekçi çırağı olarak verilir. Polini, yetenekli olması sebebiyle çiçekçilik sanatıyla ilgili az zamanda çok şey öğrenir ve bu sanatta kendisini geliştirir. İki yıl müddetince de Kontes

Duran'ın evinde kalır ve orada çalışır. Ardından bir çiçek fabrikasında, bir müddet sonra da kendisinin açtığı fabrikada çalışmaya başlar.

Polini, namuslu ve çalışkan olmakla beraber ahlaki değerleri fazlasıyla önemseyen bir kızıdır. Namusunu korumak onun için çok değerlidir. Polini'nin dikkate değer diğer bir yönü de “*epeyce muktedir bir kalemden çıkıp tashih dahi görmüş olan güzel sözler*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 325) söyleyebilme yeteneğine sahip olmasıdır. Onun bu özellikleri hem manastırdaki öğreniminden hem de Duran ailesinin yanında ikamet ettiği süre boyunca görmüş olduğu terbiyeden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Ahmet Mithat Efendi'nin kız çocuklarının eğitimi ele aldığı eserlerden biri de konusu Fransa'da geçen “*Diplomalı Kız*” (1890) romanıdır. Romanda sosyo-ekonomik durumu iyi olmayan ve evinin temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamayan ama buna rağmen kızının eğitiminden vazgeçmeyen bir babanın kızıyla birlikte vermiş olduğu mücadele anlatılır.

Romanın asli kişisi *Juli Döpre*, bir demirci ustası olan Jan Döpre'nin kızıdır. Jan Döpre; eşi Polini'nin muhalefetine rağmen kızını “*maarif-i intihayeye kadar*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 601) okutmak ister. Bu yüzden henüz çok küçükken Juli'nin eğitim almasını sağlar ve onu bir kibar çocuğu gibi yetiştirmeye gayret eder.

Jan'a göre “*çocuk beşinci, altıncı yaşlarında nasıl yaşar ise terbiyesi, tahsili de ona göre olur*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 601). Çünkü sonradan verilen kibarâne terbiyenin bir işe yaramayacağını düşünmektedir. Çocukların gelişiminde sıfır-altı yaşın kritik dönem olduğuna dikkat çeken yazar; erken çocukluk yaşlarında öğrenimin en yoğun olduğu ve temel alışkanlıkların edindiği bir dönem olduğunu da belirtmek ister.

Jan, sonradan görme olmasın diye; kızını süslü elbiseler, pahalı pastalar ve şekerlemelerle büyütür. Kendisinin ve eşinin yıllarca topladığı paraları çocuğun eğitimi ve terbiyesine sarf eder. Hatta biraz dahi borçlanır. Ancak, harcadığı bu paraları ileride fazlasıyla geri kazanacağına inanır: “*Şimdi Juli için ne sarf ediyor isek onu masraf saymamalı. Yine tasarruf, yine iddihar saymalı. Zira o paraları kıza ikraz ediyoruz demektir. Faizi de işliyor. O faiz ise Juli'nin terakkisidir*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 603).

Jan'ın kızının tahsil ve terbiyesiyle uğraşmasının temel nedeni, onu ileride bir öğretmen olarak görmektir.

Juli Döpre, dört yaşında iken babası ona okuma ve yazma öğretmeye başlar. Bunun yanında sahip olduğu malumatı ve bildiği her şeyi öğretir. Bu sayede Juli'nin “*maarif-i*

iptidaîyesi pek parlak olarak” (Ahmet Mithat, 2017, s. 602) okulda birçok öğrenciden daha başarılı olur.

Juli, maarif-i iptidaîyeyi bitirdikten sonra maarif-i tâliyeye geçer. Burada da başarısı devam eder ve kırk beş kişilik bir sınıfta dördüncü olur. Ayrıca resim, müzik ve el işi derslerinde de pek yetenekli olduğunu ispat eder. Ancak bu başarıları annesini memnun edemez. Zira Juli on dört yaşını geçmesine rağmen bir zanaat sahibi değildir ve ailesine hiçbir gelir sağlamıyordu. Bu yüzden Jan da karısına hak vermeye başlar, ama iş işten geçmiştir. Zira bu saatten sonra kızını mektepten alıp zanaat öğrenmeye zorlamayı manasız bulur. O, bir kibar çocuğu gibi büyümüş kızının artık bir işçi kızı gibi yaşayamayacağı düşüncesindedir. Juli Döpre, böyle bir kargaşa içinde eğitimine devam eder ve maarif-i intihaiyeyi de bitirir. Nihayetinde muallimlik şahadetnamesini alır. Juli’nin bundan sonraki durumu tezin “*Kadın Eğitimi*” kısmında ele alınacaktır.

Ahmet Mithat Efendi’nin *Müşahedat* (1891) isimli romanında da kız çocuklarının eğitim ve öğrenimi konusuna geniş yer verilmiştir. Romanda eğitim alan kahramanlardan biri *Agavni*’dir. Agavni; Antonyo Kolariyo ve Maryam isminde çiftin gayrimeşru ilişkisinden doğar ve anne babası tarafından gizli büyütülür. Beş altı yaşlarındayken talim ve terbiye edilmek üzere rahibeler mektebine emanet edilir ve on altı yaşına kadar bu mektepte eğitim görür. Babası vasiyetinde mirasının yarısını kendisine ve annesine bırakır. İtalyan Elçiliği’ni de onun vasisi olarak tayin eder. Agavni, rahibelerin yanında eğitimini tamamladıktan sonra Konsolosluk tarafından “*bazı kibar ecnebi familyaları kızlarına edebiyat dersi veren ihtiyarca bir Fransız muallimesinin [Madam C...] yanına pansiyoner*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 145) verilir. Agavni’nin pansiyondaki eğitim süreci tezin “*Kadın Eğitimi*” kısmında ele alınacaktır.

Aynı romanda eğitim almış bir diğer kahraman da Agavni’nin pansiyon arkadaşı olan *Siranuş*’tur. O, Tunuslu Bahriye Zabiti Ali Osman Bin Topuz ile bir Ermeni kadının gayrimeşru ilişkiden dünyaya gelir. Babası, dört yaşına kadar hem kendisine ve hem annesine bakar. Fakat daha sonra ortadan kaybolur. Siranuş ve annesi birkaç ay sonra bir Ermeni Patrikhanesi’ne davet edilir ve orada Tunuslunun vefat ettiğini öğrenirler. Ayrıca sırf Siranuş’un eğitimi için Tunuslunun Patrikhane’ye yüklü miktarda para yatırdığından da haberdar olurlar. Siranuş bundan sonra Patrikhane’nin himayesi altına alınır ve yedi sekiz yaşlarına vardığında bir leyli kız okuluna verilir. Siranuş, gerek sunuf-ı iptidaîye ve gerek sunuf-ı tâliye ve âliyede derslerinde pek başarılı olur. Çalışkanlığı ve ahlakı cihetiyle hocalarının takdirini mazhar olur. Siranuş on dört yaşında buradaki eğitimini tamamlar. Ardından Fransız dili ve edebiyatını ilerletmek için Madam C...’nin pansiyonuna girer.

Madam C...’nin pansiyonunda üç sene kalır, fûnun ve edebiyat dersleri dışında müzik ve el işleri eğitimi dahi alır ve başarıyla mektepten mezun olur.

Müşahedat romanının eğitim alan diğer kahramanı, Ağavni’nin üvey kardeşi *Takuhi*’dir. Takuhi, sefalet ve sefahat hayatına düşkün olan annesinin ilgisizliği sebebiyle iyi bir talim ve terbiye alamaz. Annesi, onu ve erkek kardeşini eğitim almalarından ziyade başından savmak için kısa süreli olsa da bir pansiyona verir, fakat çocukları iyi bir eğitim alamadan pansiyondan çıkarır:

Mahza çocukları yanından def için bir pansiyona göndermiş idi. Novart’ın bu şıklığı bir buçuk iki sene kadar devam edebildi. Çocuklar dahi o müddet zarfında ne öğrenebildiler ise hemen onunla kaldılar (Ahmet Mithat, 2016b, s. 164).

Annelerinin ölümünün ardından Takuhi, on bir on iki yaşından itibaren bir ailenin yanına besleme verilir. Ancak ailenin hanımı onu kocasından kıskandığı için evden kovar. Besleme tellallarının eline düşen Takuhi; “pek aşüfte, eli uzun” gibi muhakemelerle her gittiği yerden kovulur. Nihayet çocuk düşürürken ölür.

Ahmet Mithat Efendi, çocuk terbiyesinde özellikle annenin rolüne dikkat çekerken; çocuğun, okuldan ve sosyal çevreden önce terbiyeyi anneden aldığını, onu kendisi için birer örnek gördüğünü ifade eder. Yazar, romanda annelik görevini yerine getiremeyen, zevk ve eğlence düşkün olan bir annenin çocuklarına kötü bir örnek teşkil ettiğini sergilerken çocuklarının da eninde sonunda onunla benzer akıbete duçar olduklarını gösterir.

Romanın olumsuz karakterlerinden biri olan, Seyyit Numan’ın zayıf ve hastalıklı kızı Feride de ebeveynlerinin yanlış tutumlarının kurbanıdır. Seyit Numan, kızının hastalığı nedeniyle eğitim sırasında yorulacağını düşünerek, tahsiline gerek görmez. Seyyit Numan’ın işleri yoğun olduğu için, Feride cahil annesi ve konu komşunun elinde koca karı masalları dinleyerek büyür ve kendisine hayalî bir dünya kurar.

Ahmet Mithat Efendi, kız çocuklarının terbiyesinde anne babanın ifrat ve tefritini eleştirir, kusurlu bir terbiyenin doğurduğu sonuçları da örnekleriyle gösterir:

Zaten bizde kız çocuklarının terbiyesine erkekler kadar ihtimam olunmuyor ya. Seyit Mehmet Numan gibi bazıları ise hiç de ihtimam edemiyorlar. Vakia, Seyit evlad-i inasın terbiyesini iltizam etmeyecek kadar dar gözlü kapalılardan değil. Mahza evlat yetiştirmediği ve Feride hakkında duhter-i yegânesi olup o

da çelimsiz, hastalıklı bulunduğu bir şey bulunduğu için terbiyesine ihtimam olunmamış (Ahmet Mithat, 2016b, ss. 297-298).

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Taa'füf*" (1895) romanının başkişisi *Sâniha* da iyi eğitim alan kahramanlardan biridir. *Sâniha*, annesi, babası, aile doktorları olan Doktor Fratenberg ve görevlendirilmiş olan bazı özel öğretmenler tarafından büyük ilgi ve özenle yetiştirilir. Doktor Fratenberg, *Sâniha*'yla sürekli Fransızca konuştuğu için çocuğun ilk kelimeleri Fransızca olur. Bunun üzerine annesi, kendi dili olan Türkçeyi öğretme gayretine düşer. Bu yüzden *Sâniha*, iki buçuk yaşındayken "*hem Türkçeyi, hem Fransızca'yı lisan-ı maderzadı olarak söylemeye başlayıp üç buçuk dört yaşlarına doğru bu lisanların ikisini de*" (Ahmet Mithat, 2000c, s. 97) mükemmel suretle konuşur.

Sâniha'nın eğitim ve öğretimine ise beş yaşına geldiğinde başlanır. Türkçe için bir öğretmen görevlendirildiği halde, *Dâniş Bey* kendisi de bizzat eğitimde bulunur. Ayrıca, Doktor Fratenberg, *Sâniha* için Fransızca dersi verir. Böylece çocuk aynı anda Fransızca yazı derslerine de başlamış olur. *Sâniha* sekiz yaşına gelince Fransızca'yı gereği gibi yazıp okumaya başladığı halde, Türkçede başarılı olamaz. Fakat aynı yaşta okula giden öğrencilerden daha iyi durumdadır. Yazar bunun nedenini eski usul eğitim sistemine bağlar ve kızın az çok gelişmesini de *Dâniş Bey*'in Mısır'da öğrendiği yeni eğitim usulünün semeresi olduğunun altını çizer:

O vakitler şimdiki yeni usul-i tedris de pek meydan almamış. *Vâkia* şimdilerde sekiz, dokuz yaşlarındaki çocukların pek serbest okuyup yazdıklarını hamdolsun görüyorsak da, bu nimet asrımızın mahsusatındandır. O zamanlar alelade mektebe giden çocuklar, *Sâniha* derecesinde de olamazlardı. *Sâniha*'nın epeyce okuyup, biraz da yazabilmesi babasının Mısır'da gördüğü usul-i tedrisi taklit çalışmasının semeresidir (Ahmet Mithat, 2000c, s. 98).

Sâniha, on iki yaşına geldiğinde babasının gayretleriyle Arapça, Farsça ve Türkçede dahi seviye kat eder. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta; yabancı dil öğrenmenin, Tanzimat'ın ilk alafranga kuşağının aksine, gittikçe gösteriş olmaktan çıkıp hayatın bir parçası hâline gelmesidir (Yılmaz, 2015, s. 126). Yazar, bu hususun abartı olmadığını, kendinin bizzat şahit olduğu örneklerle beyan eder:

Zannedersiz ki *Sâniha* için bu hâli istiğrâb edecek kadar kec-endişlik karilerimizin hiçbirisinde yoktur. Hele biz kendi evlâdımızın Türkçe ve Rumca'yı lisân-ı mâderzâd olarak söylediklerini görüyoruz. Beyoğlu'nda ikametimiz esnasında Ermeni çocuklarının Türkçe ve Rumca ve Ermenice

olarak üç lisân-ı mâderzâd hâlinde söylediklerini görmüşüzdür. Öyle ya! Dört beş yaşında bir çocuğun üç lisanı söylemesine mâderzâdlıktan başka ne hüküm verilebilir? (Ahmet Mithat, 2000c, s. 97)

Ahmet Mithat Efendi, Sâniha'nın bebeklik çağından itibaren aldığı eğitimi ayrıntılarıyla anlatırken, o zamanlarda İstanbul'da bulunan diğer ailelerin kız çocuklarının, nasıl eğitim ve öğrenim gördükleri hakkında da bilgi verir:

Osmanlı kıbarı meyanında kızları şairiyet derecesinde tedris ve talim edenler epeyce vardı. Etfâl-i inâsın terbiyesi şimdiki gibi taammüme takarrüp etmemiş idiyse de hususî surette talim edilmiş birçok kızlar bulunduğunu biz dahi o zaman yetişmiş olmak hasebiyle ilme'l-yakîn biliyor, ayne'l-yakîn görüyorduk. Ama böyle Osmanlılık dairesi dâhilinde terbiye edilen kızlar Fransızcadan mahrum idiler. Evet, en çoğu Mısırlılardan olmak üzere bir hayli familyalar dahi kızlarını Fransızca talim ediyorlardı. Fransız dayelerinin ellerinde büyütüp, Fransız muallimlerinin ellerinde terbiye ettiriyorlardı. Bunların bazılarıyla mülakat ve mükâleme dahi eyledik. Bir Fransız kızından hemen hiç farkları yoktu. Lakin bunlar dahi Türkçe bilmiyorlardı (Ahmet Mithat, 2000c, ss. 99-100).

Ahmet Mithat Efendi, o dönemde kız çocuklarının Türkçe veya Fransızcadan yalnızca birisini güzel yazıp okuyabilecek durumda olduklarını belirtirken Sâniha'nın mükemmelce iki dil bilmesini meziyet olarak değerlendirir, ancak diğer kızlar gibi onun da hala bilgi açısından fakir olduğunu belirtir. Bu nedenle Doktor Fratenberg hesap, hendese, coğrafya, gökbilimi, doğa bilimi, kimya ve tarih gibi derslerle Sâniha'nın bu eksikliğini giderir. Ayrıca, Sâniha'nın dinî eğitim alması için meşhur bir müderris tutar ve kendisi de bu derslere katılır. Sâniha, hocadan Kuran, hadis, siyer, hikmet gibi dersler alır, böylece İslami ve ilahiyat biliminde de bilgi sahibi olur.

Yazar Sâniha'nın eğitiminden bahsederken Osmanlı ve Avrupa'daki kız çocukların eğitimini karşılaştırır. Avrupalıların kız çocuklarının talim ve terbiyesine erkek çocukları kadar önem verdiklerini belirtir. Özellikle muallimlik şahadetnâmesini alan kızların bîdâa-ı ilmiyelerinin erkeklerden aşağı olmadığını açıklar. Osmanlıda ise özellikle *İstanbulca* okuryazarlığın erkekler kadar, kızlar arasında da yaygınlaşmakta olmasına rağmen, Sâniha seviyesinde malûmatlı kadınların çok nâdir olduğunu açıklar.

Ahmet Mithat Efendi, bir taraftan zeki, kültürlü, iyi tahsil görmüş ve birçok konuda bilgi sahibi olan Sâniha üzerinden idealize ettiği Osmanlı kadın tipini sergilerken, bir taraftan

da o dönemde eğitilmiş kadın ile ona hazır olmayan sosyal çevre arasında yaşanan çatışmayı göz önüne serer. Henüz on altı yaşında olan bir genç kızın bu denli bilgili olması etrafta dedikodulara sebep olur. Çevresi Sâniha için; “*Hanım onun nesine kız demeli? Hekimlik onda, mühendislik onda. O, bambaşka bir şey. Adeta bir erkek. Maazallah, maazallah! Daha neler göreceğiz?*” (Ahmet Mithat, 2000c, s.102) diyer. Ayrıca dinî eğitim almasından dolayı da bazıları “*Kız değil kürsü şeyhi, Söz ebesi [veya] Üç aylar sühtesi*” (Ahmet Mithat, 2000c, s. 103) gibi istihzalarda bulunurlar. Yazar, eğitimden yoksun olan kadınların Sâniha’ya laf söylediklerini, onların eğitim eksikliğine yorarken, Sâniha’nın bu laflara aldırış etmemesini de onun ilim ve irfan sahibi olduğuna bağlar.

Sami paşazade Sezai’nin “*Sergüzeşt*” (1888) isimli eserinin başkahramanı Dilber’in ilk satıldığı evin, on iki yaşındaki Atiye ve daha küçük yaşta olan *Lütfiye* isimli kızlarının mektebe gittikleri belirtilir. Ancak, bunların eğitim süreci ve eğitimden elde ettikleri herhangi bir özelliğine yer verilmez. Ayrıca Celal’in kız kardeşi *Tesliye*’nin eğitim aldığı, fakat bu eğitimin pek işe yaramadığı da ifade edilir.

Mizancı Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında *Zehra*, küçüklüğünde eğitim almış bir kahramandır. Zehra’nın babası Mehmed el-Muzaffer ve amcası –Mansur’un babası- Kuvâ-yi Milliyye’ye bağlı birliklerde mücadele ederken şehit düşerler. O vakit altı yaşında bulunan Zehra ve yedi yaşında olan Mansur, valideleriyle birlikte diğer amcası Ahmet el-Nasır’ın konağına yerleşirler. Amcası, üç çocuğuyla beraber, Zehra ve Mansur’u da şanına yakışan biçimde yetiştirmek için bir Arapça hocasıyla birlikte iki yabancı öğretmen tayin eder. Üç yıl boyunca devam eden eğitim sürecinde Zehra ve Mansur arasında büyük rekabet oluşur ve bu rekabet çocuklar arasında anlaşmazlığa neden olur. Zehra, çok sevdiği tavuk ve kuzularıyla oynayıp üstü başı kirlenmiş halde derse gelince, sürekli Mansur ve diğer çocukların alayına maruz kalır. Bu tavırlara tahammül edemeyen Zehra, annesi ve amcasına, artık derslere devam etmeyeceğini belirtir ve eğitimi bırakır.

Eğitimini yarım bıraktığı için Zehra’nın bir günü bile rahat geçmez. Bir süre sonra başka bir öğretmenle yalnız başına eğitimini sürdürmeye karar verir. Israr ederek validesine bir muallime tutturur, ancak kadınlara mahsus eğitimle yetinmediği için on yaşındayken onu bırakır ve ikinci bir muallime ile devam eder. “*İkinci muallimesi muharebede ölmüş bir asker kaymakamın karısı ve kibar düşkün olup servete malik olmadığı için Cezayir’de ihtiyar-ı ikamet etmişti*” (Mehmed Murad, 1999, s. 102).

On dört yaşına gelince hocasının ilim ve fen derslerinde yeterli olmadığını fark eder, ancak öğretmeni sevdiği için onu bırakmaz. Zehra’nın güzel sesi olduğu gibi piyanoda da

oldukça yeteneklidir. Bu yüzden vaktini müzik ve el işleri dersleri olarak geçirir. Ayrıca Fransızca'yı da iyi bir şekilde öğrenir. Zehra'nın eğitimi ile ilgili diğer hususlar, tezin "*Kadın Eğitimi*" kısmında değerlendirilecektir.

Fatma Aliye'nin "*Refet*" (1898) isimli romanının başkışısı *Refet*, öğretmenlik eğitimi alan kişilerden biridir. Refet, küçük yaşta babasını kaybeder ve annesiyle hayatta bir başına kalır. Yakın akrabaları tarafından sürekli dışlanıp hor görüldüğü için yoksulluk ve hastalık gibi birçok sıkıntılarla uğraşır, ama bütün bunlara rağmen hedefinden bir an bile sapmaz ve öğretmen olmak için mücadele eder. Onun hayatta en çok destekleyen, annesi Binnaz Hanım'dır. Binnaz'ın en büyük isteği kızını okutmaktır. O nedenle tahtacılık ve çamaşırcılık yapar, ancak bu işten elde ettiği naçiz geliri ikisinin geçimini sağlamada yetersiz kalır.

Refet, ilk eğitimine komşusu Mürüvvet Hanım tarafından "*yalnız okumak öğrenmesi ve oyalanması maksadıyla*" (Fatma Aliye, 2012, s. 58) Mekteb-i İptidâî'de başlar. Zekâsı ve derslerindeki terakkisi ile öğretmenlerinin dikkati çeker ve iptidâî derslerini her sene sınıf birincisi olarak tamamlar, ardından rüştiyeye geçer. Refet, rüştiyenin ilk senesini sınıf dördüncülüğüyle bitirir. Bunun sebebi de nakış dikiş derslerinden tam numara alamamasıdır. Zira bu derslerde, el işleri için gereken ipek atlas ve kumaş gibi malzemeleri ekonomik sıkıntılar yüzünden tedarik edemez ve düşük notlar alır.

Yazar, bu okullarda eğitim alan bazı yoksul çocuklarının, varlıklı çocukların ianesiyle gereken malzemeleri temin edip numara kazandıklarından bahseder. Fakat mizacı gereği Refet, kimseye yaranmak istemez. Yalnız çaresizlikten onlara yaklaşmak zorunda kalır ve yaltaklık etmeden kumaşlarını işleyip, sınavda not aldıktan sonra sahiplerine geri verir. Böylece Refet rüştiyenin son senesini sınıf birinciliğiyle bitirip, Darülmuallimât'a girmeyi planlar. Refet'in bundan sonraki eğitimi, tezin "*Kadın Eğitimi*" kısmında detaylıca ele alınacaktır.

İncelediğimiz eserlerde bazı mutaassıp ailelerin yanlış tutumları yüzünden kız çocuklarının eğitimine son verilmesi dikkat çeker. Emin Nihad'a ait "*Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım'ın Sergüzeşti*" isimli hikâyede *Makbule Hanım*, "*Vasfi Bey ve Mukaddes Hanım Sergüzeşti*" isimli hikâyede de *Mukaddes Hanım*, Şemseddin Sami'nin "*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*"'ında *Saliha Hanım* ve *Fitnat* örneklerinde olduğu gibi, kızlar ergen yaşına varmadan okuldan alınır ki bu husus dönemin birçok yazarı tarafından eleştirilir.

Başta Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi olmak üzere Tanzimat yazarları aileyi bir çeşit eğitim merkezi olarak değerlendirirler ve özellikle kız çocuklarının iyi yetişmesinde annenin hassas rolüne dikkat çekerler. "*Felâatun Bey ile Râkım Efendi*"'de *Mihriban*'ın,

“*Müşahedat*”ta *Feride* ve “*Bahtiyarlık*”ta *Nusret* örneklerinde iyi bir bireyin yetişmesinde sadece eğitim değil, aile terbiyesinin de öneminin altı çizilir. Ancak genel olarak eserlerde sunulan olumlu kadın kahramanların çoğunun çocuklukta iyi eğitim aldıkları görülür. “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*”da *Polini*, “*Çingene*”de *Ziba*, “*Diplomalı Kız*”da *Juli*, “*Müşahedat*”ta *Siranuş*, “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*”da *Zehra* ve *Refet* romanında *Refet*’te olduğu gibi bu eğitim onları mutluluğa götürür.

5.2.1.2. Yetişkinler

5.2.1.2.1. Kadınlar

Tanzimat’ın ilanıyla birlikte hızlanan modernleşme çabalarında kadın ve kadınlıkla ilgili konular toplumsal dinamiklerin değişmesinde odak noktası olur ve kadın, modernleşmenin simgesi haline gelir. Kadının eğitimi meselesinde; Osmanlı toplum yapısı içerisinde kadının üstlendiği rolleri iyileştirmek ve geliştirmek en başlı amaçlardan biri olur. Bu dönemde kadın eğitimi konusunda Batıcılar ve gelenekçiler olmak üzere iki farklı anlayış söz konusudur. Her iki anlayışta da öncelikle kadının iyi bir anne ve eş olmasının gerekliliği üzerinde durulur. Erkek reformcular, kadınların eğitilmesini, her şeyden önce çocukların yetiştirilmesi açısından önemli bulurlar. Onlara göre kadınların eğitim görmesi, ikinci olarak, sevgiye dayanan bir karı-koca ilişkisi ve huzurlu bir aile hayatı için; üçüncü olarak da, toplumun ilerlemesine ve refahına katkıda bulunacağı için önemlidir. Tanzimat döneminden itibaren erkek reformcular kadın eğitimini öncelikle aile ile ilgili hedeflerinden dolayı önemserler. Çünkü eğitilen kadın çocuğunu iyi bir şekilde yetiştirecek, kocasını mutlu edebilecek ve böylece ailenin koca ve çocuklar üzerinden sağlanan refahıyla toplumun ilerlemesine katkıda bulunmuş olacaktır. Bu dönemde eğitim amacıyla Batıya gönderilen erkekler döndüklerinde, hayatlarında kendilerini anlayabilecek kadını istemişlerdir. Bunun için de kadının erkeğine yakın bir eğitim seviyesine ulaşması Tanzimat dönemi aydınlarının başlıca sorunlarından olmuştur (Karaca, 2013, s. 2).

Tanzimat’tan sonra kadının toplumdaki rolünün değişmesi, dönemin roman ve hikâyelerinde de yerini bulur. Bu eserlerde Türk kadınına Avrupalı kadın tipinin örnekleri tanıtılır. Aynı zamanda Batılı düşünen paşalar, babalar, damatlar da kızlarının ve eşlerinin Avrupaî tarzda yetişmesine özen gösterirler. Bu yüzden, belli bir zümreye mensup ailelerin genç kızları yahut evli genç kadınları, o devrin Batılı kadınında görülen ve beğenilen birtakım vasıflar kazandırılmak gayesiyle, Avrupaî ölçülerle terbiye edilmeye başlanır. Fransızca öğrenmek, piyano dersi almak, o devrin kadını için Batılılaşmanın ilk adımını teşkil ederken; konaklara mürebbiyelerin alınması, Avrupa’da yayımlanan moda dergilerinin, romanların

genç kızlar/ kadınlar tarafından okunması ve eğitimin yaygınlaşması da Avrupaî yaşamın bir parçası haline gelir (Karabulut, 2013, s. 51).

Bu dönemde edebiyatı toplumu eğitmek için bir araç olarak kullanan Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami gibi önemli Türk aydınları, kadınların eğitimini yazdıklarıyla sık sık vurgularlar ve kadına toplumda gereken değerin verilmesini isterler. Namık Kemal; çocukların eğitimsiz kalmalarında ya da kötü yetişmelerinde cahil annelerin önemli bir sorumluluğu olduğu kanısındadır. Ona göre, cahil kalmış anne, çocuklarını da cahil bırakır. Ayrıca, cahil kadınlar ahlâk dışı yollara daha kolay sapma eğiliminde bulundukları için erkekleri evlilikten soğuturlar, dolayısıyla nüfus azalır. Bu nedenle kadınların uygun bir eğitim görmeleri gerekir. Onların eğitimi, Osmanlı toplumunun ilerlemesi ve mutlu olması için şarttır (Akyüz, E.T. 2021, par. 2).

Namık Kemal'in "*İntibah*" (1876) isimli romanında düşmüş bir kadın olan *Mehpeyker*'in az da olsa eğitim gördüğü ve bir kadından özel dersler aldığı belirtilir. Fakat bu dersler hakkında bilgi verilmez. *Mehpeyker*'in aldığı eğitimin yüzeysel olduğu ve sadece okuma yazmadan ibaret olduğu muhtemeldir.

Biraz okuyup yazmakla uğraştığı ve ekser evkatını meşhur aşuftelerin meclis-i ülfetinde geçirdiği cihetlerle tabîî bir kat daha kuvvet bulan zekâvet-i dessasanesi ise bir derece idi ki ziynette peri güzelliğinde, Haccac dirayetinde bir iblis yaratılmış olsaydı istediği adama tahakkümünde bu nazenin kadar maharet gösterir ya göstermezdi (Namık Kemal, 2016, s. 49).

Namık Kemal, *Mehpeyker*'in kötü ahlakının ve olumsuz kişiliğinin nedenini "*alçak bir ailede perveriş bulmuş*" (Namık Kemal, 2016, s. 49) olmasına bağlar ve böyle bir aile ortamında yetişen genç kızların, ergenlik çağlarına gelir gelmez rezil işleri yapmaktan utanmaz ve çekinmez hale geldiklerini ifade eder. Yazar, *Mehpeyker*'in zeki bir kadın olduğunu, fakat oturup kalktığı kötü ahlaklı insanların onu da kendilerine benzettiklerini söyler. Böylece aile terbiyesiyle birlikte çevre faktörünün de önemine dikkat çeker.

Ahmet Mithat Efendi'nin; kadın eğitimine oldukça önem vermesiyle ön plana çıkan "*Felsefe-i Zenan*" (1870) eserinin başkahramanı *Fazıla Hanım*, iyi eğitim almış bir kadındır. Babası Bedrettin Efendi'den "*ulûm-ı âliyei tekmi l eyledikten sonra*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 56) kendi çabalarıyla tefsir ve hadis ilimlerini öğrenir. Babası vefat ettikten sonra dahi eğitimini sürdürür ve fûnûn-ı hikemiyeyi merak ederek, tedarik ettiği kitaplardan bilgi kazanır. *Fazıla Hanım*; özgürlüğüne ve eğitimine engel teşkil edeceğini düşündüğü için evliliğe yanaşmaz. Babasından miras kalan sekiz on odalı büyük evi satarak hisse alır; hisselerden elde

ettiği gelirle geçimini sağlar ve kendisi Büyükayasofya'daki iki odalı bir evde yaşar. Böylece “*olanca vakit ve zamanını taallüm ve tefennüne*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 56) hasreder.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre “*ideal eğitim, babanın vesayetinde İslami ilkelere göre verilen ve Batı kültürünün de denetlenerek dâhil edildiği*” bir eğitimidir. Fazıla Hanım'ın da eğitimi böyledir. Bu tür eğitimden geçmiş olan çocuklar, babalarının ölümünden sonra da yollarını şaşmazlar (Parla, 2016, s. 33).

Olanca vaktini eğitime hasreden Fazıla, yemek pişirme ve çamaşır yıkama gibi ev işleriyle uğraşmayı ücret karşılığında başkalarına yaptırır. Çamaşırını ve yemeğini dışarıya hazırlatan bir kadın 1870'lerdeki hatta daha epey sonraki Osmanlı toplumunda bile oldukça yabancı bir tip teşkil etmektedir. Ahmet Mithat Efendi, bu konuyu işlerken kadınların ne olursa olsun okumaları zarureti üzerinde durur (Okay, 2016, s.112).

Fazıla Hanım, sadece ilimle uğraştığı için kimseyle görüşmez ve kendisini insanlardan soyutlar. Onun görüştüğü tek kişi, kitaplara kolayca ulaşmasını sağlayan Ayasofya kütüphanesinin görevlisidir. Çünkü kütüphaneci kitapları temin etmesinde; dolayısıyla da ilmini artırmaya yardımcı olan bir araçtır.

Efendi-i mumaiyleh vasıtasıyla gerek Ayasofya ve gerek sair kütüphanelerden ve iktizayı hâle göre sahaf çarşısından her istediği kitabı celp ettirir ve bade'l-mütalâa kendi kütüphanesinden hıfzına mecbur olduğu kitapların nüshasını buldurup satın alır ve nüshası bulamaz ise muktedir olduğu derece fedakârlık ederek yazdırır (Ahmet Mithat, 2017, s. 56).

Fazıla Hanım'ın eğitim adına kendini toplumdan soyutlaması onun uç bir örnek olduğunu gösterir. Kitapların dünyasına sığınmakla toplumun kadına yüklediği sıkıcı ve tekdüze şartlardan kurtulduğunu, erkeklerin baskıcı egemenliğinden kaçmış olduğunu, hürriyetini ve bireysel güvenliğini ancak bu şekilde koruyabileceğini düşünür ve bu düşüncesini de evlat edindiği, onların talim ve terbiyesiyle uğraştığı *Akile* ve *Zekiye* isimdeki kızlara da aşılar. Bunun yanında, karşı olduğu evlilik müessesesinden çocukları da soğutmaya çalışır ve sürekli evliliğin kötülüğünden, kitap okuma ve ilimle uğraşmanın iyiliğinden bahseder. Böylece kızları da kendisi gibi yetiştirmiş olur. Nitekim kızlar; Fazıla'nın vefatından sonra tıpkı onun gibi ilimle uğraşarak ömür geçirmeye karar verirler:

Karındaşım ne yapalım? Anamızın pek büyük hakkı var. Kocaya varıp da ömrümüzü bir erkeğin üzerine tatbik-i hareket gibi esaretten eşed bir hâlinde geçirmekten ise evceğizimiz mükemmel, iradımız yerinde, kütüphanemiz dolu, karındaş karındaş oturup yer içer ve her gün enva'-i mütalâatla tezyid-i

kemal ederiz. Âlemde bundan büyük saadet olur mu? (Ahmet Mithat, 2017, s. 59)

Fazıla Hanım gibi evlilikten kaçınan Akile ve Zekiye, kendilerini okumaktan alıkoydukları için gelen görücüleri reddederler. Ayrıca onlar, görücülerin kendilerini nesne konumuna soktukları kanaatindedirler. Bir müddet böyle devam ederken Zekiye vaktiyle annesiyle birlikte konağına sığınmış olduğu Muhsin Paşa'nın isteği üzerine; paşanın çocuklarına eğitim vermek için Halep'e gitmeye karar verir. Aldığı eğitimin karşılığını somut olarak görebileceği ve tek başına ayakta durabileceği için çok mutlu olur. Tanpınar; "*Buradaki genç kız hayatta çalışan bir kızdır. Hülâsa 'Çalıkuşu'ndaki Feride'den evvel biz Zekiye Hanım'ı görürüz*" (2016, s. 456) diyerek Türk edebiyatında Zekiye'nin ilk kadın öğretmen kahraman olduğunun altını çizer.

Akile, paşanın emri altına girmekle kardeşinin serbest yaşantısını ve hürriyetini kaybedeceğini düşünür ve buna sıcak bakmaz. Hikâyenin bundan sonraki maceraları kızların birbirlerine yazdıkları mektuplarla ortaya çıkar. Zekiye, paşanın desteğiyle Sıtkı Efendi'den kitabet eğitimi alır ve bu esnada onun tesiriyle şiir yazmaya merak salar. Tüm bu yaşananları kardeşinin mektuplarından öğrenen Akile onu bu hususta eleştirir:

Hem hürriyet sevdasındasın hem de esarete heves ediyorsun. Şiir demek esaret-i lisan demek değil midir? Lisan-ı bir daire-i mahdude içine sokmak ve söylemek istediğin bir şeyi söyleyemeyip söylemek lüzumu olmayan bir şeyi dahi ya vezin doldurmak yahut kafiye bulmak, hâsılı zaruret-i şiiriye beliyesi olmak üzere söylemek lisan için âdeti bir esaret demektir (Ahmet Mithat, 2017, s. 71).

Şiiri ifade özgürlüğünü sınırlayacağından dolayı "esaret-i lisan" olarak gören Akile'ye karşın Zekiye; "*her şeyin cehlinden ilmi evlâ[dır]*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 72) diye kendisini savunur. Akile, Zekiye'nin her an bir aşka sürüklenme ihtimalini ve evlilik hakkındaki fikrinin değişeceğini hisseder ve bu konuda mustarip olur. Nitekim Zekiye, Sıtkı Bey'e âşık olur ve onunla evlenir. Evliliğinin sebebini ise şöyle ifade eder:

-A yavrum, o fikir alelâde bir koca aleyhinde idi. Fakat Sıtkı Efendi bundan müstesna olmak lâzım gelir. (...) O da alelâde kadınlara güvenmediği için teehhülün hilâfında bulunuyor. İmdi âdeti umumiyye muhalif bulunan iki fikir bizim karılığımız kocalığımız Sâir karılıklara kocalıklara benzemez. Teehhül hususunda saadet denilecek bir şey var ise ona da biz mazhar oluruz (Ahmet Mithat, 2017, s. 84).

Zekiye; kendisi gibi eğitimli bir erkekle evlenerek, eğitiminde daha da ilerleyeceğini bu yüzden mutlu olacağını düşünür. Fakat evlendikten kısa müddet sonra, eşi tarafından aldatıldığını öğrenir. Böylelikle Fazıla Hanım ve Akile'nin, evlilik ve erkekler karşısındaki olumsuz düşüncelerinde haklı olduklarını düşünür ve üzüntüden hastalanarak vefat eder. Ahmet Mithat Efendi, bu eserinde, bir bakıma hayatın gerçeklerinden uzak ve sadece okumaya dayanan bir öğrenimin yararsız olduğunu ve bireyi hayata karşı güçsüz bıraktığını ifade etmek ister.

Ahmet Mithat Efendi'nin, "*Felâton Bey ile Râkım Efendi*" (1875) eserinde, Felâton Bey'in kız kardeşi *Mihriban*, daha bebekken annesiz kaldığı için öksüz büyür. Alafranga ve ilgisiz bir aile ortamında yetiştiğinden dolayı normal bir aile kızının yaptığı sıradan işleri bile yapamaz. Mihriban, piyano öğretmeninden aldığı musiki eğitiminde de başarısızdır. "*Madam kendisi çalıp babası dinlediği cihetle Mihriban Hanım, 'Taş altında bir yılan, kaşları durur divan' şarkısından başka bir şey*" öğrenemez (Ahmet Mithat, 2016a, s. 32).

Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde, genelde kadını eğitip, gerekli terbiyeyi vermek rolü erkeklere düşmektedir. Bu rol, çoğunlukla babaya yüklenmekle birlikte, kocalara da düşebilir: "*Evet! Kızların, karıların hali daima başkadır. Hoppa karılar ekseriya akıl kocalarının verdikleri terbiyeyi kabul ederek akıllarını başlarına alabilirler*" (Ahmet Mithat, 2016a, s. 140). Nitekim Mihriban, babasının vefatından sonra komşuların aracılığıyla otuz yaşında, akıllı başında, mektepten çıkmış, âlemin her köşe ve bucağını öğrenmiş bir asker yüzbaşısına varır. Kocasını önceleri kızı hoppa bulduğu için beğenmemiş olsa da ondaki terbiye kabul etme yeteneğini fark edince kızı eğitmeye çalışır. Mihriban da kocasından aldığı eğitim sayesinde hoppalığı tamamıyla bırakarak gerçek bir hanımefendiye dönüşür. Böylece yazar eğitimin sadece çocuklukta değil, hayat boyunca sürebildiğini de göstermiş olur.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Dürdane Hanım*" (1882) isimli romanında, Mısır'dan İstanbul'a göç edip, Boğaziçi'nde bir yalıda validesi ve hizmetlilerle birlikte oturan *Ulviye Hanım*; yirmi yedi yirmi sekiz yaşında, iyi eğitim almış, terbiyeli ve zeki bir dul kadındır. "*Pederi bu kızın talim ve terbiyesine pek ziyade ehemmiyet verip Farsi ve Arabiyi pek mükemmel tahsil eyledikten mâadâ İngiliz lisanını da gereği gibi ele getir[ir]*" (Ahmet Mithat, 1299, s. 48).

Ulviye Hanım, serbest mizaçlı bir kadın olmasına rağmen eşinin vefatından sonra gönül işleriyle alâkadar olmaz. Bununla birlikte "*edebiyata dahi pek ziyade merakı olarak roman ve tiyatro suretinde ve şiir ve inşâ vadisinde her ne çıkarsa cümlesini alıp kemal-i dikkatle okur*" (Ahmet Mithat, 1299, s. 49). Özellikle bazı yazarlarla görüşüp konuşması,

hakkında birçok dedikoduların çıkmasına sebep olur. Ancak güçlü bir karaktere sahip olduğu için dedikodulara aldırılmaz ve başka maceralar aramaya devam eder. Bunun için de romanın diğer kahramanı ve gayet geleneksel yetiştirilmiş olan yalı komşusu Dürdane Hanım’a yardım etmeye karar verir.

Dürdane Hanım, çapkın bir gençten hamile kalmıştır. Bunu öğrenen Ulviye Hanım, genç kıza yardım etmek için erkek kılığına girer ve mesleğinde usta bir ebeyi kaçıtır. Doğumdan sonra bebeği kendi himayesi altına alır. Dürdane Hanım’ın eğitim durumu, Ulviye Hanım ile konuşması esnasında ortaya çıkar. Dürdane; roman okumadığını söyler. Burada anlatıcı devreye girerek Ulviye’nin aklından geçenleri açıklar: “*Eğer sen romanları okumuş, hem de kemâl-i dikkat ve itina ile okuyarak erkeklerin ve kadınların ahvâlini lâıyık veçhile öğrenmiş olsaydın kendini bu vartaya duçar etmezdin*” (Ahmet Mithat, 1299, s. 108).

Mithat Efendi, romanı birer bilgi verme aracı ve tecrübe kaynağı olarak niteler. Dürdane Hanım’ın başına gelen her şeyi onun tecrübesizliğine ve romanlar vasıtasıyla da olsa hayatın gerçekleri ile tanışmamış olmasına bağlar. Böylece okuyucularına, özellikle genç kadınlara roman okumanın önemini anlatmış olur.

Yazar, eğitimsiz ve geleneksel terbiye ile yetişmiş olan Dürdane Hanım ile çok okuyan ve serbest mizaçlı Ulviye Hanım arasında bir karşılaştırma yapar ve ikisinin de birbirine zıt karakter olduğunu belirtir. Ulviye’nin “şeytanlığına” mukabil Dürdane “melek” gibidir. Burada şeytan ile melek vasfına bakarak iki karakterin olumlu-olumsuz çizgilerle tasvir edildiği sonucuna gidilmemelidir. Zira burada şeytanlık; akıllı ve zeki olmakla alakalıdır ve Ulviye bu vasfını okumaya ve yetiştirilmesine borçludur; Dürdane’nin melekliği de okumadığı için hayatı tanımamakla alakalıdır. Bu yüzden karşısına ilk çıkan erkeğe aldandır ve büyük acılar yaşar (Nemutlu, 2018, s. 34).

Ahmet Mithat Efendi’nin vakası Fransa’da geçen “*Cinli Han*” (1885) adlı romanının kahramanı *Jozefin*, on sekiz yaşına dek eğitim görmemiş fakir ve iffetli bir köylü kızıdır. Yevmiye ile ekin ekme, çorap örme, dikiş dikme ve terziilik yapma gibi işler yaparak ekmeğini taştan çıkarır. İhtiyar annesine bakar ve ailesini geçindirmeye çalışır. Hatta ileride zengin olmak hayali bile kurar. Jozefin, gündüzleri çalı çırpıdan yaptığı kümesinde tavuk, kaz, ördek yetiştirir ve evinin yakınında bulunan küçük bir bahçede sebze yetiştirir; geceleri ise dikiş dikip terziilik yaparak gelirini arttırmaya çalışır. Bu işlerden elde ettiği gelirle iki inek ve yedi sekiz keçi alarak ekonomik bakımdan iyi bir konuma yükselir.

Ahmet Mithat Efendi, Jozefin'in çalışma azminden yola çıkarak kadınların odaklandıkları işte erkeklerden daha başarılı olduklarını ve kendi ayakları üzerinde durabildiklerini ifade eder:

Fakat şunu karilerimizin nazar-ı dikkatlerine arz edeceğiz ki azimde ciddiyet ve kuvvet hususunda kadınlar daima erkeklere galiptirler. Erkekler hiçbir vakitte kadınlar kadar sahihü'l-azim olamazlar. Bin hâl olur ki onlara tebdil-i azmettirir. Kadınlar ise kendi nefislerine elbette erkeklerden ziyade hâkim olduklarından, göze aldıkları işi mutlaka itmam ederler. Jozefin ise benat-ı nev'i meyanında en ziyade azminde kavî bir kadındır (Ahmet Mithat, 2017, s. 344).

Jozefin, sevgilisi Salpet'in "*askerde terbiye ve tahsil görerek köye bir müeddeb adam olduğu halde*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 345) geleceğini öğrenince, bu hususta dahi kendisini sevgilisine lâyık bir kız olduğunu göstermek ister ve köy papazından okuma- yazma eğitimi alır. Üç ay zarfında Salpet'ten gelen mektupları okumaya, cevabını da kendisi yazmaya başlar. Jozefin'in okuma-yazma öğrendiğini duyan köylüler onunla alay etmeye başlarlar: "*Jozefin okuyup yazıyor imiş. Kim bilir ne kadar büyük bir kadın olacak. Mösyö Salpet dahi askerde okumak yazmak öğrenmiş. Yarın Miralay Salpet olur da Jozefin dahi Madam La Kolonel olursa görürsünüz*" diye kahkahalar atarlar (Ahmet Mithat, 2017, s. 345).

Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'da şehirliler arasında maarifle ilgili düşüncelerin değişmesine rağmen köylülerin hâlâ maarifi önemsemediklerini ifade eder:

Evet! Maarif meselesi henüz Avrupa'da dahi böyledir. Ezmine-i mutavassıtada okumak yazmak ve bir mektuba imza bile koymak meayibden addolunur idi. Şimdilerde şehirler maarif hakkındaki fikirlerini değiştirmişler ve tamim-i maarife pek çok ehemmiyet vermekte bulunmuşlar ise de köylüler hala maarifi istihza ederek "*Kalem tutan parmaklar, kazma kürek tutamazlar. Hâlbuki yaşamak için kalem değil, kazma küreğe sarılmalıdır*" sözünü güya büyük bir hikmet olmak üzere söylerler (Ahmet Mithat, 2017, s. 345).

Yazar aynı zamanda Avrupa'da maarifi yaygın hâle getirmek için çocukların talim ve terbiyesini mecburiyet altına alarak çocuğunu okula göndermeyen babaların cezalandırdığını da belirtir.

Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde genellikle genç kızların bir erkek tarafından yetiştirildiği görülürken; Jozefin, kendi kendini yetiştirmesiyle dikkat çeker. O, kendi kendine okuma yazma öğrenir, kendi yaptığı işlerden para kazanarak ailesine bakar, hatta kazandığı

parasını biriktirip yatırım yapar. Bu bakımdan Jozefin yazarın ideal kadın kahramanlarından birisi olarak okuyucunun karşısına çıkmış olur.

Ahmet Mithat Efendi'nin temelde eğitimi konunu ele aldığı “Çingene”de (1887) eğitim ve öğretim sayesinde bir Çingene kızı olan Ziba'nın hayatının değiştiğini ele alınır. Ziba; on altı yaşında saf ve güzel, ama terbiyeden ve eğitimden yoksun bir çingene kızıdır. Eserin erkek kahramanı Şems Hikmet Bey, bir Kâğıthane gezisi esnasında karşılaştığı Ziba'dan çok etkilenir ve kızı “*terbiye-i İslâmiye*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 453) ile eğiterek insan-ı kâmil ve evlenilecek bir hanımefendi hâline getirmek ister.

Ahmet Mithat Efendi, eserin değişik yerlerinde önce genel olarak Çingeneler, Çingene kadınlar ve özel olarak bir Çingene kızı olan Ziba hakkında bir sürü olumsuz özellikleri dile getirir. Bütün bu olumsuzlukları dile getirerek bir çingene kızını eğitmenin ne derece çetin bir iş olduğunu ortaya koyarak; eğitimin başarabileceği şeyleri vurgulamak ister (Çağın, 2007, s. 254).

Şems Hikmet; eğitime ilk önce kızı çevresinden ayırmakla başlar. Onu para karşılığında aialesinden alarak hizmetçi yapacağını söyler, eğitimi ve terbiyesiyle bizzat ilgilenir ve toplum içinde nasıl oturup kalkacağını, ne tür konuşacağını ve nasıl yiyip içeceği gibi adap-ı muaşeretini öğretmeye çalışır. Şems Hikmet, Ziba'yı daha iyi terbiye etmek için kendi himayesinde kızı aile dostu olan Düriye Hanım'ın evine yerleştirir.

Düriye Hanım, evini geçindirmek için çöpçatanlık yapan, buna rağmen güvenilir bir kadındır. Şems Hikmet, Ziba'yı Düriye Hanım'ın evine getirdiğinde onun eteğini öptürür. Kadın hüsn-i mukabelede bulununca Şems Hikmet; “*Aferin Ziba! Bir güzel etek öptün ki terbiye kabul edeceğine âdeta inandım*” diyerek memnuniyetini bildirir. Düriye Hanım da; “*Niçin kabul etmesin evlâdım! (...) Böyle güzel kızların akılları fikirleri de yerinde olur. Ben size onu bir terbiye edeyim de bakınız kibarlar kızlarından daha terbiyeli bulur musunuz bulmaz mısınız?*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 470) söyler.

Düriye Hanım'ın evinde biri yedi ve diğeri on yaşlarında iki torunu bulunmaktadır. Bu kızlar “*Düriye'nin hüsn-i terbiyesiyle perveriş bulmuş olduklarından gayet terbiyeli yavrucuklar[dı]*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 470). Ziba, küçük kızların ağırbaşlı ve kibar davranışlarını taklit etmeye ve her defasında onlara bakarak yapması gerekeni öğrenmeye çalışır.

Bir gece Şems Hikmet, Ziba'ya olan duygularını musiki hocası olan Davut Bey'e açıklar ve kıza keman dersi vermek için kendisinden ricada bulunur. Davut Bey ise onun bir Çingene kızına âşık olmasını onaylamaz, fakat kıza keman meşk ettireceğine söz verir.

Şems Hikmet, Davut Bey'in olumsuz tavrına karşı düşüncelerini şöyle ifade eder:

Hilkatte başkalarından hiçbir farkı olmadığı ve o da bir nutfenin mahsulü olduğu halde mücerret bir kavm-i muhakkarda gelmiş olduğu için neden mertebe-i insaniyeden hariç addolunsun. (...) Terbiyesiz ise onun terbiyesizliği kavmiyete bağışlanabilir. Ama bazı akvam-ı gayr-ı muhakkaraya mensup olanların daha terbiyesiz olduğunu da gördüğümüzden bunları onların nesine bağışlayacağız (...). Bu çingene kızında hiss-i terbiye yok ise su-i terbiyede yoktur. Terbiyeli addolunanlar için yüzkarası sayılmak lâzım gelen nice seyyiattan berîdir. Bir boş tarla ise de dikenler istilâ etmemiştir. Her ne tohum eksen yetişir (Ahmet Mithat, 2017, s. 472).

Aradan bir müddet geçtikten sonra Şems Hikmet, bir akşam Davut Bey'i Düriye Hanım'ın evine getirir. Ziba, gayet "müteeddib" bir kız gibi Davut Bey'in elini öper. Onun sözlerini dikkatle dinler ve sorduğu sorulara saygılı cevaplar verir. Ancak Davut Bey, "belâ" olarak gördüğü Ziba'ya sırf arkadaşının hatırı için katlandığını tavırlarıyla belli eder.

Davut Bey, önce kıza kemanı tanıtır ve nasıl tutulacağını, parmakların nereye konacağını tarif ederek kendisi çıkan notaların da isimlerini söyler. Ziba, hocasını dikkatle dinler ve derslerinde oldukça başarılı olur. Bir derste kemanının dört kirişi üzerinden tam iki oktav seslerini çıkarır ki, "bu kadar tahsil en zeki şakirdan için lâ-akal üç dört derslik bir tahsil olduğu musiki erbabına malûmdur" (Ahmet Mithat, 2017, s. 474).

Ziba, dikkat ve hafızası sayesinde derslerde son derece başarısından dolayı hocasından büyük bir afetin hak etmişken; Davut Bey "Çingene değil mi? Elbette kemana istidadı ziyade olur!" (Ahmet Mithat, 2017, s. 474) diye düşünür. Yazar, soy farklılığı ve benzeri sınıfsal farklılıklara bakmaksızın düzgün eğitildiği takdirde çocuklara verilecek eğitimlerin semeresiz kalmayacağını altını çizer ve Davut Bey'i önyargılı davranışından dolayı eleştirir.

Ziba, Düriye Hanım'ın evinde bir sene eğitim aldıktan sonra bir hayli değişir. "Terakkiyât-ı cismâniyesi" ile birlikte "terakkiyât-ı maneviyesi" de aynı ölçüde gelişir. Düriye Hanım'ın konuşmasındaki güzel edâ ve şivesini kapar, hâl ve hareketleri dahi terbiyeli bir şekle girer. Giyinmesini ve yemek yemesini bilmiyorken terbiyeli bir matmazel gibi davranmayı öğrenir.

Ahmet Mithat Efendi, hikâyede Ziba'nın hem Düriye Hanım'ı ve hem onun küçük torunlarını taklit ettiğini anlatırken, eğitimde görerek öğrenenin önemine dikkat çekmek ister: "Ziba, bir sene zarfında kemanın sair kemanîlerin dört beş senelik tahsil derecesine

vardırması” (Ahmet Mithat, 2017, s. 477) olur. Bu durumdan da en çok Şems Hikmet mutlu olur. Çünkü Ziba’yı kendi eseri gibi görmektedir.

Şems Hikmet, Ziba’yı diğer arkadaşlarına da takdim eder. Bu kültürlü insanlarla tanıştıktan sonra Ziba daha da ilerleme kaydeder. Zira bu adamlar boş konuşmazlar ve kadına saygı ile yaklaşır. Böylece onların konuştukları konular Ziba’nın hafızasında yer eder. Ziba, zekâsı ve güzelliğiyle çevresindekilerin hayranlığını kazanır. Şems Hikmet Bey ise onu herkesten daha çok sever. Çünkü Ziba’yı, kendi eğitiminin mahsulü olarak görür:

-Başkalarının terbiye etmiş olduğu bir kızı sevmek vakıa kadirşinaslıktır. Hâlbuki Ziba’nın terbiyesi benim kendi terbiyemdir. Eğer Ziba’yı sevmeyecek olursam kendi terbiyemi, yani manevi olan benliğimi, kendi kendimi sevmemiş olmak lâzım gelir (Ahmet Mithat, 2017, s. 478).

Yazar, pedagojik bir hususa da değinir ve Ziba üzerinden yetenekli insanın usta ellerde yetişmesi kaydıyla her yaşta eğitilmesinin mümkün olduğuna dikkat çeker: “*Bir yabani fidana aşırı ustalıkla vururlar ise semere-i matlubeyi iktifa mümkün imiş*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 495). Nitekim bir Çingene kızı olan Ziba; yeterli eğitim ve terbiye sayesinde toplumun kabul ettiği davranış şekli, hâl ve hareketlerini öğrenir.

Şems Hikmet bütün çabalarına rağmen ailesini evlenmeleri için ikna edemez. Onlar, Ziba’yı daha görmedikleri hâlde ona karşı önyargılı davranırlar. Bir Çingene kızı olduğu için Şems Hikmet ile evliliğine rıza göstermezler. Bu sırada birçok olumsuz dedikodular çıkar. Bu durumdan etkilenen Şems Hikmet intihar eder. Böylece önyargılı bir zihniyetin kurbanı olur. Şems Hikmet’in intihar etmesi üzerine Ziba, aile ile tanışır ve eğitim sonucunda elde ettiği iyi davranışlarıyla onları etkiler. Yanıldıklarını fark eden aile, Ziba’yı evin kızı gibi kabul eder ve Ziba, ailenin yanında yaşamaya başlar.

Ahmet Mithat Efendi’nin konusu Fransa’da geçen “*Diplomalı Kız*” (1890) adlı eserinde de kadın eğitimi ele alınır. Hikâyenin kahramanı *Juli Döpre*, bir demirci ustası olan Jan Döpre’nin kızıdır. Jan; kendisiyle aynı fikirleri taşımayan, kızının eğitim için para harcamalarını doğru bulmayan eşine rağmen, kızının küçük yaşlarından itibaren eğitim almasını sağlar. Jan, kızının eğitimine önce kendisi başlar ve henüz dört yaşında bulunan Juli’ye okuma yazma öğretir ve onu bir *kibar çocuğu* gibi yetiştirmeye gayret eder.

Kızının yüksekokulda okumasını arzu eden Jan Döpre, Juli’yi bir kızın gidebileceği bütün okullara göndermek ister. Eşi Polini ise Juli’nin Paris’te moda evlerine çırak olmasını ve kısa zamanda para kazanmasından yanadır. Juli, babasının istediği yolda ilerlemeyi tercih eder. Maarif-i İptidaîye’den sonra, Maarif-i Tâliye’yi dördüncülük derecesiyle bitirir.

Juli, okulda güzel el işleri yapmak, resim çizmek ve müzik gibi sanat alanlarında da epey ilerleme kaydeder. Babası bu gelişmelerden çok memnun olsa da annesi, kızının bu becerilerinin okulla sınırlı kalmasından ve para kazandırmamasından şikâyet eder. Jan, kalbinde karısına hak verir, ama yine de kızını savunur ve onun eğitime devam etmesini sağlar.

Jan için Juli bir “iddihâr sandığı” gibidir. Zira kızının eğitimi için yapılan tüm masrafların karşılığını ileride alacağından emindir:

Şimdi Juli için ne sarf ediyor isek onu masraf saymamalı. Yine tasarruf yine iddihar saymalı. Zira o paraları kıza ikraz ediyoruz demektir. Faizi de işliyor. O faiz ise Juli’nin terakkisidir. Juli ikmalî tahsil eyledikten sonra birden aldığını ma-ziyadeten bize verecektir. İhtiyarlığımızda Juli sayesinde nail-i nimet-i refah olacağız (Ahmet Mithat, 2017, s. 603).

Jan’ın, kızının eğitimiyle uğraşmasının en büyük nedeni, onu okutup ilerde bir öğretmen olduğunu görmektir. Zira o dönem Fransa’da kızların eğitimi kadın öğretmenlerin uhdesine verildiği için devlet, kadın öğretmen yetiştirme amacıyla birçok teşvikatta bulunmakta ve bu mesleği yapan kızlar için parlak bir istikbal vaat etmekteydi. Bununla birlikte “*muallimelik şahadetnamesini ihraz eden kızlar bittabi nisvan-ı Sâi reden ziyade ehl-i maarif oldukları için*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 602) erkeklerin dikkatini de çekip eğitimli bir kızla evlenmek moda halini almaktaydı.

Juli, babasının himayesinde eğitime devam eder ve Maarif-i İntihaiye’ye başlar. Çocukluğunda gayet güzel olan Juli, gittikçe güzelliğini, hatta güzel sesini bile kaybeder. Zira “*Müsellesat-ı küreviyeye varıncaya kadar bir takım güç dersler*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 605) diğer öğrenciler gibi Juli’yi de zorlar, zavallı kızın sıhhat ve hüsn-i cemalini kaybetmesine sebep olur. Burada yazar, okullarda öğrencilerin kapasitesi dışında okutulan derslerin, çocuklar üzerindeki olumsuz sonuçlarını eleştirir.

Bütün zor şartlara rağmen Juli, maarif-i intihaiyeyi de bitirir ve nihayetinde muallimlik şahadetnamesini alır. Fakat Paris’te her modanın geçtiği gibi;

Tekmil-i tahsil eden kızlarla izdivaç modası da çoktan geçmiş idi. Onlara bedel tahsil görmeyen kızları tezevvüç modası baş göstermiş idi. Zira müteallim, müntehi kadınlar kocalarını olur olmaz şeylerde techil ederek kendi tefevvuklarını ispata başladığından bu hâl erkek efendilerin azametlerine dokunuyor idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 605).

O dönemde Paris’te diplomalı kızlar çoğaldıkça maarif nezareti tarafından onlara meslekelerini icara edebilecekleri bir yer bulunamamaya başlar. Juli’nin ailesi; kızlarının muallimelik diploması alabilmek için tüm birikimlerini harcadıkları halde bu diplomanın artık onları sefaletten kurtaramayacağını farkına varır. Jan Döpre, sonunda eşine hak verse de işi işten geçmiş olur. Juli’nin tahsili için biriktirdikleri paralar harcanmış, üstelik bir hayli de borçlanmışlardır. Derslerin zorluğu nedeniyle Juli’nin sıhhati de artık yerinde değildir, ayrıca güzelliğini de yitirmiştir. Bu sebeple kibar bir koca bulması zor olduğu gibi bir memuriyet bulması da zor görünür.

Juli, tahmin olunduğu gibi öğretmenlik işi bulamaz. Bu sırada babası hastalanır, uzun bir süre çalışamaz ve aile iyice sefalet içinde yaşamaya başlar. Annesi, içine düştükleri bu durumdan Juli’yi sorumlu tutar ve sürekli ona serzenişte bulunur. Babası ise iyimserliğinden bir şey kaybetmez hatta biraz daha feylesoflaşır ve karısına “*fakr u zaruret denilen şeyi[n]*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 608) felâket olmadığını, en büyük şairlerin fakirlik ve ihtiyaç içinde rahata vardıklarını söyler. Fakat bu sözler kadına tesir etmez.

Soğuktan ve açlıktan bunaldıkları soğuk gecelerden birinde Jan Döpre, birbirlerini incitecek sözler yerine “*makâlat-ı edebiye ve hikemîye*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 611) dinleyerek vakit geçirmeyi teklif eder. Ancak Polini, okunacak kitap kalmadığını, kızının bütün kitaplarını dört frank karşılığında eskiciye sattığını söyler. Juli, annesinin bu sözüne karşı, ona intikam gibi bir gayretle; sekiz on senedir kitapsız tahsil ettiğini, kitap olmadan da okuyabileceğini söyler.

Ahmet Mithat Efendi, Polini’nin kızına karşı olumsuz tavırlarını onun cahilliği sebebiyle kızının derece-i tahsilini takdir edememiş olmasına bağlar: “*Eğer Polini dahi kızının derece-i tahsilini pederi kadar takdir etmiş olsa idi, ihtimal ki diplomalı olduğunu kızcığazın daima başına kakmak derecesindeki merhametsizlikte bulunmaktan hayâ eyler idi*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 611) diyerek onun anlayışsız ve inançsız olduğunu ortaya koyar.

Gururu incinen Juli, kendini ispatlama çabasına düşer. Öğretmenlik tayininden ümidini keser ve aldığı diploma ile girebileceği bütün işlere başvurur. Müracaat ettiği postanede ve mağazada güzel bulunmadığı için işe alınmazken hakarete dahi uğrar. O esnada kafasından türlü düşünceler geçer ve okuduğu romanlar aklına gelir. O roman kahramanı fakir genç kızların çoğunun güzel olduğunu ya da mürüvvet sahibi ve şefkatli insanlarla karşılaştığını hatırlar, kendisinin romanlardaki genç kızların hiçbirisine benzemediğini fark eder ve “*roman denilen şeyin hayalisi ile hakikîsi arasındaki farkı işte bu mülâhaza üzerine*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 619) anlar.

Juli, her gün Paris sokaklarında iş aramaya devam eder. Bir gün bulvarda bir kenarda oturup dinlenirken büyük bir cenaze alayının geçişine şahit olur. Alayın geçişi sırasında yere düşen çiçekleri kimse görmeden alır ve bir çiçekçiye satmak için götürür. Çiçekçi buketin tamamı için beş frank teklif eder, ancak Juli bu miktarı az bularak çiçekleri ayırıp bir sürü küçük buket oluşturur. Çiçekçi, bu buketlere otuz beş franklık fiyat biçer. Bunun üzerine Juli, “muallimelik diplomasının” da hesaba katmasını ister. Çiçekçi kadın diplomanın ne demek olduğunu sorunca; “-*Babam anam on senede anlayamamış oldukları hâlde siz on dakikada nasıl anlayabilirsiniz?*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 630) söyler ve oradan uzaklaşır.

Juli, yaptığı buketleri bir tiyatronun önünde satmaya başlar, ancak diğer çiçekçi kızlar gibi; “-*Bakınız, bakınız! Ne güzel güllerim var!*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 630) tarzında haykırışlarla değil; ünlü Fransız şairlerin gül ile ilgili söyledikleri en güzel şiirlerini okuyarak çiçeklerini satar. Tiyatrodan çıkanlara bir şiir okuyunca sunduğu çiçeklerin hiçbirini geri çevrilmez. Juli, şiir okumadaki yeteneğine ve bunca şiir bilgisine hayret eden müşterilerine; “-*Bu da muallimelik diplomasını haiz olan çiçekçinizin mahsul-i tab’ı naçizidir*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 631) diyerek diploma sahibi olduğunu belirtir.

Zamanla tecrübesi gelişen Juli, Paris’te hâlâ iskambil kâğıdı ile fal açan, şiir ve efsun ile uğraşan karılara, bir sürü kibar kadınların uğradığını öğrenir. Bu bilinçle sattığı bazı buketlerin içine “*bunların hallerine mütenasip olacak surette*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 631) beyitler yazıp sepetin belli yerine koyarak, kadınlar geldiği zaman o buketleri ellerine tutuşturur. Bundan dolayı işi daha da revnak bulur, şöhreti daha da artar. Öyle ki; Paris’te yayımlanan *Piti Jurnal* gibi birçok meşhur dergi ve gazete; “*tiyatrolar kapısında şöyle güzel beyitler ile halka çiçek satar bir kız türediğini ve bu kızın bir muallimelik diplomasına malik olduğu için bu ticarete revaç verebildiğini*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 631) yazmaya başlarlar. Böylece “zeki ve müteallim” kız, aldığı eğitimin boşa gitmediğini ispat edercesine para ve şöhret kazanır.

Önceden güzel olmadığı için başvurduğu işlere alınmayan Juli’nin “*Çirkinliği dahi işe yarar*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 632). Zira göz alıcı güzelliği olmadığı sebebiyle tiyatroya gelen kadınlar onu kıskanmazlar. Hatta kocalarını ondan alışveriş yapmaya teşvik ederler. Bu durum üzerine diğer çiçekçi kızlar Juli’yi kıskanırlar ve “diplomalı şükufe-füruş” diye onunla alay ederler. Juli ise aldırış etmeden çalışmaya devam eder ve her gece kazandığı parasıyla elini kolunu çeşitli yiyeceklerle doldurup mutlu bir şekilde evine gider.

Juli, henüz ailesine çiçek sattığını söylemez. Onlara gece ve gündüz çalışmak üzere defterci olarak bir mağazaya girdiğini söyler. Ancak uydurduğu bu yalandan utanç duymaz.

Aksine, ailesini geçindirebildiği için vicdanı rahattır. Juli, müşteriler karşısında daha düzgün görünmek için kendisine güzel kıyafetler alır. sattığı tüm buketlerin içine her gece daha farklı şiirler koyar. Ezberinde olan beyitler yeterli olmayınca da gündüzleri bir kütüphaneye gider ve yeni şiirler bulur. Juli'nin çiçek buketlerinin içinden çıkan şiirler, artık bir moda haline gelir. O, kazandığı paraları biriktirir ve işini ileriye götürterek her gece farklı tiyatroların önünde giderek çiçek satmaya başlar.

Juli'nin, sürekli üzerinde güzel kıyafetlerle evden çıkıp gece geç dönmesi, ayrıca ailesinin daha önce zor ödediği kirayı rahatlıkla ödemesi, kapıcı kadının şüphesine neden olur. Bu yüzden genç kızın ahlaken düştüğünden şüphelenen kadın onu takip etmeye başlar. Juli bunu anlayınca, durumunu anne ve babasından saklaması için kadına para verir. Ancak yine de dedikodular anne ve babasının kulağına ulaşır. Fakat kısa müddette Juli'nin iffetini kaybetmediği, bu paraları da çiçek satmakla kazandığı ortaya çıkar. Jan ve Polini, kızlarının zekâ ve becerisine hayret ederler ve onun eğitimine harcadıkları paranın ziyadesiyle geri dönmesinden mutluluk duyarlar.

Juli, çiçekçilik yapsa da okulda aldığı eğitimi en iyi şekilde hayata geçirmeyi ve öğrendiklerinden yarar sağlamayı bilen akıllı bir kızdır. Nitekim bu becerisi sayesinde umduğundan çok daha iyi bir mevkie sahip olur. Onun başarısının zirvesi, "Teyatr Fransa" idaresine istihdam olmasıdır. İdarenin başkanı, Juli'deki bu yeteneği görmüş olduğu cihetle; *"Teyatr Fransa'dan başka hiçbir yerde hiçbir hizmette bulunmamak ve yalnız neşriyat-ı kalemiyede muhtar olarak yılda tiyatroda on iki kıraat-ı eş'âr konferansı verip bir de genç aktkrislere fesahat dersi vermek şartıyla"* (Ahmet Mithat, 2017, s. 661) yılda on iki bin frank maaş, bin iki yüz frank da araba ücreti verir. O da Paris'in güzel bir semtinde tiyatroya yakın bir ev kiralar ve anne babasına rahat bir yaşam sunar.

Ahmet Mithat Efendi'nin en ideal kadın kahramanlarından olan Juli; *"-Anacığım, babacığım! Şükufe-fürüş dahi olacak olsa kızları yine muallime diplomasına nail etmelidir"* (Ahmet Mithat, 2017, s. 661) diye söylerken; yazar, genç kızların ayakta durabilmeleri için mutlaka bir diplomaya sahip olması gerektiğini belirtir. Toplumda diplomalı kadınların çoğalmasını arzu ederken istihdam sorununa da değinir. *"Mademki istihdam edemeyecekler idi âlemin kızlarını kâmilan muallime etmeye ne lüzum var idi?"* (Ahmet Mithat, 2017, s. 609) Mithat Efendi, istihdam sorunu düzenlenmediği takdirde alınan diplomaların yararsız kaldığını belirtirken, bir yandan da Juli gibi diploma sahibi olan akıllı genç kızların eninde sonunda bir başarı yolu bulacaklarından emin görünür.

Ahmet Mithat Efendi, hikâyenin sonunda sözü Türkiye'ye getirirerek, kadın eğitiminin önemine bir kere daha vurgu yapar:

Terbiye ve talim-i nisvan için memalik- Sâi renin de Fransa'dan farkı yoktur. Bir kız her ne olacak olursa olmalı talim ve terbiyesini ikmal etmiş bulunmalı. 'Bizde kızların talim ve terbiyesine lüzum yoktur' demek için "Bizde erkeklerin de talim ve terbiyesine lüzum yoktur" diyebilmek cesaretini peyda etmelidir, ama kızların terbiyesine 'O kadar lüzum olmadığı dava edilebilecekmiş? Terbiye ve talimin ol kadarı, bu kadarı olmaz. Nisvan dahi cemiyet içinde yaşadıkları medeniy-i insaniyenin azasından tanındıkça erkeklerin talim ve terbiyesine ne kadar ihtiyaçları var ise kadınların da o kara ihtiyaçları vardır (Ahmet Mithat, 2017, s. 662).

Ahmet Mithat Efendi'nin kadın eğitimini konu ettiği eserlerinden biri de "*Müşahadat*" (1891) romanıdır. Eserde, Antonyo Kolariyo ve Maryam isimdeki çiftin yasak ilişkisinden doğup gizli büyütülen Agavni; beş altı yaşındayken talim ve terbiye amacıyla babası tarafından rahibeler mektebine verilir. Burada iyi bir terbiye aldığı gibi dil eğitimi de alır. Babasının ölümünden sonra, vasiyeti üzerine servetinin yarısı ona ve yarısı da annesine bırakılır, İtalyan Konsolosluğu da vasisi olarak tayin edilir. Agavni, on altı yaşında kadar rahibelerin mektebinde kalır. Annesi öldüğünde tamamen kimsesiz kaldığı için Konsolosluk tarafından; "*bazı kibar ecnebi familyaları kızlarına edebiyat dersi veren ihtiyarca bir Fransız muallimesinin [Madam C...] yanına pansiyoner*" (Ahmet Mithat, 2016b, s. 145) verilir. Agavni; pansiyonda beş seneden ziyade zaman geçirir ve orada Madam C...'den Fransız edebiyatı, bir Alman muallimesinden ise müzik eğitimi alarak; gitar, keman, arp ve piyano çalmayı öğrenir.

Pansiyona ilk geldiği zamanlarda, oldukça mutaassıp büyüyen Agavni, orada "*kendisinden bir yaş küçük olan kızları bile yüzleri gözleri açılmış bir hâlde*" (Ahmet Mithat, 2016b, s. 145) bulur ve onların etkisis altında kalarak kısa sürede değişir. Yıllarca rahibelerden aldığı dinî eğitim ve tutucu terbiye gittikçe etkisini kaybeder. Çünkü kendisinden büyük on sekiz on dokuz yaşındaki kızlar "*cismen değilse bile kalben Manon Lesko'ya nazire olabilecek*" (Ahmet Mithat, 2016b, s.146) birer roman kahramanının hâl ve hareketlerini benimsemiş durumdadırlar. Agavni de kalben ve hissene o kızlara benzemektedir. Henüz on altı yaşında iken rahibeler gibi dört duvar arasında sıkışıp kalmak istemez ve kendince hayatın gerçeklerini keşfetmek ister. Hatta mektep arkadaşlarıyla kaynaşmaya başlayınca gözü bir kat daha açılır. Ayrıca arkadaşlarından daha çok roman okur. Paralarını roman kitapları olarak harcar ve ders çalışmaktan çok roman okumakla vakit geçirir.

Yazar, onun yasakları delerek gizlice roman okumasından şaşkınlık duymaz:

Malûm a, böyle terbiyehanelerdeki kızların roman okumaları katiyen memnudur. Fakat bu memnuiyet yine buralara paket paket roman girmesini muhale talik edemez. Muallime, ya bundan haberdar değildir yahut haberdar olduğunu göstermez. Kızlar herhâlde romanları okurlar (Ahmet Mithat, 2016b, s. 146).

Romanlara aşırı şekilde düşkünlüğü sayesinde Agavni'nin hayatı başka bir şekle girer, kişiliği değişir, birdenbire feylesof kesiliverir ve gerçek hayata da romanların penceresinden bakar:

Roman okumuş idi demedik mi ya? Hem de pek çok roman okumuş idi. Okuduklarını da bir dikkat-i mahsusa ile okumuş idi. Her birinden kendi felsefesince birer netice-i ibret istintac ve istihsal ederek okumuş idi. Artık böyle bir kızın kolay kolay kanıp emniyet edebilmesi kabil mi olur? (Ahmet Mithat, 2016b, ss. 147-148)

Bir an önce istediği gibi yaşamak arzusunda olan Agavni, “saat-i halas” saydığı yirmi bir yaşının tamamlanıp, okuldan ayrılabilceği anı sabırsızlıkla bekler. Bir ara İtalyan Konsolosluğu Agavni'yi evlendirmek ister. Yaşı geçmiş bir İngiliz, genç kıza talip olur, ancak o, evlenme teklifini reddeder. Kendisini evlatlık edinmek isteyen bir avukatın teklifini de kendisi için küçüklük görerek kabul etmez. Böylece eleştirel gözle okuduğu romanların etkisiyle edindiği şüpheli tavrını da ortaya koyar.

Nihayet Agavni, yirmi bir yaşını tamamlar ve özlediği hürriyete kavuşur. İlk olarak beş yıl kaldığı pansiyondan ayrılıp Beyoğlu'nda bir otele yerleşir. Otelde kendine güzel bir oda ayırttırıp eşyalarını yerleştirdikten sonra rüşünü ispat etmek için İtalyan Konsolosluğu'na giderek nüfus cüzdanını ibraz eder. Konsolosluk tarafından da kendisine İtalyan pasaportu verilir. Kendi kendine: “*bu kavanin-i medeniye beni kendi babamın kızı tanımadığı hâlde neden İtalyan olacak imişim? Ben Maryam'ın kızı Agavni'yim*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 152) diyerek pasaportu yırtıp atmak ister.

Agavni, artık hür bir kadın olarak hep özlemini çektiği hayata başlar. Okuduğu romanların terbiyesinden geçtiği için o yaşına kadar aldığı eğitimi pratik hâle getiremez ve kendisini Beyoğlu'nda sefahat âlemlerine ve gönül eğlencelerine kaptırır. Bir müddet sonra bir zamanlar mirasyedi ve kendisi gibi eğlence düşkünü olan, fakat o sırada Seyyit Mehmet Numan isimli zengin bir tüccarın yanında çalışmakta olan Refet ile tanışır ve onunla birlikte yaşamaya başlar. Bu arada Seyyit Mehmet Numan'ın kızı Feride de saplantılı bir sevgi ile

Refet'i sever ve Agavni'yi kıskanır. Feride, Refet ile evlenememesinin tek nedeni olarak Agavni'yi gördüğü için onu ortadan kaldırmak ister. Bu kararını da kısa sürede hayata geçirir ve Agavni'yi öldürtür. Agavni öldüğünde İtalyan Konsolosluğu onun mal varlığına sahip çıkmak ister, ancak Agavni'nin bütün servetini kendi gibi gayri meşru ve kimsesiz çocuklara bağışladığı anlaşılır. Agavni, eğitilmiş bir kadın olduğu halde kendini romanlara kaptırıp gerçek hayatın dışında kaldığı ve akl-ı selim ile hareket etmediği için, ihtiraslarının kurbanı olur. Bu durum da eğitim ve öğrenimin ideal bir hayat yaşamak için tek başına yeterli olmadığını kanıtlamış olur.

Romanda eğitim almış bir diğer kadın da Agavni'nin pansiyon arkadaşı olan *Siranuş*'tur. Siranuş, Tunuslu Bahriye Zabiti ile bir Ermeni kadının gayrimeşru ilişkiden dünyaya gelir. Dört yaşına kadar babasının yardımlarıyla büyür. Babasının vefatının ardından annesiyle birlikte Ermeni Patrikhanesi'nin himayesi altına girer ve orada; yirmi bir yaşına geldiğinde açılmak üzere, babasının yazdığı bir mektubu teslim alır. Mektubu okuyunca, eğitimi için Tunuslu'nun Patrikhane'ye yüklü miktarda para yatırdığından haberdar olur.

Patrikhaneye verildiğinde beş yaşında olan Siranuş, babasının ölümünden üç yıl sonra da annesini kaybeder. Bu sırada yedi sekiz yaşlarında bulunan Siranuş, babasının vasiyeti üzerine bir yatılı kız mektebine verilir. Siranuş, "*gerek sunuf-ı iptidaiye ve gerek sunuf-ı tâliye ve âliyyede derslerince gayet parlak imtihanlar vermesinden maada ahlak ciheti*" (Ahmet Mithat, 2016b, s. 244) ile de öğretmenlerinin ve arkadaşlarının takdirini kazanır. On dört yaşında buradaki eğitimini tamamlar, ardından Ermeni patrikhanesinin aracılığı ile Fransız dil ve edebiyatında eğitim alması için Madam C...'nin pansiyonuna yerleştirilir. Burada üç sene kalır. Kendisine her ne öğretilirse zekâsı sayesinde hemen kavrar. En çok müzik konusunda yetenekli olan Siranuş, edebiyat dersleri, fen dersleri ve el işleri derslerinde hep üstün başarı gösterir ve öğretmenlerinin takdirini kazanır.

Siranuş, Agavni ve diğer kızların aksine dersleri ile meşgul olmayı roman okumaya tercih eder. Ahmet Mithat Efendi'ye göre Siranuş'un ciddiyeti onun gelecekle ilgili endişesi ve sorumluluk duygusuyla ilgilidir:

Bîkesliğim, bîvâyeliğim derûnumu söndürmüş olduğundan mıdır nedir, gerek hâl-i hâzırım ve gerek müstakbelim için daima endişeler ederek, kendimi sâir kızlardan başka türlü muhafazaya mecbur buluyor idim (Ahmet Mithat, 2016b, s. 246).

Siranuş, Madam C...'nin okulundan mezun olduktan sonra yine patrikhanenin aracılığıyla gayet namuslu ve dürüst kimseler olan Vartov Dudu ve Begos Ağa'nın evine

verilir. Bu aile, Siranuş’a kendi evlatları gibi bakar ve genç kız analı babalı bir kız gibi büyür, gündün güne kendini daha da geliştirir. Siranuş, bu eve yerleştikten sonra mükemmel terbiyesi sayesinde konu komşunun da saygı ve sevgisini kazanır. “*Hatta bazı kızlar ve genç kadınlar kendisinden müzika ve Fransızca taallümüne de gelirler*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 247). Siranuş, bu haliyle eğlence hayatından da geri kalmaz. Terzilik bildiği için “*karnaval mevsiminde iki üç kat güzel balo elbisesini bizzat biçer, diker, donatır (...) baloya öyle gider. Baloda her türlü adam ile görüşür, her arzu eden ile raks eyler*” (Ahmet Mithat, 2016b, ss. 247-248).

Siranuş, Agavni ile aynı okulda eğitim almasına rağmen, okuduklarından fayda sağlama hususunda arkadaşından daha üstün bir durumdadır. “*Fransızcası hakikaten en müteeddip ve müteallim bir Fransız kadınından fark olunamayacak derece-i mükemmeliyette*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 55) dir. Biraz Rumcası var. Ermeniceyi “güç ve beyhude” gördüğü için öğrenmez, sadece alfabesini bilir. Onun yerine Fransızcadan sonra işletmek arzusuyla ana dili gibi gördüğü *Osmanlıca*yı mükemmel surette öğrenir. Aynı zamanda Türk kültür ve edebiyatına da aşırı ilgi duymaktadır. “Vartan Paşa”, “Punasyan” gibi Ermeni alfabesiyle Türkçe yazan bazı yazarların eserleriyle birlikte Ahmet Mithat Efendi’nin “Felâtun Bey ile Râkım Efendi” romanını dahi okumuştur. Siranuş, bu yönüyle entelektüel bir kadın olduğunu ortaya koyar.

Siranuş, aldığı eğitim ve yetenekleri sayesinde geçimini sağlayabilecek güce sahip bir genç kadındır. O, roman şahıslarından olan, aynı zamanda manevi babası sayılan Ahmet Mithat’ın yardımıyla ücret karşılığında Osmanlı kibar ailelerinin çocuklarına Fransızca ve musiki dersleri vermeye başlar. Bundan dolayı da kendini bahtiyar hisseder. Zira artık “*kimsenin mahmiyesi değil, (...) başlı başına hür, müstakil, çalışkan bir muallime*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 285) olur.

Genç öğretmen, ailelerin memnuniyeti ve öğrencilerin sayısının artmasıyla dil, müzik ve el işleri gibi derslerinin okutulacağı bir yatılı kız mektebi açma hayali kurar. Bu hayalini Ahmet Mithat’a anlatır. O da böyle bir okulun hayal olmaktan ziyade zaruret olduğunu ifade eder ve o dönemde Osmanlı toplumunda kızlar için yüksekokulların olmamasını tenkit eder:

Böyle bir mektep Osmanlı kibar familyaları için yalnız arzudan ibaret değildir. Bir ihtiyac-i sahih mertebesindedir. Etfal-i inas için mekteb-i iptidaîye ve rüştiye var ise de bir mekteb-i ali yoktur. Fıkdanının tesiri de her yürekte yer tutmuştur (Ahmet Mithat, 2016b, s. 286).

Ahmet Mithat Efendi'nin idealize ettiği bir kadın olan Siranuş; romanın sonunda babasının ona bıraktığı mektubu okuyunca, onun Müslüman olduğundan ve kendisine de İhtida için ettiği vasiyetten haberdar olur. Siranuş da memnuniyetle din değiştirerek Müslüman olur. Böylece yazar bir zeki kadını dahi Osmanlı yapar. Ayrıca Agavni'nin de; “ben Maryam'ın kızı Agavni'yim” demesi, bir Osmanlı vatandaşı olan annesi gibi Osmanlı kimliğine sahip olma isteğini ortaya koyar. Burada Ahmet Mithat Efendi, Ermeni azınlıktan olan bu kişilerin, yerli olma arzusunu, yerlilik ruhunu göstermektedir.

Ahmet Mithat Efendi, “*Taaffüf*” (1895) romanında da kadın eğitimi üzerinde durur. Eserin başkahramanı *Sâniha*, anne babası, aile doktorları olan Fratenberg ve özel öğretmenler tarafından büyük bir ilgi ile yetiştirilir. *Sâniha*, Doktor Fratenberg'in etkisiyle henüz iki buçuk yaşındayken Fransızca konuşmaya başlar. Bunun üzerine annesi de kendi dili olan Türkçeyi öğretmeye gayret eder. Bu yüzden *Sâniha*, her iki dili de mükemmel suretle konuşur. *Sâniha*'nın eğitimine ise beş yaşına geldiğinde başlanır. Türkçe için bir öğretmen görevlendirilir. Doktor Fratenberg de çocuğa Fransızca öğretir. *Sâniha* sekiz yaşına geldiğinde Fransızca'yı okuyup yazsa da Türkçeyi gereği gibi öğrenemez Kızın Türkçe okuyup yazmasında öğretmenden ziyade Dâniş Bey'in Mısır'da gördüğü yeni usul-i tedrisi taklit ederek verdiği dersler etkili olur.

Sâniha, on iki on üç yaşlarındayken babasını kaybeder. Dâniş Bey'in arzuladığı gibi *Sâniha* Türkçe, Arapça ve Farsça öğretmenlerinden dersler alır. Bu eğitim bir yıl sürer ve kızın Türkçesi hayli ilerler. Bununla birlikte Doktor Fratenberg'ten hesap, hendese, coğrafya, gökbilimi, doğa bilimi, kimya ve tarih gibi dersler alır. Ayrıca meşhur bir müderristen Kuran, hadis, siyer, hikmet gibi dinî eğitim alır. Böylece İslami ve İlahiyat biliminde de bilgi sahibi olur. *Sâniha*, bu kadar malumatla birlikte güzel sanatlarla da ilgilenir ve maharetle piyano çalmayı bilir.

Sâniha, yaşlılarına göre oldukça bilgi sahibi olması yüzünden yakın çevresindeki kadınlar tarafından sürekli çekiştirilir; “Kürsü şeyhi”, “Söz ebesi”, “Üç aylar sühtesi” gibi istihzalara maruz kalır. Yazar; “*Sâniha Hanımda işbu semerat-ı ilm ü irfan olmasa idi, onu kim zemmedecekti?*” (Ahmet Mithat, 2000c, s. 103) diye, kadınların bu tavrını onların eğitimsizliği ve kıskançlığına bağlar.

Sâniha, on beş on altı yaşına vardığında birçok yerden kendisini istemeye gelenler olur. Ancak Doktor Fratenberg; “*Kızları hâl-i sabâvetlerinden kurtulur kurtulmaz tezvîc edecek olursanız bunların devr-i şebâbetleri zayi edilmiş olmaz mı?*” (Ahmet Mithat, 2000c, s. 101) diyerek, taliplerin tümünü geri çevirir. Doktor söylediklerini “berâhin-i fenni” ile

ispatlamaktan da geri kalmaz. Ayrıca, taliplerin servet avcısı olmaları ihtimalini de kızın annesine hatırlatır. Seniha Hanım da fâzıl ihtiyarın dostça sözlerini memnuniyetle dikkate alır.

Sâniha, on sekiz yaşındayken Doktor Fratenberg'i de kaybeder ve onun ölümüne babasının ölümünden daha çok üzülür. O yıllarda koca karıların hesabınca Sâniha'nın gelinlik zamanı geçmektedir. Bunun sebebi ise; ilim, terbiye, ahlak ve servet açısından mükemmel bir genç kız olan Sâniha'nın bu konuda çok titiz olmasıdır. Onun evleneceği kişi hem eğitimli hem de güvenilir biri olmalıdır. Gerçekten de Sâniha'nın talipleri giderek azalır ve bu durum genç kızı endişelendirir. Zira bilgili ve eğitimli olması taliplerin gözünü korkutur.

Sâniha, bir yaz annesi ile birlikte Büyükada'da ikâmet eden ve aile dostları olan Madam Miryal'in ziyaretine gider. Madam'ın Sâniha ile yaşıt iki terbiyeli kızı da bulunmaktadır. Ağaç altında genç kızlarla sohbet ederlerken, Madamın tanıdığı olan Râsih adlı yüksek eğitimli ve dürüst bir genç, Sâniha'yı "*diplomalı bir Fransızca muallim[e]*" (Ahmet Mithat, 2000c, s. 112) benzetir ve dış görünüşünü çok beğenir. Ertesi gün Madam Miryal'in evine giderek kızın kim olduğunu sorar. Müslüman olduğunu öğrenince çok sevinir ve kıza talip olur. Râsih'in Sâniha'yı eş olarak istemesi onun iyi bir eğitim almış olmasından kaynaklanmaktadır. Sâniha da gazetelerdeki yazılarından tanıdığı Râsih'in evlilik teklifini kabul eder. Evlendikten sonra "*bu iki gencin ikisi de terbiyeli, ikisi de müteallim, ikisi de âlicenap, ikisi de gönül sahibi*" (Ahmet Mithat, 2000c, s.119) oldukları için kısa zamanda birbirlerine daha da âşık olurlar. İlk iki yıl mutlu bir evlilik geçiren çiftin Nurullah adında bir erkek çocukları dünyaya gelir ve mutlulukları daha artar. Ancak Râsih, saatlerce mütalaa etmek, gazeteye makale yazmak ve İstanbul'un tarihi semtlerini dolaşmakla zaman geçirir ve eşiyle ilgilenmeyi ihmal eder. Sâniha ise aralarındaki aşkın bittiğini düşünerek endişelenir.

Bu arada Râsih, Tosun isimli bir arkadaşını konağa misafir getirir. Tosun, "*mükemmelen tahsil görmemişse de cahil de değil. Hele pek zeki, pek şuh- mizâc, pek şen*" (Ahmet Mithat, 2000c, s. 134) ve insan güzeli bir adamdır. Evli olmasına karşın bekâr hayatı yaşar ve müzikle uğraşır. Tosun, sürekli konakta müzikli toplantılar yaparak herkesin ilgisini çeker. Piyano çalıp şarkı söyleyerek Sâniha'yı eğlendirir, hatta ona güfteler yazmaya başlar. Bu güftelerden birinde dolaylı şekilde Sâniha'ya ilan-i aşk eder. Hassas bir yapıya sahip olan Sâniha bu duruma sinirlenir ve Tosun'a bir mektup yazarak cüretinden dolayı onu kınar. Tosun ise ısrarcı aşk mektuplarını göndermeye devam eder. Bu durum ilk başta Râsih'in dikkatinden kaçsa da olayın farkına varması çok da gecikmez.

Sâniha, mükemmel bir eğitim almasına rağmen, bilgilerini pratiğe dökmekten mahrumdur. Bir yandan çalışacağı bir mesleğe sahip olmaması, ayrıca çoğu kadının uğraştığı

dikiş nakış ve ev işi gibi meşgalelerden uzak olması, bir yandan da eşinin ilgisizliği onu manevi bir sıkıntıya maruz bırakır. İşte Tosun, Sâniha'nın bu zaafından faydalanarak onu baştan çıkarmaya gayret eder. Râsih, durumu fark edince; hayatta her şeyin mümkün olabileceği düşüncesiyle bu duruma temkinle yaklaşır ve eşini suçlamak yerine kendisinde hata aramaya başlar. Sâniha'nın Tosun'a yazdığı yarım kalmış mektubunu okuyunca onun hâlâ iffetini kaybetmediğini fark eder. Üstelik onun uzun müddetten beri devam eden sinir bozukluğunun sebebini de anlamış olur.

Râsih'in, eşine olan güveninde en büyük faktör, onun çok iyi yetiştirildiğini bilmesidir:

-Sâniha hem akıllıdır hem malûmatlı! Cahil, ahmak bir şey olsaydı o zaman korkardım. İhtimal ki artık korkacak bir şey kalmamış, her şey olmuş bitmiş bulunurdu. Lâkin kendisi fikr ü nazarı ilm ü hikmetle münevver bir kadın olduğu için, elbette hakikatı takdir edecek, elbette yola gelecektir (Ahmet Mithat, 2000c, s. 149).

Râsih aynı zamanda eşi ile daha yakından ilgilenmeye başlar ve onu Tosun'dan uzak tutabilmek için ilgisini çekecek sohbet konuları açar. Bu sohbetler Sâniha'nın kocasına tamamen geri dönmesinde çok etkili olur. Sâniha, kocasına sadece bilgili olduğu için değil, hatasını yakaladığı hâlde yüzüne vurmadığı için tekrar âşık olur.

Ahmet Mithat Efendi, Sâniha'nın düşmemesini ve sarsılan evliliklerinin kurtarılmasını onun iyi bir eğitim gördüğüne bağlarken, kadının ne kadar eğitim görse ve ne kadar bilgi sahibi olsa da, sırf kadın olduğu için bir erkeğin irfan derecesine ulaşamayacağını, bundan dolayı da ayıplanmaması gerektiğini söyler: “*Ta'yib olunamaz ya! Kadındır. Ne kadar taallüm ve tederrüs etse mertebe-i irfanı muktedir bir erkek derecesine vardırılmaz*” (Ahmet Mithat, 2000c, s. 142).

Mithat Efendi'ye göre; Sâniha da bir kadın olarak öğrendiği bilgileri yüzeysel öğrenmiş ve çok okumasına rağmen Râsih gibi feylesof derecesinde bir erkeğin seviyesine ulaşamamıştır. Dönemin aydın bir yazarı olan ve kadın meselesini sürekli olarak öne çıkaran Ahmet Mithat Efendi'nin böyle bir hükümde bulunması oldukça şaşırtıcıdır. Bu da o dönemdeki kadın anlayışının aydınları bile etkilemeye devam ettiğini gösterir.

Mizancı Mehmed Murad'ın “*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*” (1891) romanının kadın kahramanı Zehra, Cezayirli bir aileye mensuptur. İlk eğitimine amcasının çocukları ile birlikte özel öğretmenlerden ders alarak başlar. Bu dersler için amcası, bir Arapça hocası ile iki yabancı hoca görevlendirir. Üç yıl süresince devam eden dersler esnasında Zehra ile amcasının

oğlu Mansur arasında rekabet doğar ve çıkan nlaşmazlık yüzünden Zehra, eğitimini yarım bırakır. Ama eğitime olan hevesi ve Mansur’a olan hırsı nedeniyle başka öğretmenlerden özel dersler almaya başlar.

Zehra, on dört yaşına geldiği zaman öğretmeninden aldığı derslerle birlikte el işi ve musiki eğitimi almaya başlar. Ayrıca Fransızca’yı da mükemmel bir şekilde öğrenir. İyi bir eğitim sürecinden geçen Zehra; “*kitap mütalâası sayesinde dünyanın nîk ü bedini*” (Mehmed Murad, 1999, s.132) öğrenir. Bir Avrupalı kız gibi eğitim almasına rağmen Müslüman ve dindar kimliğinden taviz vermez. Fransız öğretmenin oğlunun ona duyduğu ilgi ve alakayı reddeder. Daha fazla zorlamaya uğramamak için de annesiyle birlikte İstanbul’a döner. Kısa bir süre sonra annesini kaybedince kendisini yalnız hissetmeye başlar. Ancak yurtdışından yeni dönmüş olan Mansur’la karşılaşması, onun hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olur.

Zehra, Mansur’un aldığı eğitim ve kazandığı bilgileri karşısında hayran kalır ve onun önünde küçük düşmemek üzere aldığı eğitim ve malumatının hükümsüz kaldığını düşünür:

Bu kadar rahatsızlığın bedeli olarak iktisap olunan marifetler Mansur’un hükmünü iskat içindi. Hâlbuki Mansur’un müktesebatı önünde Zehra’nın hiç olmazsa fiilen hükümsüz kalıyordu. Bu takdirde iktisap olunan o marifetler, tahsil edilen o ilimler ve fenler ne işe yaradı?(Mehmed Murad, 1999, s. 134)

Zehra kendisini kazandığı bilgiler sayesinde iyi bir meslek sahibi olan ve topluma fayda sağlayan Mansur ile mukayese eder ve “kadının müktesebatının mahall-i sarfi olmadıktan sonra” bu kazanımları elde etmek için sarf ettiği gayretleri lüzumsuz bulur ve “*Bir kadının marifetleri yalnız kocasının zevk ve hoşnutluğunu tezyide munhasir kalacaksa, yine ‘kadın’ demek erkeklerin ihtiyacat ve levazımını ikmal edecek ‘eşya-yı beytiyeden’ biri demek değil mi?*” (Mehmed Murad, 1999, s. 134) diyerek kadının toplumdaki konumunu sorgular.

Zehra, kadının vazifelerinden birinin de anne olarak; çocuk terbiyesini üstlenmekten ibaret olduğunu bilir. Anne olmak için ise evlenmek lazım. Fakat bu hususta bir ümidi yoktur. Çünkü güven duyarak vücut ve istikbalini teslim edeceği bir erkeğin olmadığına inanmaktadır. Bu erkeğin ise Mansur olduğunu kısa sürede fark eder.

Avrupalı bir eğitim ve terbiye sürecinden geçen Zehra; kültürel değerlerine ve geleneklerine de sıkça bağlı ve iffet sahibi bir genç kızdır. O, toplumdaki ahlak yapısı üzerinde durarak, sürekli seyir yerlerine giden amcasının kızını eleştirir ve “*bu hal gelip geçici fena bir hastalıktır. Def oluncaya kadar kocaya verilecek kıza, evlendirilecek oğula sahip olmak insan*

için caiz değildir” (Mehmed Murad, 1999, s. 132) diyerek onun ahlaksızlığını su-i terbiye ve cehalele bağlar.

Mehmed Murad, eğitilmiş kadınların kazandıkları malumatı pratiğe dökme fırsatı bulamadıkları için yaşadıkları sorunlara dikkat çeker ve romanın sonunda Mansur’un Veliler Köyü’nde açtığı okulda bu fırsatı Zehra’ya verir. Zehra’nın çocukluğundan başlayan hırsı onun hayat boyunca başarılı olmasına vesile olur. Zehra, Mansur’un köy kalkınması fikrine iştirak ederek; “*Köy kızlarını şehir hanımlarının gıpta edecekleri hüner ve marifetler sahibi etme[k]*” (Mehmed Murad, 1999, s. 300) düşüncesiyle köy öğretmenliği yapar ve kırsaldaki kadınların bilgilenmesini sağlar.

Kendisi de bir ideoloji adamı olan yazar, Zehra tiplmesiyle eğitimin zaruretine inanmış bir kadının, ihtiyaçlarını gidermekten maada bir erkek kadar mücadele edebildiğini ve idealleri doğrultusunda memlekete hizmet için çalıştığını gösterir.

Aynı romanın bir diğer eğitilmiş kadın kahramanı Zehra’nın yakın arkadaşı Fatma’dır. “*Fatma, okumuş, okuduğunu anlamış, kadınlara, bahusus tahsil ve terbiyelerine dair efkâr-ı salime-i mahsusa peyda etmiş bir Çankırı kızı*” (Mehmed Murad, 1999, s. 85) dır. Fatma, doktor ağabeyinin destekleriyle on yedi yaşından sonra eğitim almaya başlar. Hatta eğitimden ziyadesiyle tad almış olduğu için evlenmekten bile vazgeçer. O, bu yönüyle eğitime ve kültüre öncelik veren aydın düşünceli kadınları temsil eder. Fatma, bir ara *kız mektebi* açma teşebbüsünde bulunur. Fakat maariften ruhsat alamaz. Fatma, tıpkı Zehra gibi aldığı eğitimi ve kazandığı bilgileri yalnızca iyi bir eş ve anne olmaktan ziyade, ülkeye hizmet etmek için kullanan bir kadındır.

Melin Has-Er’in (2000, s. 319) ifadesiyle; Fatma’yı önemli kılan bir diğer husus; Tanzimat dönemi romanları içerisinde Anadolu’nun bağrında yetişmiş bir genç kızın büyük konaklarda eğitim gören alafranga ailelerin kızlarıyla aynı seviyeye gelmesi ve bir aydın olarak Anadolu kadınına temsil etmesidir.

Romanda eğitilmiş olduğu anlaşılan bir diğer kadın da Zehra’nın amcasının kızı olan Sabiha’dır. Tam anlamıyla Avrupaî tarzda bir eğitim ve terbiye sürecinden geçmiş olan Sabiha, o dönemin varlıklı ailelerine mensup şımarık genç kızların tipik bir örneğidir. Fransızca bilir, piyano çalar, modern hayata ve eğlenceye düşkündür. Oldukça hoppa ve cüretkâr bir genç kızdır. Onun hissi dünyası sığ, terbiyesi, kültürü ve görgüsü bir gösterişten ibarettir (Has-Er, s. 320). Sabiha, sahip olduğu olanaklardan ve eğitiminden faydalanmayı bilmeyen, sadece güzelliğiyle insanları etkilemeye çalışan bir genç kızdır. Bu yönüyle de Zehra ve Fatma’nın aksine yüzeysel bir kadın tipini temsil etmektedir.

Nabizade Nazım'ın “Zehra” (1895) romanının aslı karakteri Zehra da eğitim görmüş bir kadındır. Zengin bir tüccarın kızı olan Zehra, küçüklüğünden beri aşırı kıskanç bir çocuktur. Yaşı ilerledikçe bu huyu daha da artınca, ailesi bu durumdan mustarip olur ve “*talim ve hüsn-i terbiyeden imdat umarak*” (Nabizade Nazım, 2016, s. 32) çocuk için birkaç akıllı hoca tayin ederler.

Yazar, Zehra'nın ilk eğitimi ile ilgili ayrıntılı bilgi vermez. Romanın vaka zamanında, evlenmek üzere olan Zehra, babasının isteği üzerine kocasının kültürüne uygun bir eş adayı olmak için musiki dersi almaktadır. Babası, bu eğitimi damadını hoşnut etmek amacıyla kızına aldırır. Zira ona göre Zehra, eşinin zevklerine hitap ederse daha da bahtiyar olur:

Şevket kadar dür-endiş, Şevket kadar tecrübe-dide bir adam, bir kızı bir erkekle nikâh edip bırakmakla onları bahtiyar etmek mümkün olmayacağını mümkün değil hatırdan çıkaramazdı.(...) Bu mülâhaza üzerinedir ki musikiden ve hele kanundan pek hoşlanmakta olan damadını memnun etmek için kızına kanun ve fazla olarak piyano meşk ettirmekte, kızının tab'-ı me'lûfunu ta'dîl eder ümidiyle damadına da işten el çekip kemâl-i izzetle tenhaca yaşayacak kadar tahsisattan başka Bulgurlu'da bir güzel köşk hazırlamakta idi (Nabizade Nazım, 2016, s. 48).

Burada Nabizade Nazım, kadınların önce babası sonra da eşinin eğitim ve terbiyesinden geçmesi gerekliliğine işaret eder. Bu anlayış, başta Ahmet Mithat Efendi olmak üzere birçok Tanzimat yazarlarının eserlerinde de mevcuttur.

Zehra, evlendikten sonra da musiki eğitimine devam eder. Boş zamanlarını resim yaparak ve eşi ile birlikte gazete ve kitap okuyarak geçirir. Ayrıca roman okumayı da çok sever. Aşkı bile ilk defa okuduğu romanlardan öğrenir. Zehra, kocasının kendisini aldattığını öğrenince ondan intikam almak fikrine düşer. Bunun için farklı yollar dener. Fakat başarılı olamaz. Bu esnada okuduğu romanları hatırlar: “*Romanlarına başvurdu. Monte Kristo'yu belki bir üçüncü defa olarak okumaya başladı. Kontun düşmanlarından ne yolda intikam aldığını tedkik ve taharriye koyuld*” (Nabizade Nazım, 2016, s. 95).

Tanzimat roman ve hikâyelerinde karşılaştığımız birçok kahraman gibi Zehra da romanı ders niteliğinde görmektedir. Aşkı ve intikamı bile okuduğu romanlardan öğrenir. Onun almış olduğu terbiye ve eğitim, hastalıklı mizacı sayesinde etkisiz kalır ve hayatına herhangi bir olumlu katkı sağlayamaz.

Fatma Aliye Hanım'ın “*Muhadarat*” (1892) eserinin başkahramanı *Fazıla*; talim ve terbiyesine özen gösterilmiş, mürebbiye ve öğretmenler vasıtasıyla iyi yetiştirilmiş bir genç

kızıdır. Fazıla henüz sekiz yaşındayken annesini kaybeder. Babası Sâi Efendi, bir yıl boyunca o ve küçük kardeşi Şefik’le arzu ettiği gibi meşgul olamadığı için Calibe isimli bir kadınla ikinci evlilik yapar ve bu hanımından da iki çocuğu olur. Bu çocuklar anneleri gibi kötü bir mizaca sahiptirler. Fazıla, üvey kardeşlerinin etkisiyle terbiyesinin bozulmaması için Şefik’le bizzat ilgilenir.

Saî Efendi, çocuklarıyla ilgilenme fırsatı bulmazsa da onların eğitimine önem verir ve bir yabancı mürebbiye tutar. Böylece Fazıla, Avrupalı bir genç kız gibi eğitim almaya başlar. İyi derecede Fransızca öğrenmekle birlikte sanatsal yönden de kendini geliştirir ve çevresine dinleti yapacak seviyede piyano çalar. Ayrıca resim yapmakta da maharet kazanır:

Fazıla’nın piyanosu sinnine göre olmadığını âlem tasdik ediyor. Resimde dahi o mertebede terakki eyledi. Fransızca mükemmel tekellümünden başka pek de güzel yazıyor. Türkçeyi bundan evvel ilerletti. Hâlâ devam ediyor (Fatma Aliye, 2014, s. 52).

Konakta görevli bulunan sert mizaçlı yabancı mürebbiye, sözünün dinlenmediği gerekçesiyle Fazıla ve Şefik’e fiziksel şiddet uygular ve dayakla terbiye yoluna başvurur. Fakat Fazıla, mürebbiyesine görevlerini hatırlatır; *“senin vazifen bize dayak atmak değil, terbiyemize bakmak ve ders vermektir. Biz onda kusur etmez isek tekdire bile hakkın yoktur”* (Fatma Aliye, 2014, s. 63) diyerek sert tutumunu eleştirir. Çocukların daha etkili terbiye görmeleri için dayak attığını söyleyen mürebbiyeye karşılık, komşu Münevver Hanım da itirazda bulunur; *“evvela bunu düşünmelisin ki haksız yere adam dövmek terbiyeye külliye münafidir. Bahusus dayakla çocuk terbiye edilmez”* (Fatma Aliye, 2014, s. 64) sözleriyle mürebbiyeye çıkışır.

Fatma Aliye Hanım, iyi seçilmediği takdirde mürebbiyelerin çocuk eğitiminde yarardan çok zarar verdiğine dikkat çeker; *“- Zaten hüsn-i ahlak ashabını tatlılık muti ve bet muamele asi eder. Tehdit ile terbiye, ahlakı bozuk olanlara göredir”* (Fatma Aliye, 2014, s. 22) diyerek şiddet uygulayarak eğitim veren mürebbiyelerin ahlaki sorun yaşadıklarını hatırlatır.

Romanın ilerleyen kısımlarında sert mizaçlı mürebbiyenin yerine Paris’teki en iyi okullardan diploma almış ve çocuk eğitimini anlayan bir öğretmen konağa getirilir. Böylece yazar, çocuk eğitimi konusunda eğitim görmüş ve diploma almış uzman kişilerin söz sahibi olması gerektiğini vurgular, aynı zamanda ebeveynleri de bu hususta uyarır.

Yazar tarafından her yönüyle idealize edilmiş olan Fazıla, okumayı da çok sever. Bunun için kendisine “muallimlik ve pederlik” vazifelerini ifa eden roman türünü tercih eder.

Ayrıca hangi romanların okunacak, hangilerinin okunmayacak olduğunu da iyi bilir. Keskin zekâsı ve kuvvetli aklı sayesinde okuduğu romanları birer ahlak dersi gibi değerlendirir.

Eserde; Fazıla'nın arkadaşı Fevkiye ile roman hakkında konuştuklarından bahsedilir. Fatma Aliye; kadının eksik kalan eğitiminin bir bütünleyicisi olarak romanı; sistemli ve planlı bir eğitimden mahrum kalan kadının kendini eğitime araçlarından biri olarak görür. Fakat ona göre roman; okuyan her kadında aynı olumlu neticeleri doğurmaz. Nitekim akıl, mantık ve iyi ahlaktan oluşan Fazıla, okuduğu romanlardan daima faydalı dersler çıkarır ve bu romanların etkisi ile hayatına olumlu bir akış kazandırırken Fevkiye; romanlardan zararlı kabul edilen düşünceler, hisler ve alışkanlıkları öğrenir (Şen Sönmez, 2013, s. 300).

Fevkiye, Nabi isminde bir genci sever, ancak onun kendisiyle sadece serveti için evlenmek niyetinde olduğunu anlayamaz. Fazıla da ona *Eugene Sue*'nün *Les sept peches capitoux* adlı romanında; kendisi ile mal varlığı için evlenmek isteyen erkeklere aldanmayan genç bir kızın hikâyesini örnek gösterir. Fakat “*o zaman kadar her istediği olmuş ve dilediği önüne getirilmiş, hiçbir arzusunun olamayacağını öğrenmemiş, muamele-i reddiye görmemiş bir şımarık kız olduğundan*” (Fatma Aliye, 2014, s. 99) Fevkiye, onun gibi okuduğu romanlardan ibret alan bir kız değildir. Yazar bu durumu şöyle açıklar:

Şu kızların her ikisi de o romanları okudukları hâlde her biri onlara ayrı ayrı manalar vermişler, başka başka hükümler çıkarmışlardı. Romanlar birini ikaz ve diğerini iğfal eylemişti. Romanlar hep birdi. Fakat okuyan kafalar başkaydı (Fatma Aliye, 2014, s. 104).

Yazara göre; okunan eser aynı olsa bile ondan çıkarılan anlamlar kişiye göre değişir. Okuyucunun romandan isabetli ders çıkarması, belli bir olgunluk ve entelektüel birikim gerektirir. Bu birikim Fazıla'da olsa da Fevkiye'de mevcut değildir. Yazar, aynı zamanda fenalık öğreten romanların bile faydalı özelliğe sahip olduğunu düşünür. Bu hususta ise Sadi'den bir beyit zikrederek; gençlerin eğitimini ve öğretimini üstlenen şahısların önemli rolüne vurgu yapar:

Hülasa, romanların mademki lehinde bulunanlar da vardır, aleyhinde bulunanlar da, o hâlde bunların nef' ve ziyarı Sadi'nin yağmur teşbihine kıyas olunmalı. “Bârân ki der letâfet-i tab'aş hilâf nist / Der-bağ lâle ruyed u der-şûre bûm u hâs” demiş. Eğer bir bağban o zemin-i şureyi terbiye-i türab usulünce ıslah eder ise orası da bir bağ olur. Hiçbir roman iyiliği fenalık ve fenalığı iyilik suretinde göstermez. Yalnız kusur onu telakkidedir (Fatma Aliye, 2014, s. 106).

Fatma Aliye'nin bahsettiği olgunluğa sahip olan Fazıla, arkadaşını servet avcısı Nabi ile evlenme konusunda uyarır. Fakat Fevkiye onun ikazlarını dinlemez ve Nabi ile sonu olmayan bir evlilik yapar. Bu sırada nişanlı olan Fazıla'nın evlenmesi, üvey annesi Calibe'nin oyunları sonucunda engellenir.

Romanda eğitimsiz kadını temsil eden Calibe; kötü karakteriyle dikkat çeker. O, annelikten uzak cahil bir kadındır. Yazar bu kişi üzerinden annelik gibi hassas ve kutsal bir sorumluluğun her kadın tarafından yerine getirilemeyeceğini belirtir, bilinçsiz ve cahil annelerin çocuk eğitiminde her zaman başarısız olacağının altını çizer.

Evliliği engellenen Fazıla; nişanlısıyla kaçarak evlenmek şansına sahip olsa da babasının rızası ve izni olmadan hareket etmez. Babasına “*Ben filanca adamı isterim*” diyemez ise de “*Ben filanca adamı istemem*” (Fatma Aliye, 2014, s. 133) diyebileceği halde; “eş seçimini” babasının hakkı olarak görür. Bu nedenle geleneklere uyarak görücü usulü bir evliliğe boyun eyer ve babasının rızasıyla Remzi adlı bir gençle evlenir. Remzi; okumayı yazmayı sevmeyen, sonradan görme ve alafrangalığa düşkün biridir. Kısacası Fazıla'ya uygun ve layık bir eş değildir. Ancak Fazıla, eşini ve ailesinin bayağılıklarına göz yumup, onlara sevgi ve saygı duymaya çalışır. Kitapları veya müzikle meşgul olduğu zaman eşinin sıkıldığını fark ettiği için bu uğraşlarını bir kenara bırakır ve onun zevkleri doğrultusunda hareket etmeye çalışır. Böylece genç kadının entelektüel gelişmesi durur ve mutsuz bir hayata itilir:

Yine kitaplarıyla meşgul olmak istedi. Fakat zavallı kadının zevcinin, kendisine olan bürudetinden hâsıl olan keder, kendini meşgul eylediğinden okuduğunu anlamıyor, yazacağını toplayamıyor, zihni bir hâl-i perişaniyette bulunuyordu (Fatma Aliye, 2014, s. 196).

Fazıla gibi “ulüvv-i ahlak” ve terbiye sahibi olan ve iyi eğitim görmüş bir genç kızın bayağı ve cahil biriyle uzun süre evli kalacağı mümkün görülmez. Fazıla, evliliği boyunca yaşadığı bütün olumsuzluklara katlansa da, eşinin ahlaksızlığına dayanamaz ve intihara yönelir. Fakat aldığı İslami terbiye sonuçlarını verir. Fazıla, tüm çaresizliğine rağmen intihar etmekten vazgeçer ve bir mektup yazarak ortadan kaybolur. Bu mektup üzerine kocası ve kendi ailesi onun denizde boğulduğunu sanırlar. Fazıla ise kendini Beyrut'ta bulunan bir aileye cariyeye olarak sattırır. Orada gerçek kimliğini saklayarak kendisini *Peyman* olarak tanıtır. Aile tarafından ağırbaşlılığı, iffetli oluşu ve çalışkanlığıyla takdir görür ve nihayetinde hak ettiği mutluluğa kavuşur. Böylece yazar, Fazıla gibi mantıklı, eğitilmiş, terbiyeli kadınların kazançlı çıkacağı mesajını verir.

Fatma Aliye'nin “*Refet*” (1898) romanı da kadın eğitimi üzerinde duran önemli eserlerden biridir. Romanın kahramanı *Refet*, öğretmenlik eğitimi alan ve bu eğitimi sayesinde hayatını değiştiren bir kadındır. Eğitimine yoksulluk ve hastalık gibi sorunlarla uğraşarak devam eder ve hayatının en büyük destekçisi olan annesi Binnaz Hanımla birlikte bütün zorlukları aşmaya gayret eder.

Refet, ilk öğremini İptidâî Mektebi'nde başlar ve zekâsı sayesinde bu mektebini her sene sınıf birincisi olarak tamamlar, ardından kız rüştiyeye geçer. Bu mektebi de başarıyla bitirip, Darülmua'llimât'a girmeyi planlar. Bu düşüncesini annesine açtığı anda annesi: “*Tamam! Hocalık sana kalmış!.. Hiç bizim gibi fukaralara öyle şey verilir mi?*” diye tepki gösterir. *Refet* ise; “*ancak bizim gibi fakirler muallime olurlar. Zenginler, muallime olmak için okumazlar. Malûmat öğrenmek için oraya gelirler*” (Fatma Aliye, 2012, s. 58) diyerek durumu anlatır. Annesi bu sözden etkilenir ve düşünceye dalar. Evvelce kızını sadece okuma yazma öğrenmek ve oyalanmak için okula gönderdiği halde şimdi onun öğretmen olma isteğine şaşırır, bir taraftan da umutlanır. *Refet*'in büyük bir azimle derslerini çalışıp diploma sahibi olmak isteğinin sebebi annesini çektiği zahmetlerden kurtarmaktır. Bu nedenle derslerinde başarılı olmak için daha da gayret gösterir.

Refet'e göre; bir kadının yaşlılık döneminde bile geçimini sağlayabilmesi için öğretmenlik en uygun meslektir. Zira ev işi ve dikiş nakış gibi yorucu işler insan vücudunu tüketir. Ayrıca bu gibi işler sürekli yapılabilecek işler değildir.

Refet, terbiyeli ve azimli bir genç kız olmasına rağmen fiziki güzelliğe sahip değildir. Bu da onun için bir eksiklik sayılmaktadır. Zira erkekler, güzel kızlarla evlenmeyi tercih ettikleri için, kendisinin evlenme ihtimalinin olmadığını düşünür. Fakat bu durumdan üzülse de umutsuzluğa kapılmaz. Zira azim ve gayreti sayesinde başarılı bir eğitimle iyi bir meslek sahibi olarak geleceğini garanti edebileceğinden emindir:

Keşke ben de güzel olaydım, diye hatıra gelmemek mümkün değil! Lâkin servet yoksa gayrete iki elimle sarılmak istiyorum. Bir zevc yüzünden, ev bark bulmak için güzelliğim yoksa alnımın teriyle ev bark idare edebilerek servet ve güzelliğe nispet vermek istiyorum. Herkese kendini sevdirmek, herkes tarafından hürmet görmek, yalnız güzellikle olmayıp çalışmakla, kazanmakla, talim ile tefennün ile de olacağını göstermek istiyorum. (...) Onlar bana rağbet etmemişlerse; ben de onlardan müstagniyim! Benim kesp ve istihsaline çalıştığım hasail ve fezailin ise en büyük ve en güzel tezyinatı tefekkürat-ı

aliye ile buruşmuş alın ve tahsil-i ilim ve marifet uğrunda ağarmış saçlardır (Fatma Aliye, 2012, ss. 63-64).

Binnaz, güzel olmadığı için evlilikten ümidini kesmiş olan evladına çok üzülür. Ancak Refet'in zihninden geçen ulvi tefekkürler onun simasına yansır ve genç kızı bir başka güzelleştirir. Refet'in fikirleri gibi hayalleri de ulvidir. O, bir "Osmanlı kızı" olarak eğitim aldıktan sonra toplumu eğiteceği düşüncesindedir. Bu düşünce; Tanzimat'tan itibaren devletin genel politikası olarak kadına biçilen toplumsal annelik rolünün benimsenmesi demektir (Coşkun, 2010, s. 439). Bu rol, Refet için o kadar önceliklidir ki anne olmama kararı alırken bile ona toplumu eğitecek olması güç verir:

Onun tahayyülatı o yaştaki Sâir genç kızların tahayyülatına benzemiyordu. Kazanacak, evini idare edecek, validesine rahat ettirecek, birçok çocuk okutup; evlad-ı vatanın talim ve terbiyesinde bulunacak, o çocukların hepsi buna hürmet edecekler, "Hocamız" diye sevecekler! (Fatma Aliye, 2012, s. 105)

Refet, hem maddi ve manevi gereksinimlerini gidermek için, hem de idealleri doğrultusunda vatanına ve milletine hizmet amacıyla öğretmenlik mesleğini seçmek ister. Refet gibi bir cariyе kızının Darülmuallimât'ta öğretmen olarak atladığı sosyal statü önemlidir. Burada üst sınıfa mensup aile kızları ile arkadaş olur ve yeni bir çevre edinir. Bu çevre, onun Batı kültürü ile doğrudan bağlantısını sağlar (Coşkun, 2010, s. 440). Refet, Darülmuallimât'a girdikten sonra da büyük azimle çalışmaya devam eder. Onun ciddî tavrı, çalışkanlığı, yetenek ve zekâsı özellikle de edep ve terbiye-i zatiyesi kendisini Darülmuallimât'ta daha da sevdirebilir.

Tanzimat yazarları içinde kadınlar için yüksek eğitim kurumu sayılan Darülmuallimât ile ilgili hususlarla en çok Fatma Aliye Hanım'ın eserlerinde karşılaşırız. Yazar, bilgi yurdu olarak nitelendirdiği Darülmuallimât'ın; Osmanlı kızlarının eğitimi konusunda büyük fayda sağladığını, öğretmen yetiştirme dışında birçok bilgili Osmanlı kızı yetiştirdiğini de açıklar:

Darülmuallimât bir darülmalumattır. Nice senelerden beri benat-ı Osmaniye malumat sahibi olmak için buraya koşuyorlar. Bu kadar müddette birçok muallime meydana getirmiş ise yüzlerce de malumatlı Osmanlı kızları yetiştirmiştir (Fatma Aliye, 2012, s. 132).

Yazarın romanda Darülmuallimât ile ilgili verdiği ayrıntılar da dikkat çekicidir:

Darülmuallimât'ta Refet epeyce büyücek ve hemsin arkadaşlar buldu. Dârülmuallimâtta okuyup yazmak bildikleri halde muallimlik diploması

almak maksadıyla son sınıfların derslerini öğrenmek üzere imtihanla girmiş olan yaşlı başlı kadınlar bile gördü (Fatma Aliye, 2012, s. 106).

Darülmuallimât'a gelen zengin ve fakir sınıflara ait kız öğrencileri arasında karşılaştırma yapan yazar; varlıklı aile kızlarının eğitim almalarının daha çok gösteriş amaçlı olmasına karşılık, fakir öğrencilerin buraya muallim olmak ve kendi ekmeklerini kazanmak için geldiklerini belirtir:

Zengin ve fakirin mütesaviyen ahz-i mevki eyledikleri bu mektep sıralarında ne kadar süslü ve kürklü hanım kızların üst taraflarında ne kadar çorapsız ve hırkasız fakirler bulunuyordu. Evet! Ekseri o fakirler sınıflarının üstün talebatından oluyordu. Zira onlar muallime olmak, ekmeklerini kazanmak azim ve gayretiyle çalışıyorlar. Berikiler ise malumat öğrenmiş ve bu süs ile süslenmek üzere mektebe verilmişlerdi. Bunların ekseri ebeveynlerinden aferin almak için çalışıyorlardı. İçlerinde ancak kesb-i malumatın kadrini bilenler ve hilyat-ı ilim ile tezeyyün hevesinde bulunanlar biraz ziyade çalışıyorlardı (Fatma Aliye, 2012, s. 107).

Fatma Aliye Hanım, bu mukayeseyi yaparken bazı zengin aile kızlarının Darülmuallimât'a daha farklı amaçla bulunduklarının da altını çizer. Bu kızlardan biri de Refet'in sınıf arkadaşı olan Şahap'tır. Şahap, evde özel dersler alma imkanına sahip olmasına rağmen ablası Cazibe onu Darülmuallimât'a gönderir ve bunun nedenini şöyle açıklar:

Benim seni o mektebe vermekten maksadım yalnız hocalarının vereceği ders için değildir (...) Ben istiyordum ki senin gibi zengin olarak yaşamakta ve fakr ve zaruretin ne olduğunu yalnız kâğıt üzerinde görüp nakledilirken işitmekte ve yalnız kibar âleminde yaşayıp o yaşayışın altında ne türlü maişetler bulunduğunu görememekte olan bir kız, o mektepte suver-i mütenevvia üzere olan maişetleri görerek ahval-i âlemi tederrüs eylesin (Fatma Aliye, 2012, ss. 122-123).

Eğitime oldukça önem veren Fatma Aliye Hanım, bireyin içindeki potansiyeli ortaya çıkarma konusunda eğitimin son derece etkin role sahip olduğunu belirtir ve tahsilsiz insanı “yontulmamış bir ağaca” benzetirken; eğitilmiş bir insanın çakıllar arasından çıkarılarak “işlenmiş, bir pırlantaya” teşbih eder. Yazar, bireyin terbiyeli ve ahlaklı yetişmesi için eğitimin kaçınılmaz olduğunu belirtir ve bu doğrultuda okulun da büyük önem taşıdığını açıklar. Ona göre okul; ilim ve edep yuvasıdır, burada terbiye edilmeyenleri zaman ve dünya terbiye eder.

Fatma Aliye Hanım, öğrencilerin eğitimini üstlenen öğretmenlerin sadece bilgi aktarıcılığı yapmalarına karşıdır. Ona göre; öğretmenler ahlak ve terbiyeyi de yaygınlaştırmalıdır: “*Bir muallime, benat-ı vatana yalnız malumatını nakledecek değil, ahlak ve terbiyesini de sirayet ettirir*” (Fatma Aliye, 2012, s. 132).

Yazar, Darülmuaallimât’ta genç kızlara nakış, resim ve kitabet gibi derslerin yanında Arapça ve Farsça okutulduğundan da bahseder. Ayrıca bazı kızların özel olarak “*Farisi’den Hafız’ı ve Mesnevi’yi, Arabi’den İmam-ı Gazali’nin İhya-yı Ulum’unu*” (Fatma Aliye, 2012, s. 158) okuduklarını da ifade eder.

Refet, mektepte öğrendiği derslerle sadece bir “muallime” olacağını bilir. O, muallimlikle birlikte “âlime” olmak da ister. Bunun için de okunacak çok şeyin olduğunu farkındadır. Bu nedenle Şule ile beraber bilgili bir kadın olan İnayet Hanım’dan özel ders almaya başlarlar. Bu derslerde “*İzhar, Gülistan, İhya-yı Ulum, Mesnevi ve Hafz[ı]*” (Fatma Aliye, 2012, s. 159) okurlar. Ancak Refet, Binnaz hanımın hastalığı nedeniyle derslere devam edemez. Zira annesinin tedavisi için para kazanmak zorunda kalır. Bu sırada bir mektep arkadaşının aracılığıyla ayda dört Mecidiye karşılığında haftada üç gün çocuklara ders vermek üzere bir iş bulur. Ancak aldığı maaş ihtiyaçlarını gidermek için kifayet etmez. “*İşte o zaman Refet, zenginliğe ne kadar gıpta eyle[r.] Tatmış olduğu ilmin tahsilini böyle bırakmak ona güç gel[ir]*” (Fatma Aliye, 2012, s. 161).

Nihayet Refet bütün zorluklara rağmen Darülmuaallimât Mektebi’ni birincilikle bitirir ve öğretmenlik diplomasını alır. Tayini için gün beklerken annesi daha da fenalaşır. Refet, üzüntüden ağlarken annesi: “*Ya bundan bir iki sene evvel öleydim ne yapacaktın? Şimdi ise ben müsterih ölüyorum. Seni validenden iyi idare edecek, pederinden ziyade himaye eyleyecek olan diploman ile bırakıyorum!*” (Fatma Aliye, 2012, s. 182) diyer.

Fatma Aliye Hanım, kadın eğitiminin sağladığı avantajları açıklarken, kadına bağımsızlık kazandıran, onun hayata karşı dik ve güçlü olmasını sağlayan diplomanın büyük önem taşıdığının altını çizer. Zira eğitilmiş bir kadının, hamisiz ve kimsesiz kalsa bile ayakta kalma mücadelesinde başarılı olacağına inanır.

Binnaz Hanım’ın vefat etmesi, Refet’i derinden sarssa da arkadaşı Şule’nin desteği ve mesleğine olan aşkı sayesinde ayakta kalmaya çalışır. Romanın sonunda, öz güvenli ve olgun bir öğretmen olarak karşımıza çıkar. Romanın başında dayağa ve hakarete maruz kalan zayıf ve hastalıklı Refet, bir erkeğe boyun eğmek ve muhtaç olmak zorunda kalmayacak kadar ekonomik bağımsızlığa erişir. Hatta mesleğini en iyi şekilde icra ederek, kazandığı helal parayla bir ev ve dükkân alma hayalini de kurar:

Artık böyle acz ve zaruretle değil inşallah istikballerimizi temin edecek bir derecede maaşlarımızdan para topladıktan sonra birer hane alırız. Bir de dükkân falan gibi bizi besleyecek şeyler alırız. Vazifelerimizi güzel ifa edersek evlad-ı vatani hüsnü suretle tedris ve talim eylersek kazandığımız para helal olacağından bizi de Cenabıhak müsterihane yaşatır (Fatma Aliye, 2012, s. 210).

Kadın eğitiminin zaruretiyle ilgili hassas tavır sergileyen Fatma Aliye Hanım; eğitim aracılığıyla, kadının kazanacağı maddi bağımsızlığın önemine dikkat çeker ve maddi özgürlüğün sağladığı gücün, kadını ezilmiş konumdan daha güçlü bir konuma yerleştirdiğini, bununla birlikte psikolojik yönden de özgüven sağladığını gözler önüne serer.

Romanda diğer eğitimli kadın kahramanlar da yer almaktadır. Bunlardan biri Refet'in okul arkadaşı *Şahap*'tır. Şahap, çok terbiyeli, kibar ve yardımsever bir kızdır. Maddi durumu iyi olduğu halde Darülmuallimât'ta okumayı tercih eder. Şahap, çok zeki ve bilinçli bir kadın olan ablası Cazibe'nin yönlendirmesiyle öğretmen olmaktan ziyade, "ahval-i âlemi öğrenmek" maksadıyla bu mektepte eğitim alır.

Dârülmuallimât'ta eğitim gören diğer bir kahraman da Refet'in yakın arkadaşı olan *Şule*'dir. Şule memlekette iken; iptidaî derslerini ve rüştiyede okuyacaklarını ilim sahibi bir zat olan dayısının yanında okur ve İstanbul'a geldiğinde imtihan vererek direkt Darülmuallimât'a girmiş olur. O, eğitimin değerini bilen, ağırbaşlı, fakir ve yetim bir kızdır. Annesinin ölümü nedeniyle tamamen kimsesiz kaldığı için okulu terk etmek ister. Ancak Refet'in yardımları ve dayısının az miktardaki maddi yardımları sayesinde okumaya devam eder ve Darülmuallimât'tan ikincilik derecesiyle mezun olur. Romanda figüratif şahıslar olarak yer alan Sakıbe, Faize ve Hürmüz de menfi özelliklere sahip olan diğer Darülmuallimât öğrencileridirler.

İncelediğimiz eserlerde eğitim sürecinden geçmiş kadınların olumlu özellikleri yazarlar tarafından öne çıkarılırken, yetiştikleri aile, kişilik özellikleri, çevre faktörü dikkate alınır ve ideal bir hayat için sırf mektep eğitimin yeterli olmadığı vurgulanır. Eserlerde kadınların bir kısmı babaları ve eşleri tarafından eğitilirken, bir kısmının mürebbiyeler ve özel öğretmenlerden Avrupai tarzda eğitim aldıkları, bazılarının ise kendi kendini yetiştirdiği görünür. Örnekleri az olmakla birlikte yükseköğrenim görmüş kadınlara da rastlanır. Birçok eserde eğitimsiz ve geleneksel terbiye ile yetişmiş kadınlarla okumuş ve bilinçli kadınlar arasında karşılaştırma yapıldığı dikkat çeker. Eğitimsiz kadınların sorunlara karşı çaresiz tavrı veya yanlış tutumu sergilenirken, eğitimli kadınların bu sorunlara karşı mantıklı tutumu

onların aldığı eğitimle ilişkilendirilir. Eğitim hususunda bazı kadın kahramanların aşırıya kaçma ve uç noktada yer almaları da onaylanmaz. Ayrıca kendi kültür ve geleneklerinden kopan Alafranga kadınlar eleştirilir. Eserlerde iyi eğitim almış kadınların meslek sahibi olmaları ve bu sayede kendi ayakları üzerinde durmaları sıkça vurgulanan bir husustur. Fakat bazen eğitilmiş kadınların kazandıkları malumatı pratiğe dökme fırsatı bulamadığı için yaşadıkları sorunlar Ahmet Mithat Efendi ve Mizancı Murat gibi yazarlar tarafından tenkit edilir. Tanzimat eserlerinde kadınların eğitilmiş olması, genellikle iyi bir eş seçimi konusunda da erkekler tarafından tercih sebebi sayılır ve bazı eserlerde evlilikte mutlu olmanın, iyi bir eğitim ve terbiye ile doğrudan ilişkilendirildiği görünür.

5.2.1.2.2. Erkekler

Tanzimat döneminde yazılmış olan hikâye ve romanlarda yetişkin erkeklerin eğitime de geniş yer verilir. Bu eserlerde özellikle yüksek eğitim alan erkeklerin daha ideal bir tip ve müspet karaktere sahip oldukları görünür. Bu kahramanların çoğunun özgeçmişinde, çocuklukta aile içinde aldıkları iyi eğitim ve terbiyenin de izini bulmak mümkündür.

Emin Nihad'ın “*Müsameretname*” (1871-1875) eserinde yer alan “*Bir Osmanlı Kaptanının Bir İngiliz Kızıyla Vuku Bulan Sergüzeşt*” isimli hikâyesinde Nacid Bey, Bahriye Mektebi'nde eğitim görmüş bir kahramandır. Mektepteki eğitimini birinci sınıf şahadetname olarak bitirir, ardından gemilere çıkıp on altı ay kadar da “*donanmay-ı hümayunda ameliyat-ı bahriye gördükten sonra (...) ikmal-i fünun-ı bahriye için*” (Emin Nihad, 2016, s. 127) devlet tarafından İngiltere'ye gönderilir. Henüz yirmi üç yirmi dört yaşlarında bulunan Nacid Bey, İngiliz gemilerine mühendislik sıfatıyla kabul olunur ve “Viktorya” isimli bir uskur firkateyne verilir.

Nacid Bey, lisan tahsiline ziyadesiyle hevesli olduğu için bir yıl zarfında “*ıstılahat ve muamelat-ı bahriyeye münhasır*” (Emin Nihad, 2016, s. 127) İngilizce'yi öğrenerek, gemide vazifesini idare edebilecek seviyeye gelir. Fakat gemi dışında İngilizlerle zaman geçirdikçe onların lisanlarındaki şive ve nezakete meftun olarak bu dili temelden öğrenmeye karar verir. Bunun üzerine “*hem İngilizce'nin nezaket-i berriye ve dekayık-ı edebiyesine kesb-i vukuf etmek ve hem de başlıca meraklısı bulundu(ğu) inşaat-ı bahriyeyi tahsil eylemek*” (Emin Nihad, 2016, s. 128) üzere Mister Havel isminde bir öğretmenin evinde açtığı özel okulda; kendisinden ulûm-i inşaiye, Elizabet ismindeki kızından da edebiyat eğitimi alır. Bu eğitim sürecinde Nacid Bey ve Elizabet, bir birinden etkilenirler ve aralarındaki öğretmen öğrenci ilişki aşka dönüşür. Bir süre sonra Devlet, Nacid Bey'i eğitimini geliştirmek için bir buçuk

seneliğine Hindistan’a gönderme kararı alır. Bu karar onun için bir nimet sayılsa da Elizabet’ten ayrı kalacağı için çok üzülür.

Nacid Bey; Hindistan yolcuğuna çıktığı gemide dahi mühendislik sıfatıyla bulunur. Fakat “*mühendislerin içinde maharet ve istikametçe akranı[n]a faik bulunduğ*” (Emin Nihad, 2016, s. 150) cihetle zabıtlık görevine istihdam edilir. Gemideki nöbetleri sırasında, gemi kaptanının *Filaver* adındaki kızı Nacid Bey’e ilgi gösterse de o, Elizabet’e olan aşkıdan dolayı mesafesini korur. Yolculuktan döndükten sonra Mister Havel’in de onayı ile Elizabet ve Nacid Bey evlenir. Ancak bir süre sonra Nacid Bey’in İngiltere’deki eğitimi tamamlanır ve İstanbul’a dönmesine emir verilir. İngiltere’den ayrılırken Elizabet hamile olduğunu söylese de Nacid Bey memlekete dönmekte kararlılığını korur:

Ya benim İngiltere’ye izam olunuşumdan maksud hadika-i ecnebiyeden derdest edebildiğim ezhar-ı tahsiliyeyi vaz’-ı şükûfedan-ı vatan intizar-nümud iken ben şu vazife-i asliye ve insaniyeye muvaffakiyet şerefinden kendimi mahrum edemem (Emin Nihad, 2016, s. 175).

Eve döndüğü zaman Nacid Bey evlendiğini annesinden saklar. Annesi oğlunun evlendiğini bilmediği için çevredeki kızları soruşturmaya başlar. Zaten annesinin bir İngiliz gelin almayı kabul edeceği imkânsız görünür. Elizabet doğum yaptıktan sonra Nacid Bey’e mektup gönderir. Mektupta *Hanri* ismi verdiği bir oğlu olduğunu, doğduktan yedi gün sora da öldüğünü ve çocuğu vaftizle defnettiklerini yazar. Nacid Bey, özellikle çocuğun vaftizle defnedilmesinden rahatsız olur ve annesinin bir yabancıyla evlilik hususundaki muhalif düşüncesine hak verir. Böylece milli ve dini duygularının gölgesinde kalan birlikteliğini sona erdirir ve başından geçmiş olan bu evliliği yıllarca kimseye söylemez.

Emin Nihad’ın “*Faik Bey ile Nur-ı Dil Hanım’ın Sergüzeşti*” adlı hikâyesinde de *Beycuk* isimli kahramanın eğitim aldığı görünür. *Beycuk*, Çerkezistan’da çocukken ailesi tarafından bir esirciye satılır. Esirci, *Beycuk*’u Sinop limanına götürmek için bir Rum gemisine bindirir. Ancak bu gemi, Osmanlı askerî gemisi tarafından durdurulup, gemideki misafirler korumaya alınırlar. İstanbul’a gitmek üzereyken esircinin *Beycuk*’a sert davranışı zabıtların dikkatini çeker. Kısa sürede onun esirci olduğu anlaşılır ve çocuğu elinden alınırlar.

Bu sırada, orada bulunan Esat Efendi isimli bir zabıt, *Beycuk*’u evlatlık olarak alıp İstanbul’a götürür ve orada ona *Faik* adını verir. İstanbul’da çocuğu Mekteb-i İdadi’ye yazdırmak ister fakat bunu başaramaz. *Faik*, Mekteb-i İdadi’de okuyup asker olmak ister, ancak Esat Efendi onu Mekteb-i Tıbbiye’ye vermeyi arzu eder. Esat Efendi, çocuğun vaktinin boş geçmemesi için kendi mesleği olan tıp ve eczacılıkla ilgili önemli hususları *Faik*’e öğretir.

Faik de eczacılıkla ilgili birçok şey öğrenir. Faik on beş yaşında iken mektebe dâhil olur ve girdiği imtihanı kazanarak birinci sınıftan Mekteb-i Harbiye'ye geçer. Birkaç sene sonra da Mekteb-i Harbiye'den zabıt olarak mezun olur ve Girit muharebesinde yaralanır. Savaşta gösterdiği cesaret ve gayretten dolayı da yüzbaşılığa yükselir. Bu hikâye “*Evlâtlık Eğitimi*” kısmında daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Teëhhül*” (1870) isimli eserinde *Mazlum Bey*, eğitilmiş bir erkek kahramandır. Mazlum Bey, roman anlatıcısının ifadesiyle yirmi dört yaşında olmasına rağmen “*malûmat ve iktidar cihetiyle akran ve emsaline değil, elli yaşında hoca menzilesinde efendilere bile tefevvuk*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 43) etmiş bir gençtir. Babası asker olduğu halde, onun yolunda devam etmez. Bütün vaktini sekiz dokuz yüz kitap olan odasında gazete veya kitap okuyarak ya da yazı yazarak geçirir.

Bir Miralay oğlu olan Mazlum, sevgilisi olan Hayfa isimli bir esnaf kızıyla evlenmek ister. Ancak ailesi, aralarındaki sınıf farkı nedeniyle evlenmelerine rıza göstermez. Mazlum, ailesinin baskısıyla Sabire adlı başka bir kızla evlenmeye mecbur kalır. Hayfa da aynı şekilde ailesinin seçtiği bir kişiyle evlendirilmeye zorlanır. Bu sebeple genç kız intihara karar verir ve Mazlum'a yazdığı mektupta bu kararını açıklar. Mektubu okuyan Mazlum da intihar ederek hayatını sonlandırır.

Mazlum, eğitilmiş ve iyi terbiye görmüş olmasına rağmen, hayatının evlilik gibi en önemli kararında kendi fikirleriyle hareket edemeyen ve duygusal bir gençtir. Aldığı terbiye gereği ailesine karşı çıkamaz ve intiharı tek çıkış yolu olarak tercih eder. Bu da eğitim almış erkeklerin bile o dönemde ailelerine karşı duramadıkları için intihar ettiklerini gösterir. Eğitilmiş erkeklerin bile bu durumda olduğu göz önünde alınırsa; eğitim almayan kızların durumunun fecaeti böylece ortaya çıkmış oluyor.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Firkat*” (1870) isimli eserinin başkışısı *Memduh*, iyi terbiye görmüş ve çok küçük yaşından itibaren eğitim ve öğrenime başlamış bir gençtir. Memduh'un babası fakir olmasına rağmen oğluna iyi bir eğitim aldırarak ister. Bu yüzden onu üç yaşındayken mektebe verir. Memduh, zeki olduğundan dolayı derslerinde bir hayli başarılı olur. Babası ve annesini peş peşe kaybedince, Ata Bey ismindeki zengin bir kişi kendisini evlat edinir ve mahalle mektebinde eğitimine devam etmesini sağlar. Memduh, derslerinde başarısından dolayı yeni açılan Mekteb-i İrfan'a geçer. Burada da kendini geliştirerek büyük başarılar elde eder ve mektepteki dört yıllık öğrenimin nihayetinde Bab-ı Âli'de mazbata odasına çıracak olur. Memduh, çalışkan ve öğrenmeye müştak bir genç olduğu için burada da

kitabete tahsil eder ve bütün boş zamanını kitap okuyarak geçirir. Üç sene bu şekilde vakit geçirdikten sonra “sahib-i maarif” bir kâtip olur.

Memduh, bu seviyeye ulaşmakla yetinmez ve “Ceride-i Havadis” gazetesinin sahibi ve müdürü Mösyö Çörçil ile tanışır. Mösyö Çörçil, gayet serbest fikirli ve dünyanın her tarafını bilen bir kişidir. Onun bu kadar malumatı “*evrak-ı havadis ve seyahatname gibi şeyler mütalâasıyla teveggul ede ede hâsıl olduğunu öğrenince*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 122) Memduh hayret eder ve kendisinin de ancak bu yoldan mütelevviz olabileceğini anlar. Fakat bu yolda ilerlemek için mutlaka bir yabancı dili bilmek gerekliliğine kanaat getirir. Bundan dolayı Çörçil’in tavsiyesi üzerine bir hekimden Fransızca dersi alır. Bununla birlikte gazetede yazı yazmaya başlar. Fakat gazetede çalıştığını Ata Bey’den saklar:

Zira o zaman efkâr-ı umumiye ile beraber Ata Bey’in fikri dahi gazeteciliği kerih görür ve bu gazete denilen şey âdetâ yalancılıktan ibaret, en başlı sermayeleri müdahene, ticaretleri olsa olsa dilencilığe teşbih edilir. Ötekiden berikiden aldıkları beşer onar kuruş ile yaşarlar. Bunlar boşboğaz, düzenbaz heriflerdir, der idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 123).

Kendisi de bir gazeteci olan Ahmet Mithat Efendi, burada dönemin gazetecilik algısını açıklarken bu mesleğin toplum tarafından hoş karşılanmamasına dikkat çeker ve muteber bir meslek olduğu halde layığınca değer görmemesini eleştirir: “*Gazetecilik en makbul ve en muteber olmak lâzım gelen bir sanat olduğunu ve bir muharrir umumun hatibi ve vaizi mesabesinde bulunduğunu âlem-i medeniyetin kıvamı matbuat ile hâsıl olacağını kime anlatsın*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 123).

Memduh, on yedi yaşından yirmi üç yaşına değin derslerine devamla birlikte gazetede çalışır. Bu süre zarfında Fransızcadan tercüme hususunda yeterince maharet kazanır ve evvelki malumatını daha da geliştirerek “*riyaziyeyi, fûnun-ı tabiiyeyi, tarih-i umumîyi, ilm-i hukuku dahi Fransızcasından okur. Bir de fazla olarak İseviyet, Museviyet ve bunların mesalik-i mütenevviasi zerine dahi pek çok kitaplar*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 122) okur.

Memduh’un en çok merak ettiği şey âlemin ahval-i umumiyesini görmek için seyahat etmektir. Bu nedenle birçok seyahatname okur. Hatta kendisi de Çerkezistan’a seyahat etme merakına düşer. Bu yüzden Çerkezce de öğrenir. Fakat eserde onun bu dili nerede ve nasıl öğrendiğine dair bir bilgi verilmez. Memduh, eğitim ve öğrenimi sayesinde kendisini kültürel açıdan geliştiren ve Ahmet Mithat’ın tabirince “insan-i kâmil” derecesine ulaşan bir gençtir.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Ölüm Allah’ın Emri*” (1873) adlı eserinin başkışısı Sıtkı da eğitim görmüş bir gençtir: “*İzmir’de bir medresede vakit geçirmiş ve fakat vaktini boş yere*

geçirmeyip mütehallik olduğu vefret-i zekâ ve fetanet iktizasınca sarfta, nahivde ve mantık ve meanîde, bedî' ve beyanda behre-i külliye" (Ahmet Mithat, 2017, s. 206) elde etmiştir.

Sıtkı, İzmir'de bir Rum hocasına Türkçe öğretir, karşılığında ise hocadan Rumca dersleri alır. Yazı yazmaya da pek meraklı olduğu için Yunan filozoflarının tercüme-i ahvalini Rumcadan Türkçeye tercüme eder. Bu sayede Rumcasını daha da geliştirir. İzmir'de tamamlamış olduğu tahsilini yeterli görmeyince eğitimini devam ettirebilmek ve daha da geliştirmek için İstanbul'a gider ve dayısının konağına yerleşir.

Sıtkı'nın dayısı Mustafa Paşa; feriklik rütbesine kadar yol bulmuş bir binbaşısıdır. Zeybeklik yaptığı zamanda eğitimi pek önemsemese de, "*hilkaten âkil ve fâtin bir adam olup askerliği müddet biraz da okuyup yazmış ve teallüm ve tefennün kadrini öğrenmiş*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 206) bir kişidir.

Sıtkı, konağa yerleştikten sonra bir yandan bir asker tabibinden haftada iki gün Fransızca dersi alır, bir yandan da dayısına ve konakta bulunan hizmetçilere ders verir. Bu sayede Paşa, askerliğinde öğrenmiş olduğu okuma yazmasını daha da geliştirir. Eserde bu derslerin içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi verilmez.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Hasan Mellâh yahut Sir İçinde Esrar*" (1874) isimli romanının aslı kişisi *Hasan Mellâh*, Mekteb-i Bahriye'de eğitim görmüştür. O, Fas Padişahı Sîdî Muhammed hükümetinin müsteşarı Sidi Osman'ın oğludur. Sîdî Osman; dürüst, fedakâr, cömert ve memleketini seven bir devlet adamıdır. Yirmi yılı aşkın süredir müsteşarlık görevinde bulunurken devletten aldığı tüm maaşını fukara ve muhtaçlara bağışlar:

Sidi Osman, Fas padişahı Mevla Sidi Muhammed'in hidmet-i mahsûsasında bulunmakla beraber, kendi ziraat ve ticaretine asla hâlel vermedikten başka, dolâb ticaretini bir kat daha hızlandırmak, denizciliğe ve gemiciliğe revaç vermeye, bu ise fûnun ve sanayi-i bahriyyeye kemaliyle kesb-i vukufa mütevakkıf olduğunu derpiş ile ticaret yolunda bu terakkiyi dahi oğlu Hasan Mellâh'a havale etmek[ister] (Ahmet Mithat, 2000a, ss. 127-128).

Bu yüzden sekiz yaşına kadar ona lisan ve bazı ulûm-i Arabiye'yi öğretir. Hasan, babasından aldığı bu eğitimden sonra Cadiz Mekteb-i Bahriye'sinde eğitime başlar. Mektepte gemicilik ve topçulukta epey maharet kazanır ve başarılı bir denizci olarak mezun olur. Bu mektepte eğitim aldığı için de kendisine *Mellâh* lâkabı verilir.

Hasan, okulu bitirdiği esnada Fas'ta bir isyan meydana gelir. Çıkan isyan sırasında Sîdî Osman memleketini terk edip kaçmayı kendine yakıştırmaz. Pavlos kumpanyasının

mallarına sahip olmak isteyen Dominico Badia ile Yakup el Deca işbirliği yaparak Sîdî Osman'ı şehit ederler. Hasan, babasının kimler tarafından öldürüldüğünü öğrenince kimlik değiştirerek Fas'a geçer. Burada Yakub el Deca'yi öldürür ve deniz kıyısına kaçarken korsanların eline düşer.

Hasan Mellâh, “*Cadiz mektebinde finun-ı bahriyye ile beraber, bittabi İspanyolca'yı dâhi en dakik eş'arın bile dakayık ve gavamızına varabilecek kadar*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 136) tahsil eylediği cihetle mükemmel derecede İspanyolca konuşur ve korsanlara İspanyol olduğunu söyler. Korsan gemisinde Alonzo isimli bir tayfa dışında kimse onun Arap olduğunu anlayamaz. Hasan Mellâh, mektepte öğrendiği gemicilik ve topçuluk yeteneğini bir gösteri ile korsanlara gösterir, çevikliği ve cesaretiyle onların dikkatini çeker. Alonzo'nun tavsiyesiyle korsanların elinden kurtulmak için onların haydutluk ve hırsızlık teklifini kabul eder. Bu amaçla Cartagena kasabasından Alfons'un konağına girer, konakta Cuzella ile karşılaşır ve ona âşık olur. Sonunda da korsanların elinden Cuzella'nın yardımıyla kurtulur.

Hasan Mellâh'ın Cadiz Mekteb-i Bahriye'sinde nitelikli ve iyi bir eğitim aldığı olaylar cereyan ettikçe ortaya çıkar. Roman boyunca maceradan maceraya atlar ve Mekteb-i Bahriye'de öğrenimi sırasında edindiği bilgiler ve beceriler sayesinde uzun süren mücadelelerinde başarılı olur. Nihayetinde babasının intikamını alarak Cuzella'yla evlenir.

Romanın diğer eğitilmiş kahramanı; asıl adı *Dominico Badia* olan *Pavlos*'tur. Yazar, onu Akdeniz'in büyük tacirlerinden biri olarak tanıtır. Ayrıca; “*bu adam İspanya tarih-i milliyyesince birinci derecede bir ehemmiyeti haiz ve ondan başka Fransa, Fas ve Tarih-i Osmanîce dahi hayli mühim*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 31) diyerek tarihi bir şahsiyet olduğunun altını çizer.

Pavlos, vak'anın başlangıcında yirmi yirmi iki yaşlarında bir gençtir. Aynı zamanda Müstahzaratına nihayet olmayan Mîr-i kelâmdır. “*Her mevkiye, her zamana, her hale mahsus olan cevaplar kendisinin zaten müstahzarı imiş gibi derhal ağzından fırlayıp, inci tanesi gibi saçılmıştır. Yani Pavlos'a pek ziyade seri'ül-intikal desek de olur. Çünkü leb demeden leblebiyi anlamak kendisi için işten bile*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 32.) değildir. Onun bilmediği ilim, bahsetmediği fen yoktur. Ana dili olan İspanyolca dışında Arapça, Fransızca, İtalyanca, Farsça, Türkçe ve Rumca dahi bilmektedir. Ahmet Mithat Efendi, Pavlos'u bu özelliklerinden dolayı “*asrının ferîdi*” olarak tanımlar.

Pavlos; henüz sekiz yaşındayken, Madrid şehrinde Cizvitlerin en büyük mektebine girer ve bu mektepte oldukça başarılı olur. Dersleri dışında üstten ders alarak tüm vaktini çalışmakla geçirir:

Her sene kendi sınıfının derslerinden dahi imtihan verdikten sonra, önünde bulunan sınıfın derslerinden dahi imtihan geçeceğini istida eder ve imtihan geçip bir sınıf üst tarafa kadar atlardı. Zira Pavlos için huzur ve istirahat haram olup muayyen olan vakitlerde kendi sınıfının derslerini ezberledikten sonra, istirahat ve oyun ve uyku için tefrik olunan vakitlerde bir üst sınıfın dersleriyle meşgul olurdu. Yalnız muayyen olan yemek vaktini, muayyen lehinde sarf ederdi (Ahmet Mithat, 2000a, s. 33).

Pavlos; Fransız ve İtalyan dillerini tamamen öğrendiği gibi, Arapça ve Farsçanın da mukaddematını yine bu süre zarfında öğrenir. Böylece yedi senede tamamlanması zor olan mektebi dört senede bitirir ve on iki yaşındayken Cizvit mektebinden “aliyyülâlâ” derecede şahadetname alarak mezun olur. Pavlos, çocukken zengiliğe ve şöhrete sahip olmayı planlar ve kolayca zengin olmak için siyaset işlerine girmeye karar verir. Henüz on iki on üç yaşlarında olmasına rağmen zekâsı sayesinde İspanyol politikacıların dikkatini çeker:

Zira akıl ve kemalinin pek pîrâne olması hizmet eylediği taraflarca müsellemler olduktan sonra, çocuk olması ve fakat pek zeki bulunması dahi İspanya vükelasının kendisine iltifat etmelerini müeddi olduğundan, işte bu suretle hem İspanyaca en büyük dairelere girer çıkar ve hem de nihayetsiz irfanıyla devlet metbu'asına karşı ber-minval-i muharrer teşebbüsatta bulunabilirdi (Ahmet Mithat, 2000a, s. 34).

Pavlos, uzun süre içinde sürekli kimlik değiştirerek ülke ülke seyahat eder. Cartagena'ya gittiği bu gezintilerin birinde Alfons isimli bir tacirin kızı Cuzella'yla tanışır ve ona evlilik teklifinde bulunur. Cuzella, teklifini reddetse de Pavlos bu hususta ısrar eder. Bunun sebebi ise; *“o asırda hemen bütün İspanya içinde fazl ve irfanca kendisine küfüv olabilecek Cuzella'dan başka kız olmamasından ibarettir”* (s. 37).

Pavlos, Cuzella ile Hasan Mellâh'ın birbirine âşık olduğunu öğrenince kızı gemisiyle kaçıtır ve Hasan'ın kendilerini bulmaması için sürekli ülkeleri dolaşır. Gittiği birçok yerde kendisini “Abbasiye hanedanından Ali Bey” olarak tanıtır. İstanbul'da ve Şam'da “Seyyid Ali” isimli bir âlim olarak anılır ve Şam'da “Câmi-i Emevî'de” vaaz edip dersler vermeye başlar:

Cuma ile pazartesi günleri ikindi namazından sonra vaaza çıkıp, bir saat kadar vaaz ve nasihat ederdi ki, dermeyan eylediği ayat-ı kerimeyi on iki fenne değil, fünün-ı mevcudenin kâffesine tatbik ederek, kütüb-i siyer ve tefasir ve

ehadisde olmayan mebahisi bile, halkın nazar-ı istifade ve itibarına arz eder (Ahmet Mithat, 2000a, s. 371).

O zamanlar Şam, Doğu ülkelerinin bilim merkezlerinden olduğu için Suriye'nin farklı bölgelerinden buraya birçok öğrenci gelmekte olup, Seyyid Ali'nin derslerine büyük rağbet gösterirler:

Elli, altmış kadar talebenin her biri önünde hokka kalem bulunup, seyyidin takrîr-i şifâhîsini kaleme alırlardı ve bunlardan sonra, yirmi, otuz kadar ulema ve meşâyih, seyyidin bu kadar dakayıkı nereden ve hangi kitap veya muallimden işitmiş olduğuna hayretle, başlarını ceyb -i tefekkürden kaldıramazlardı. Ulema ve meşâyih ve talebenin şu derece rağbetini ityân eyledikten sonra âhâd-ı nâsın hâlini kayıt ve tahrirî lüzum kalmaz (Ahmet Mithat, 2000a, s. 371).

Pavlos, bu şekilde Şam'da âlim bir şahıs olarak meşhur olur. Burada hiçbir kimseyi ziyarete gitmez ve bir kimseyi dahi evine kabul etmez. Herkese akıl hastası olan kız kardeşiyle yaşadığını söyler. Bu kız ise Cuzella'dan başka kimse değildir. Bir müddet sonra, Hasan Mellâh onun izini Şam'da bulur, fakat Pavlos kaçmayı başarır. Bu arada Hasan Mellâh onun gerçek kimliğini ahaliye açıklar. Alonzo'nun yardımıyla Cuzella'yı kurtarır ve Cadiz'e döner.

Burada en dikkat çeken husus; Mekteb-i Bahriye'den mezun olan Pavlos'un, Câmî-i Emevî gibi meşhur medresede kürsüye çıkıp, bir âlim sıfatıyla ders vermesidir. Bu da onun İslam bilimlerine iyice vakıf olduğunu gösterir. Bu da okuduğu okulun eğitim seviyesinin ne kadar yüksek, bir yabancıyı bile İslam bilimlerine iyice vakıf yapabildiğini gösterir.

Romanın bir diğer eğitimli kahramanı; gerçek adı *Zincirkıran Halil* olan *Şeyh Zekâüddin*'dir. Aslen Anadolu'lu olan Şeyh, çocukluk ve gençlik zamanını “*ulûm-ı Arabiyye ve diniyyeyi tahsilde*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 243) geçirir. Fakat bu eğitim sürecinin nerede ve nasıl geçtiği bilinmez. Şeyh, kazara bir adam öldürdüğü için İzmir'de prangaya mahkûm edilmişken, prangasını kırıp bir Cezayir gemisiyle Mısır'a kaçır ve orada bir müddet silahşor olarak yaşar. Gördüğü bir rüya üzerine; “*mızrağı, kısrağı, yamçıyı, kamçıyı bir tarafta terkle, İskenderiye'de kâin Rufâî dergâhına dehalet eyle[r] ve tarikinde ilerleye ilerleye, evvela Şeyhin halifesi, sonra kaim-i makamı*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 243) olur. Esmâ adlı bir kızın iki kişi tarafından sevilmesi ve paylaşılamaması sonucunda Şeyh'ten yardım istenir. O da, Esmâ ile evlenecek erkeğin bir yarışma sonucunda belirlenme fikrini sunar ve sonunda sorunu çözmüş olur. Bu durum, çevresi tarafından sevilip sayılan bir kişi olarak kabul gördüğünü gösterir.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*" (1875) isimli romanında Süleyman adlı bir kahramanın iyi eğitim aldığı görünür. Aslen Halepli olan Süleyman, kazara babasının cariyesini öldürmesi üzerine Mısır'a kaçar. "*Kendisi zaten erbâb-ı fıkır ü kiyâsetten olup, biraz dahi okumuş yazmış bulunduğu cihetle, Mısır'a geldikte iki üç sene müddet Câmîü'l-Ezher'de umumî derslere dahi devamla, tekmil tahsil*" (Ahmet Mithat, 2000b, s. 198) eyledikten sonra, daha iyi bir eğitim almak üzere Reşid'e gider. O zamanlar talebe ve ulema dahi, sürekli zenginlerin selâmlıklarında misafir olduklarından o da şehrin varlıklılarından Abulhâmmam'ın evine konuk olur.

Süleyman, "*henüz yirmi, yirmi bir yaşında bulunduğu hâlde, hüsn-i hitâb ve redd-i cevâbda gösterdiği nezâket-i fevkâlâde*" (Ahmet Mithat, 2000b, s. 198) ile beraber fiziği ile de çevresini etkiler. Soyzade olduğu için ev sahibi kendisini daha çok sevip sayar ve konakta daha fazla kalması için ısrar eder. Süleyman, diğer meziyetlerine ilaveten güzel bir sese ve musiki bilgisine de sahiptir. Kuran okurken herkesi etkilediği gibi, güzel nağmeleriyle hemen her akşam Ebulhâmmâm'ın da zevkini okşar. Bu süreç devam ederken evin on sekiz-yirmi yaşlarında olan kızı Zehra ile Süleyman arasında alâka doğar. Durumdan haberdar olan Ebulhâmmâm, zengin olmadığı için kızını ondan esirger ve Süleyman'ı konaktan gönderir.

Bu sırada Mısır, Fransızlar tarafından işgal edilir ve Ebulhâmmâm kendi menfaatleri için konağını Fransız Kumandanı General Menou'ya açar. Bir süre sonra Süleyman'ın sıklıkla konağa gelip Zehra'yla görüştüğünü anlar. Bunun üzerine generali devreye sokup Süleyman'ı Suriye'ye sürgün ettirir. Süleyman, döne dolaşa Dımışk-ı Şam'da bir medreseye gelir ve orada kendi hemşehrisi olan Halepli bir sùhteye misafir olur. Burada sùhte ve öğrencisi olan Cezayirli Numan İbn-i Mutahhar'ın yardımlarını görür, fakat Zehra'nın general ile evlendiğinden haberdar olunca intikam almak için tekrar Reşid'e gider. Ebulhâmmâm ve ailesinin aceleyle Mısır'a gittiğini öğrenir. O da Mısır'a doğru yola koyulur ve General Menou'nun konağına gitmeden önce Câmîü'l-Ezher'e uğrar. Burada muallimleri Seyyid Muhammed Kudsî, Seyyid Ahmed, Şeyh Abdullah el-Gazi ve daha önce hiç tanışmadığı Şeyh Abdülkadir kimliğine bürünen Badia (Pavlos) ile görüşür. Süleyman, hikâyesini ve intikam gayesini anlatınca muallimleri onu intikam fikrinden caydırmak isterler, fakat Şeyh Abdülkadir onu intikama teşvik eder. Hatta General Menou yerine Mısır'ı işgal eden Fransız komutan Kleber'i öldürmesi hususunda onu kandırır. Süleyman, büyük bir tuzağa düşer ve suikastı üzerine kendisiyle birlikte müderrisler de Fransızlar tarafından işkence edilerek öldürülür. Böylece; fazl ve kemal sahibi bir genç olan Süleyman, bir aşk yüzünden hem kendini hem başka insanları felâkete sürükler. O, iyi bir eğitim almasına rağmen, akıl ve mantıkla hareket etmektense duygularıyla hareket eden bir aşk kurbanıdır.

Romanda Hasan Mellâh'ın yakın dostu *Numan İbn-i Mutahhar*'ın da Şam'da Halepli sûhteden özel ders aldığı görünür. O, iyiliği, dürüstlüğü ve güzel ahlakıyla ön plâna çıkar. Ayrıca oğlu Yezdan'ın da talim ve terbiyesine önem verir. Sûhte, onu şöyle tanıtır: “*Zengin bir adam. İş gücü olmadığından hem eğlence, hem istifade olmak üzere ders okuyor. Henüz sarfta. Okuduğumuz Şâfiye’dir. Ben bu vesile ile beş, on para sebepleniyorum*” (Ahmet Mithat, 2000b, s. 211). Böylece; Numan İbn-i Mutahhar'ın, boş vakitlerini doldurmak ve eğlence amacıyla ders aldığı anlaşılır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Hüseyin Fellâh*” (1875) isimli romanında *Cezayirli Ahmet Dayizade* de okumuş bir kahramandır. Babası ilme ve marifete değer verdiği için epey okumuş; “*sarf ve nahiv ve fıkıh ve ferâizden epeyce malûmat*” (Ahmet Mithat, 1392, s. 89) kazanmıştır. Ayrıca çevresinde derviş-mizac bir adam olarak tanınır. Aslında o, haydutluk yapan ve yasa dışı işlerle uğraşan bir çete lideridir. Bu yasa dışı işlerini ise evden yönettiği için gerçek kimliğini gizler. Yirmi sekiz otuz yaşlarında olduğu halde daha evlenmemiştir. Bunun sebebini de çevresine; “*Ben ilimle, mütalaa ile meşgul bir adamım. Halkın; karıdan, çoluktan, çocuktan aldığı lezzeti ben kitap mütalaaından almışım*” (Ahmet Mithat, 1392, s. 90) diye açıklar. Ahmet Dayizade, eğitilmiş ve ilim sahibi bir fert olduğu halde, ilmîni yasadışı işlerini saklamak için kullanan menfi bir kişiliğe sahiptir.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Felâhun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) isimli romanının başkahramanı *Râkım Efendi* küçük yaşlarından itibaren öğrenim gören, fakat mektepte aldığı eğitime yetinmeyip kendisini geliştirmeye devam eden çalışkan ve idealist bir gençtir. İlk olarak beş yaşında taş mektebe gider, ardından da Valide Rüştîye Mektebi'nde eğitimine devam eder. On altı yaşında rüştiyeden mezun olur ve Hariciye Kalemî'nde çalışmaya başlar. Kalemde öğrendiği Fransızca'yı takviye için Galata'da bulunan bir hekimden dersler alır. Ayrıca ders için Süleymaniye'deki bir medreseye devam eder. Bir Ermeni dostuna Türkçe dersi verir, buna karşılık onun kütüphanesinden faydalanır. Böylece dört sene daha kendi çabalarıyla eğitime devam eder:

Lâkin Râkım Efendi'nin aldığı terbiye ve gördüğü tahsil öyle her hâl ve vakti yolunda adam evlâdına müyesser olamaz. Kendi hâhişi ve dadısının sevk ve teşviki sayesinde Arabî'den sarf ve nahiv filândan maada Risale-i Erbaa'yı şerhleriyle beraber lâyıkiyle gördü. Hele mantık cihetini tasdikât –ı hitamına kadar pek kuvvetli tahsil eyledi. İlm-i hadis ve tefsirde oldukça behre kazandı. Fıkıhı dahi gözden geçirdi. Farisî'den Gülistan ve Baharistan ve Bostan ve Pend-i Attar ve Hafız ve Sâi b'i tekmiil etmekten kat-ı nazar en muntahib parçalarını ezber dahi eyledi. Fransızcaya gelince: Bir kere lisanda rûsuh

peyda eyledi. Badehu Galata'daki dostundan hikmet-i tabiiye, kimya, teşrih-i menafiü'l-azayı oldukça tahsil edip Beyoğlu'ndaki Ermeni dostunun kütüphanesinde dahi coğrafya, tarih, hukuk ve muahedât -ı düveliyyeye dair lüzum derecesinin fevkinde dahi malûmat topladı. Hele okuduğu Fransız romanlarının ve tiyatro-namelerinin ve eş'ar ve edebiyatının âdetâ nihayeti yok gibiydi (Ahmet Mithat, 2016a, s. 37).

Jale Parla'nın (2018, ss. 31-32) belirttiği gibi; “*Râkım Efendi'nin eğitiminde öncelikle İslami ilim ve sanatlar, daha sonra müspet ilimler gelmektedir. Bu nedenle onun hem eğitiminin hem dünya görüşünün temelini İslâmî ilimlerin oluşturduğunu, sınırlarını ise müspet ilimlerin belirlediğini görürüz. Yazar, Batıcı bir eğitimin ancak mutlak İslami ilimler gölgesinde ve denetiminde edinildiğinde zararsız kalabileceğini ve bu haliyle de bir gencin eğitiminin ikincil bir parçası olabileceğini söylemektedir*”.

Râkım Efendi, yirmi yaşına kadar parasızlık çekse de, aldığı eğitim ve kendi çalışkanlığı sayesinde bu durumdan kurtulmayı başarır. Tercümanlık, gazete yazarlığı, arzuhalcilik ve ecnebilere Türkçe dersi vererek kısa sürede ekonomik durumunu düzeltir. Ahmet Mithat Efendi, zekâsı ve çalışkanlığıyla örnek gösterdiği Râkım Efendi'yle kendisi için az çok ideal sayılabilen ve alafranga züppe tipinin tam karşıtı olan örnek bir “*Osmanlı efendisi*” tipini çizer (Moran, 2019, s. 49).

Eserin eğitimli diğer kahramanı; Türk romanında öğrenim görmüş ilk alafranga tipi olan *Felâtun Bey*'dir. O, Râkım'a karşılık tembel, müsrif, cahil ve alafranga züppe tipidir. Yazar; onun yetiştiği çevresi ve aldığı terbiyesi, eğitimi, kültürü ve hayata bakış tarzı bakımından sürekli eleştirir, olumsuz davranışları ve tembelliğiyle sık sık alay eder ve bu hususta eğitimle hiç alakası olmayan, alafrangalığa düşkün olan ve oğlu için yanlış bir model teşkil eden Mustafa Merakî Efendi'yi sorumlu tutar.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre babasızlık yanlış terbiye ile eşittir. Kendisi de bir Osmanlı eğitimi görmüş olan yazar için tek çıkış İslâmî bir terbiye ve kültürün yol göstericiliğinde ilerlemektir. Onun bazı roman şahıslarının babadan yoksun olmalarına rağmen iyi bir İslâm kültür ve terbiyesi almış kahramanlar oldukları görünür. Örneğin romanda idealize edilen Râkım Efendi, babası hayatta olmamasına rağmen akli başında bir anne ve iyi eğitimcilerce İslâmî düşünce ve terbiyeye göre yetişen bir gençtir. Bu durum göz önüne alındığında yozlaşmış babaların varlığı, babasızlıktan daha büyük bir tehlike oluşturabilir. Felâtun Bey'in babası Mustafa Merakî Efendi de buna örnektir. Bu tür babaların

zararlı varlığıyla kıyaslandıkta, babanın yokluğunda İslâm kültür ve terbiyesinin egemenliği yeğlenmelidir (Parla, 2018, s. 29).

Felâtun Bey, iyi bir terbiye sürecinden geçmediği için Mekteb-i Rüşdiye'deki eğitiminden ve Fransız hocadan aldığı özel derslerden de yeterince faydalanamaz. Fransızca'yı sadece alafranga modasına uymak amacıyla öğrenir, dolayısıyla bu dersleri de başarıyla tamamlayamaz. Felâtun Bey, rüştiyeden mezun olduktan sonra bir kaleme işe başlar. Fakat aile disiplininin mahrum yetiştiği için iş disiplini de olmaz. Haftada üç saat kaleme gider, onu da “nakl-i hikâyatla” geçirir ve aldığı eğitimi kendisi için yeterli görür. Bu yüzden orada da bir şey öğrenemez:

İşte Felâtun Bey öğrenmiş ya! Yazısı var, okuması var, Fransızcası Var, zeki, fatin, cerbezeli, hususiyle ayda babasının yirmi bin kuruş da iradı var! Dünyada bir adamın öğreneceği daha ne kaldı? (Ahmet Mithat, 2016a, s. 29).

Felâtun Bey, yanlış Batılılaşma örneği ve Jale Parla'nın (2018, s. 30) tabiriyle *kimlik bunalımına girmiş* alafranga bir tiptir. Kimliksizliğini düştüğü gülünç durumlarla öder. Onun alafrangalığı yarım yamalak Fransızca konuşmak, son moda kıyafetler giymek, okumamasına rağmen en son çıkan kitapları kütüphanesinde bulundurmak, alafrangalık icabınca herkese alçakgönüllülük göstermek, Beyoğlu eğlence hayatının müdavimi olmak ve gösteriş yapmaktan ibarettir. Yazar, Batılılaşmayı yanlış anlayan alafranga züppe tipini eleştirirken yanlış yetişmiş bir gencin yaşadığı olumsuz durumları göstermeye çalışır. Nitekim Felâtun Bey alafrangalık merakı yüzünden babasından kalan serveti tüketip, üstelik yüklü miktarda borçlanarak, taşrada cüzi maaşla bir devlet memurluğu bulup İstanbul'u terk eder. Onun devlet dairelerinde çalışma şansı bulmasını, Mekteb-i Rüştiye'de ve kalemde aldığı eğitimle ilişkilendirmek mümkündür. Bu da o dönemde eğitilmiş kişilerin sayısının az olduğunu, Felâtun Bey gibi yarım yamalak okumuş kişilere bile iş imkânı sağladığını gösteriyor.

Ahmet Mithat'ın “*Bahtiyarlık*” (1885) isimli romanının eğitimli kahramanlarından biri zengin ve paragöz bir çiftçinin oğlu olan *Senai*'dir. Asıl adı Osman Kâmil olan Senai, ilk eğitimini köy imamından alır. Altı yaşına geldiğinde ise babası tarafından Bursa'da bulunan Rüştiye Mektebine gönderilir. Okul dersleri haricinde yazı meşki, Fransızca, Arapça ve Farsça dersleri alır ve on beş yaşında Bursa Rüştiyesinden birinci olarak mezun olur. Ardından da babasının kararı üzerine İstanbul'da Mekteb-i Sultani'ye başlar. On yedi yaşında mektepten mezun olur ve bir devlet dairesinde göreve başlar.

Senai'nin iyi bir eğitim almasında ebeveyninin büyük payı vardır. Özellikle annesinin sürekli oğluna destek olması dikkat çeker. Ancak onun düşüncelerinin ve gelecek hayatının

şekillenmesinde babasının etkisi önemlidir. Çocukluğundan itibaren babasının; “*Oğlum! Bari sen benim gibi hayvan kalma şehre git! Oku! Yaz! Terbiye ol! Talihinde var ise paşa bile olursun. Benim gibi çiftçi kalmak bahtiyarlık mıdır?*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 283) sözlerinin etkisiyle okuyup, büyük adam olmak için büyük çaba gösterir.

İlk eğitimine başladığı zaman şehirli olmaya heves eden Senai, mezun olduktan sonra sadece şehirli olmanın yetmeyeceğini “*şân-ı medeniyete lâıyk olmak için mutlaka Frenge mensup olmak lâzım*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 291) geldiğini düşünmeye başlar. Biraz daha ileri giderek Osmanlılığı ait hiçbir şeyi beğenmez ve alafrangalığa özenir. İleride sefir olup Avrupa’da görev yapma hayalleri kurar ve bu yüzden mümkün mertebe alafranga âdetleri öğrenmeye gayret eder. Buna da Beyoğlu’nda bulunan Flam Kahvehanesi gibi alafranga eğlence mekânlarından başlar ve oranın en başlı müdavimlerinden olur.

Senai’nin Fransızcası mükemmeldir, fakat Mekteb-i Sultânî’ye gideliden beri Türkçeye ehemmiyet vermez ve kendi lisanında geri kalır. Senai, bunun bir kusur olduğunun farkındadır, fakat ona göre bu kusur kendisinde değil, kusur “*hep Osmanlı lisanında, hep Osmanlılıkta*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 293) dır.

Ahmet Mithat Efendi’nin Mekteb-i Sultânî’ye olan olumsuz tavrı, onun yazdığı “*Üss-i İnkılap*” eserinde yer alan bu okul hakkındaki menfi düşüncelerini yansıtır. Ahmet Mithat Efendi, mektebin bir Mekteb-i Sultanîden ziyade, mekteb-i imparatori ve Fransevi olduğunu, hatta Osmanlı tarihine dair verilen derslerde öğretmenlerden birinin Osmanlılara barbarlığı isnat ettiğini belirtir (Kartal, 2013, s. 67). Yazarın bu konuya romanında da değindiğini ve bu okulda yetişen Senai’nin öğretmeniyle aynı görüşte olduğunu görmek mümkündür.

Alafrangalığa düşkün olan, mensup olduğu milletini, kültürünü ve çevresini küçümseyen Senai, babasının vefatından sonra kendisine miras kalan malların bir kısmını satar ve birinci sınıf avukat olmak için Paris’e gider. Fakat oraya ayak basar basmaz okul ve eğitimden önce, şehrin eğlence hayatına kapılır. Paris’te kısa zamanda sefahat âleminin müptelası olur, servetini kaybeder ve üstelik bir sürü borç biriktirir. Ağır bir hastalığa yakalandığı için doktorlar onun Paris’te ikametini uygun görmezler ve İtalya’nın Sicilya tarafına gitmesini tavsiye ederler. Senai, bu teklifi cazip bulur ve “*-Elbette Sicilya’da dahi ilm-i hukuk dersleri vardır. Paris’te tahsile vakit bulamadım ise Sicilya’da tahsil ederim. Hem de oralar hükema yatağı yerlerdir. Daha kolay tahsil ederim*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 307) diye düşünür. Ancak orada da haydutlar tarafından soyulur ve “*Avrupa’dan İlm-i hukuk tahsil etmeksizin ve birinci sınıf avukat olmaksızın*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 310) perişan bir durumda İstanbul’a dönmek zorunda kalır. İstanbul’da kendisi gibi alafrangalığa düşkün olan

Nusret ile evlenir ve kayınbabasının paralarını çalarak ortadan kaybolur. Böylece yazar tarafından romandaki rolüne son verilir.

Romanın Senai ile aynı mektepte eğitim almış bir diğer kahramanı; Semih Efendi isimli zeki ve maarif sahibi bir zatın oğlu olan *Şinasi*'dir. Semih Efendi, bir devlet memurudur ve memurlukla ilgili şöyle düşünmektedir:

Memur olan adam maaşı mukabilinde bütün ömrünü ve kuva-yı ömrünü devletine milletine satmıştır. Bu adam umur-ı memuresinden ve devlet ve milletin hizmetinden maada hiçbir şeye zihin ve zamanını sarf etmemelidir. Sarf eder ise, bunu dahi bir ihtilas addetmelidir (Ahmet Mithat, 2017, s. 286).

Semih Efendi'ye göre; maarif ve talim ve taalüm yalnız devlet memurlarına mahsus değil, her alanda maarifin lüzumu vaciptir. Zira maarif olmadan "*cihan-ı terakkide hayret-ferma-yı ukul olan ihtiraat ve keşfiyat*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 287) mümkün olamaz.

Semih Efendi ve Musa Ağa'nın arasındaki en büyük farklardan biri köy ve şehir hayatına bakış açılarıdır. Köylü bir babanın şehir hayatına; şehirli bir babanın ise köy hayatına olan özlemleri evlatlarını da etkiler. Senai babasının arzu ettiği gibi şehirde talim ve terbiye görerek büyük adam olmak ister. Şinasi ise şehirlerin dağdağasından bıkmış bir adamın oğlu olmak hasebiyle bahtiyarlığın şehirlerde bulunmadığını düşünerek köy hayatına ilgi duyar.

Semih Efendi, sadece memurlukla zengin olunamayacağını bildiğinden oğlunun bir zanaatla veya ticaretle uğraşmasını ister ve her meslek için eğitim-öğretimin gerektiğini bilir. Bu nedenle ilk önce oğluna iyi bir eğitim olanağı sağlar. Şinasi'ye ilk eğitimi kendisi verir ardından onu Mekteb-i Sultânî'ye yazdırır.

Şinasi, diplomasını aldıktan sonra köylülük hâlini tecrübe etmek için Bursa'nın Söğüt kasabasına gider ve ilk olarak Yamalı Musa Ağa'nın yanına uğrar. Musa Ağa'nın düşünce tarzını beğenmediği için oradan ayrılır ve Bozok köyüne geçer. Babasının verdiği harçlıkları biriktirip tarla alır ve küçük bir çiftlik kurar. Kendisine bir kulübe yapar ve adını *Bahtiyarhane* koyar. Şinasi, okulda öğrenim gördüğü sıralarda ziraat ve hayvancılık konularına dair kitapları merak edip okumuş, tatil günlerinde ise Kasımpaşa'da bulunan bostanlara gidip bahçıvanlarla birlikte çalışmış ve bu sayede çiftçilik ve ziraat hakkında oldukça bilgi sahibi olmuş. Çeşit çeşit sebze ve meyve yetiştirir ve hayvancılık yapar. Ziraatta kullanılmak üzere birçok tarım aletini yeniler. Kısa sürede çiftliğini büyütür ve mutlu bir evlilik yapar.

Romanda aynı eğitim seviyesine mensup olan Senai ve Şinasi'nin tamamen farklı bir düşünce yapısına ve hayat anlayışına sahip oldukları görünür. Bu farklılığın sebebini ise

mektepte gördükleri eğitimden ziyade babalarından aldıkları terbiye ve kendi doğaları ile ilgilendirmek mümkündür. Gerek bu romanda gerekse Felâton beyle Râkım efendide aynı eğitim sıralarına geçmelerine rağmen iki farklı şahsiyet söz konusu edilmektedir. Bu durumda Ahmet Mithat Efendi için sadece okulda alınan eğitimin yeterli olmadığını aile içi eğitimin de bu açıdan önem taşıdığını ima ettiği söylenebilir.

Ahmet Mithat Efendi'nin Fransa'da geçen “*Cinli Han*” (1885) isimli hikâyesinin kahramanı *Greguar Salpet*, Preri karyesinde doğup büyümüş, askere gidene kadar hiçbir eğitim almamış yirmi yaşında bir gençtir. Salpet; “*Askerlik insanı insan edecek bir mekteptir*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 345) düşüncesiyle askere gider. Onun bu düşünceye sahip olmasında babası Etyen Salpet'in etkisi var. Etyen; askerliğin zor olmadığını ve “*hizmet-i askeriyede bulunmayan köylülerin yontulmamış odun gibi kalacaklarını ve köylüler meyanında en terbiyeliler askerden çıkanlar olduğunu*” oğluna anlatır (Ahmet Mithat, 2017, s. 342).

Aynı şekilde yazar da dünyanın her tarafında askerliğin, talim ve terbiye açısından büyük önem taşıdığını arz eder:

Dünyanın her tarafında hizmet-i askeriye için köylerden kışlalara gelen efrad terbiyeden talimden bikküllüye mahrum oldukları hâlde köylülerine pek müeddep ve muallem adamlar oldukları hâlde avdet ederler. Askerlik etmeyenlerin zekâsı da terbiyesi de bunlara nispetle geride kalır (Ahmet Mithat, 2017, s. 342).

Salpet, yetenekli bir genç olduğundan altı ay zarfında okuma yazma öğrenir. Babası ve sevgilisi Jozefin'e kendisi mektup yazmaya başlar. Bu haber köyde şayi olunca köylüler; “*Mösyö Salpet dahi askerde okumak yazmak öğrenmiş. Yarın Miralay Salpet olur da (...) görürsünüz*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 345) diye alay ederler. Salpet, çalışkanlığı ve hırsı sayesinde kendini daha da geliştirir, “*okuyup yazmayı bir rapor tanzimine muktedir olacak dereceye*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 355) vardır ve *sıra çavuşu* rütbesine yükselir. Ayrıca birkaç muharebede yararlık göstererek *lejyon dö nor* nişanı alır. Böylece asker arkadaşlarının sevgisini ve saygısını kazanır.

Bu arada, sevgilisi Jozefin'in zengin bir tüccar tarafından kaçırıldığını öğrenir. Salpet, askerden geldikten sonra sevgilisinin izini bulur ve onu kurtarır. Akılcı ve cesur bir genç olduğu için cin, peri gibi inançların tamamen boş ve cehalet ürünü olduğuna inanan kişiliğiyle de dikkat çeker.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Çingene*” (1887) eserinin kahramanı *Şems Hikmet Bey* de, “fikrini hikmetle tenvir eylemiş” yirmi iki yaşında bir gençtir. Küçük yaşta babasını

kaybedince, annesi kendisinin ve kız kardeşinin terbiyesiyle ilgilenir ve altmış sekiz yetmiş yaşlarındaki Selimcan Hindî isimli bir öğretmen görevlendirir. Şems Hikmet, zamanının çoğunu hocası Selimcan’la kütüphanede kitap okuyarak ve okuduklarını inceleyerek geçirir. Özel olarak Selimcan’dan Türkçe, İngilizce, Arapça ve Farsça eğitimi alır. Ayrıca Davut Bey isimli bir müzik hocasından piyano ve kanun dersi alır. Bu eğitim ve öğrenim sayesinde “*ahlâkı gayet güzel, malına mutasarrıf, harekât ve sekenatında validesinin ve Selimcan’ın emirlerine nehiyelerine muti, münkad elmas gibi*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 441) bir genç olur.

Şems Hikmet, âşık olduğu Ziba isimli bir Çingene kızını “terbiye-i İslamiye” ile eğitip, kibar bir hanıma dönüştürerek onunla evlenmek ister. Ancak ailesi ve yakın çevresi bu evliliğe karşı çıkar. Onlar, Şems Hikmet’in asil aileye mensup bir genç kızla evlenmesini isterler. Şems Hikmet ise bu muhalefetlere karşı koyamaz ve hakkında oluşan olumsuz dedikodulardan etkilenerek intihar eder.

Ahmet Mithat’ın burada vurgulamak istediği daha çok okuyarak bir çingene kızının değişebileceği hakikatidir. Şems Hikmet’in intihara teşebbüs etmesi ve yenilgiyi kabul ediyor gözükmesi, dönemin toplumsal şartları karşısında çaresizliğindendir. Ziba’nın okuyarak değişmesi aslında Şems Hikmet’in haklılığının ispatlanması demektir (Nemutlu, 2018, s. 79).

Bu eserde başka eğitimli erkek kahramanlara da rastlanır. Yazar bu kahramanların eğitim süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi vermez. Bunlardan biri Şems-i Hikmet’in özel öğretmeni Selimcan’dır ki yazarın tabiriyle; “*ihtiyar bir Çingenenin terbiye ve nezafet görmüşüdür*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 440). Selimcan, aslen Hintli olduğu halde bir süre Mısır’da ve Avrupa’da bulunur, gayet ilim ve hikmet sahibi olduktan sonra da İstanbul’a yerleşir. Okumayı çok sever ve zamanının çoğunu Şems Hikmet’in kütüphanesinde geçirir. “*İlmi fevkalâde olduğu gibi sohbeti de gayet hoş, selim, halim bir adamdır*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 441).

Eserin eğitimli diğer kahramanı da Enderun Mektebi’nde yetişmiş; Şems-i Hikmet’in müzik hocası, akıl danışmanı ve aile dostu olan Davut Bey isimli bir zattır. Davut Bey, “*Enderun-ı Hümayun’dan mahreç olup musikiye vukufu hazır yapılmış bir şarkıyı okuyup çalmaktan ibaret değil, verilen güfteye iki saatte yeni bir beste uydurmak derecesindedir*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 441). Ayrıca ney üflediği, keman, kanun ve piyano çaldığı ve mükemmel nota bildiği belirtilir.

Eğitimli olduğu anlaşılan bir diğer kahraman ise bir âlimin hüsn-i ahlâk sahipli oğlu olan Sihri Efendi’dir. Onun eğitimine dair eserde bilgi verilmez. Sadece, yazarın tabirine göre; İstanbul’un pek nadir yetiştirebildiği “*‘şair’ sıfatına bihakkin seza bir edip*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 441) olduğu belirtilir.

Eserin eğitim almış bir diğer kahramanı da Filibeli bir Ermeni ailenin çocuğu olan *Artin Elvanyan Efendi*'dir. Artin, Avrupalı bir nakkaşa intisap edip bu sanatı güzelce öğrenir. Daha sonra yağlıboya resmi dahi kendi kendine öğrenmeye başlar. Bu sanattaki yeteneğini gören ustasının tavsiyesi üzerine İtalya'ya gider ve üç dört sene içerisinde resim sanatında kendisini geliştirip, iyi bir ressam olup, ayrıca mandolina çalmakta da maharet kazanarak memlekete döner. İstanbul'da yağlı boya ile yapılan resimlere talep olmaması ve bu sanatın bir sanatçıyı maddi olarak tatmin etmemesi sebebiyle "*Artin Efendi, hem ressamlığa hem nakkaşlığa müteallik işleri yaparak oldukça güzel geçinir*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 442). Artin Elvanyan, aldığı sanat eğitimi sayesinde; mesleğinde başarılı, zevk ve sefayı seven, zararsız ahlâk sahibi bir genç portresi çizer. Ahmet Mithat Efendi, onun güzel ahlâk sahibi oluşunu; "*sanayi-i nefiseye mensup olanların aglebinin*" (Ahmet Mithat, 2017, 442) güzel ahlak sahibi olmalarına bağlar.

Eserde Şems Hikmet'in eniştesi olan *Râkım Efendi*'nin de okumuş bir kişi olduğu görünür. Yazar onu tanıtırken; "*Arabîden mezun, Farisîde yekta olduğu gibi fûnuna da mensup lisan-aşına*" (Ahmet Mithat, 2017, 442.) bir gazete yazarı olarak tanıtır. Ayrıca eşini hem seven, hem destekleyen iyi bir eştir. Bu yüzden de ailesi ve çevresi tarafından sevilip sayılır.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Demir Bey yahut İnkişâf-ı Esrâr*" (1888) isimli romanının aslî kişisi *Mustafa Kamerüddin* de eğitim almış idealist kahramanlardan biridir. Onun ahlakının ve ideallerinin şekillenmesinde ve eğitim hayatındaki başarısında babası Demir Bey'in büyük etkisi vardır. Mustafa'nın ilk eğitimini üç yaşından itibaren babası üstlenir ve altı yaşına kadar oğluyla öğretmen-öğrenci münasebetini devam ettirir. On yaşına kadar Mustafa'ya okuma-yazma öğretir. Mustafa, iki sene boyunca Mısırlı bir âlimden Arapça dersi alır, ayrıca Taksim'de ikamet eden Lazarist tarikatına mensup bir papazın Frenk, Rum ve Ermeni çocuklarına eğitim vermek için açtığı mektepte Fransızca öğrenir. Bu mektebe üç yıl devamdan sonra on beş yaşında iken bir telgrafhaneye çırak olur. Matematik ve tabiat derslerinin eksikliğini hisseder ve Avrupa'dan getirilen Fransız bir hocadan Matematik ve tabiat bilgilerini öğrenir. İlim öğrendikçe bilgiye iştiağı daha fazla artan Mustafa, eğitimine devam edebilmek için Avrupa'ya gitmek ister. Demir Bey de oğlunun bu isteğini kabul eder. Böylece Mustafa on sekiz yaşında iken mühendislik eğitimi için Paris'e gider.

Mustafa, zeki, çalışkan ve başarılı olması dışında terbiye ve ahlaki yönden de örnek bir gençtir. Paris'e gelince Quartier Latin isimli öğrenci mahallesinde küçük bir oda kiralar ve babasının tavsiyesi üzerine "*ulum-i hendesiyye eğitimi için muayyen programlar gereğince ilk sınıfta derse başlar ki bu ders, Alman, İngiliz, İtalyan, İspanyol ve Türk'ten ibaret otuz beş*

kişiyse, ondan mütecaviz asıl Fransız talebenin de müşareketinden müteşekkil bir sınıf” (Ahmet Mithat, 2002, s. 294) olur.

Quartier Latin’de ikamet eden yerli ve yabancı öğrencilerin çoğu sefahate düşkündür. Fakat Mustafa onlara uymaz ve bütün zamanını derslerine ayırır ve “*bir talebe için en ziyade usluluk, ağırbaşlılık, tevazu, kanaat, perhizkârlık addolunacak bir surette yaşamaya*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 296) başlar. Bir süre sonra bu bapta kendine yakın düşünceye sahip birkaç öğrenciyle dostluk kurar, fakat yine derslerini ihmal etmez.

Mustafa’nın Paris’teki en yakın arkadaşları İsviçreli *Narto*; heykeltıraşlık, *Elsazlı Podar*; resim, Fransız *Pasteur* ise hukuk eğitimi almaktadırlar. Bu arkadaşlar eğitimlerini ihmal etmeden derece-i itidali içinde eğlenmekten de geri kalmazlar. Bir süre sonra da aynı evde yaşamaya başlarlar ve Quartier Latin mahallesinin *dörtler* ismiyle en meşhur arkadaş grubu olurlar. İşte Mustafa Kamerüddin, böyle bir arkadaş çevresinde mutedil bir şekilde hem eğlenerek hem de çalışarak Paris’te eğitimine devam eder.

Mustafa, yol mühendisliği alanında eğitim aldığı için meslek açısından kendisini geliştirmek amacıyla tatil zamanlarını Avrupa’yı dolaşarak geçirir: “*Tahsili turuk ve meâbir mühendisliği olduğu cihetle Avrupa’yı bu suretle gezmesi hem memâlik ve milel ahvâli hakkında bir tetkik ve hem de turukun şose ve şimendüfer ve tünel gibi ameliyatını müşahade ile kendi müktesebât-ı ameliyyesini ta’mik için*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 265) bu seyahatlerin gerekli olduğunu düşünür. Böylelikle eğitiminin ilk senesinde İtalya ve İsviçre, ikinci senesinde ise Almanya’ya seyahat ederek oraları tanıma fırsatı bulur. Mustafa, her sene “*huzurlarında imtihan verdi[ği] mümeyyizlerin tahsin-i fevkaladelerine mazhar olarak*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 301) derslerindeki başarısından dolayı mutluluk duyar.

Mustafa, İsviçre’ye seyahati sırasında Polini isimli çiçekçi bir genç kızla tanışır. Bu da hayatını değiştirmesine sebep olur. Polini’ye olan duyguları artınca arkadaşlarından ayrılır ve bir pansiyona yerleşir. Böylece eğitim ve öğrenim hayatını daha da verimli geçirir, hatta “*Paris’in terakkiyât-ı ilmiyye ve sînâiyyesinden*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 406) asıl o zaman istifade şansını bulur. Mustafa, babasının isteği üzerine resim eğitimi de alır ve bu sanatta kendisini geliştirdikten sonra yaptığı resimleri satışa çıkarmayı dahi başarır. Resimlerinin satışından kazandığı para ile de kendisine mükemmel bir kütüphane tedarik eder. Ailesinin gönderdiği harçlığı ve kendisinin kazandığı paraları kitap alarak harcar ve bunu sebebini ise; “*-Ben Paris’e gençlik hasebiyle mazur görülecek surette yaşamaya gitmedim! Tahsile gittim. Yaşamak ile tahsil mekâsıdı birbirine uymayacak şeylerdendir*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 266)

diyerek açıklar. Mustafa üçüncü sene tatilinde babasının hastalığını haber aldıktan sonra Polini ile birlikte İstanbul'a döner.

Ahmet Mithat Efendi'nin idealize ettiği kahramanların her koşulda kendi kişiliklerini, kültürlerini, milli ve manevi değerlerini korumaları dikkat çeker. Mustafa Kamerüddin de bu kahramanlardan olmak hasebiyle, yabancı bir ülkede eğitim almasına rağmen söz konusu değerlerinden taviz vermeyen bir kahraman olarak yazar tarafından okuyucularına sunulur.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Müşahedat*" (1891) isimli romanının kahramanı *Refet*, babası tarafından Mekteb-i Rüştîye'ye yazdırılır. Ayrıca eve gelen iki özel öğretmenden Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri alır. Fakat Refet, okumaya hevesli biri olmadığı için eğitiminde pek de başarılı olamaz. Çocukken askerî mektebe gitmek istese de babası onun isteğini önemsemez ve oğlunu ileride mülkiye memurluğu yapması ve bu doğrultuda eğitim alması için zorlar.

Refet, rüştîyedeki eğitimini tamamladıktan sonra bir kalemde göreve başlar, fakat babasının ölümünün ardından hemen kalemden ayrılır. Birçok kâtip ve mülkiye memurluğunda çalışan arkadaşlarının durumunu göz önünde bulundurarak, rüştîyeden mezun olan birinin büyük memuriyetlere atanmasının mümkün olmadığını, küçük bir memuriyetle de geçim sağlamanın zor olduğunu düşünür:

İnsanın bu mesleğe fevkalâde hevesi olmakla beraber kudret -i ilmiye ve kalemiyesi ve devletin kavanin ve nizamına ve usul -i idaresine vukufu da mükemmel olarak yirmi beş, otuz yaşında ricalden sayılmak mertebesini ihraz edebilecek ise ne alâ. Hem din ve devletine menfaatli bir hizmetkâr olur, hem saye-i devlette kendisi de bahtiyarlık bulur. Fakat benim gibi tahsili nakıs, kalemi âciz, vukufu noksan, dirayeti mefkut bir adam, kaleme gide gele potin paralamaktan ne umacak? Oralarda yedi sekiz yüz kuruş maaşa nailiyet büyük muvaffakiyetlerden sayılır. Hâlbuki en küçük memurların bile maişetçe hevesatını, en büyüklere muadil görüyorum. Onlara sekiz yüz değil a, bin beş yüz, iki bin beş yüz, üç dört bin kuruş maaş verseler bile, yine istedikleri gibi bahtiyar olamayacaklar. Fakat bu adamlar sanayie, ticarete sülûk edecek olsalar daha ziyade mazhar -ı muvaffakiyet olacakları memuldür (Ahmet Mithat, 2016b, s. 112).

Refet, bir süre babasından kalan serveti sefahat âleminde tüketir, ancak kısa zamanda akıllanır ve Seyit Mehmet Numan isimli bir tacirin yanında çıraklık ederek ticaretle meşgul olur. Refet; okumayı sevmeyen biridir, fakat yazar onun aldığı eğitim sayesinde mükemmel

derecede dil bildiğini, yetenek sahibi ve doğru yönlendirildiğinde müspet işler yapmaya istekli bir genç olduğunu vurgular.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Taaffüf*” (1895) isimli eserinin kahramanı *Râsih*, Belgrad'da doğup büyür, babasının teşviki ile iyi bir eğitim alır. İslav dilini mükemmelce bilmekle beraber ilk eğitimine Belgrad'da *Nemçe*⁸yi öğrenmekle başlar. Daha sonra Fransızca öğrenmek için Paris'e gider ve eğitimine orada devam eder. Paris'te önce tıp eğitimine başlar, tıptan sıkılınca hukuk eğitimi alır, fakat bir süre sonra hukuktan da sıkılıp edebiyat ve felsefe eğitimi alır. Eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a yerleşir.

Râsih, gayet bilgili ve zeki bir kişidir. “*Her neden bahsolunsa vukufunu hemen gösterir*” (Ahmet Mithat, 2000c, s. 116). Kütüphanesinde okumakla geçen vaktini, ömrünün en zevkli ve kıymetli zamanı olarak değerlendirir. O, para için değil, sırf ilgi ve alakası için bazı Osmanlı gazete ve dergilerine yazı yazmakla vakit geçirir.

Az yazardı, fakat çok okurdu. Az okumak şartıyla yazılan çok yazıların ne kadar yavan olacakları ve çok okumak suretiyle az yazılan şeylerin nasıl sıkı sıkıya hikmet ve letafetle dopdolu bulunacakları erbabına malûmdur. Bizim Râsih dahi işte bu erbabdan maduddur (Ahmet Mithat, 2000c, s. s. 133).

Râsih, romanın kadın kahramanı Sâniha'nın güzelliğinden ziyade kızın malumat ve kültür açısından kendisine denk olduğundan ve ahlâkının güzelliğinden etkilenir. Bu sebeple ona evlilik teklifinde bulunur:

Lisanını işittim. Hüner ve malûmatını pek methediyorlar. Cemal -i zahîrîsini de beğendim. İşin bencesi bir de ahlâkını beğenmekten ibaret kaldı. Bunu da kolay işlerden sayarım. Bir erkek eğer şartınca ve bihakkın erkekse kendi ahlâkıyla karısının ahlâkından bir halita yapar. Badehu onu karısıyla taksim eder. İkisinin de ahlâkı mütevafık olur (Ahmet Mithat, 2000c, s. s. 112).

Râsih'in bu sözleri, mutlu bir evlilik için eşlerin ahlaki açıdan benzer oluşuna önem verdiğini gösterir. O, evliliği süresince iyi ve modern bir eş olur. Zamanının çoğunu kendisi gibi okumuş ve entelektüel olan eşiyle geçirir. Ayrıca aile sorunlarının çözümünde aydın bir erkeğin göstermesi gereken mantıklı ve olgun davranışları sergiler. Nitekim konağına sıklıkla gelip giden arkadaşı Tosun ile eşi Sâniha'nın mektuplaştığını fark edince hemen müdahale etmek yerine beklemeyi tercih eder. Zira eşinin eğitilmiş ve zeki bir kadın olduğu için kısa

⁸ Osmanlıların Avusturya'ya verdikleri isimdir. Avusturyalıların konuştukları dilin Osmanlılarca anlaşılabilmesi nedeniyle "nemce?" sözcüğünden oluşmuştur. Ayrıca nemse olarak da kullanılır. Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://eksizozluk.com/nemce--206647>

sürede doğru yolu bulacağına inanır. Bu nedenle onu serbest bırakır. Râsih'in tahmin ettiği gibi Sâniha, Tosun ile olan ilişkisini daha başlamadan bitirir. Bu olay, Râsih'in olgun ve bilinçli bir insan olduğunu gösterir.

Samipaşazade Sezai'nin “*Sergüzeşt*” (1888) isimli romanının kahramanlarından Celâl, Paris'te beş altı sene süresince ressamlık eğitimi almış, sanatkâr, iyi kalpli yirmi üç yaşında zengin bir paşa çocuğudur. Şiir ve musikiye ilgi duyan Celâl, eğitimini tamamlayarak memlekete döndükten sonra da ressamlığa devam eder. Bu sanattan başka “*kalbinde aşk ve alâkaya bir istidat, bir temayül hissetmez ve sanat-ı aliyesinden başka bir güzel sevmediğini daima bir gurur ve ara sıra hafî bir ye's ile itiraf*” (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 52) eder.

Celâl, genellikle resim yaparak vakit geçirir ve evlerinde iyi bakılan güzel bir esir genç kız olan Dilber'i resimlerine model olarak seçer. Başlangıçta sadece güzel bir oyuncak olarak gördüğü Dilber'e bir süre sonra âşık olduğunu fark eder. Celâl Bey, Dilber ile evlenmek isterse de ailesi bu isteğe şiddetle karşı çıkar. Onlara göre Avrupa'da tahsil ve terbiye görmüş oğullarının evleneceği kız kesinlikle asil ve varlıklı bir aileye mensup olmalıdır:

-Mümkün değil. Biz onun terbiyesine, tahsiline bu kadar çalıştığımız ve kendisine ikbalini temin eden bir izdivaç hazırladığımız halde bütün mesai mizi, kendisinin istikbalini, her şeyi bir cariye'nin hizmetten kirlenmiş eline mi teslim ediyor?.. Mümkün değil (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 76).

Celâl, asaletin zenginlik değil, kalp saflığı, ruh güzelliği ve ahlaktan ibaret olduğunu savunur. Bu özellikler ise tamamıyla onun evlenmek istediği Dilber'de mevcuttur. Ailesi ile yaptığı bir sohbette; “*Asalet, teşrifat ve servete; servet, nümayiş-i asalete tapıyor. Ben, ismet ve muhabbete*” (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 68) sözleriyle namus ve sevgiye tapıldığını söyler. Bu anlayışı savunmasında Avrupa'da talim ve terbiye görmesinin etkisi vardır. Annesi, onun bu düşüncelerinin sanatçı kişiliğinden kaynaklandığını düşünür: “*Ben asilzadelerin ressam, şair olduklarını hiç istemem. Halk içinde mümtaz olan mevkilerini, haysiyetlerini tenzil edecek bir takım esassız fikirler hâsıl ediyorlar*” (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 68).

Celâl, tüm itirazlarına rağmen aile kararlarının önüne geçemez. Annesi, kendisinin haberi olmadan Dilber'i bir esirciye satar. Celâl ise bu olaydan haberdar olunca aklı melekelerini kaybeder ve hastalanır. Bir süre sonra da vefat eder.

Avrupa'da eğitim almış ve entelektüel bir genç olan Celâl Bey, Mehmet Kaplan'ın (2014, ss. 363-364) belirttiği gibi; taşıdığı zihniyet ve aldığı tavır itibariyle mensup olduğu çevreden ayrılır. O, gerçek asaletin para ve mevkide değil, insanın bizzat kendisinde olduğuna kanidir. Celal, fikirleriyle sadece kendini değil, Dilber gibi ezilen insanları da savunmuş olur.

Fakat onu böyle düşünmeye sevk eden amil, genel hakikat ve değer hükmünden ziyade, kendi hisleridir. Mesleği icabı hayat karşısında pasif ve seyirci olan Celâl Bey'in savunduğu fikirler ne Dilber'i ne de kendisini kurtarır. O, değer hükümlerine inanmadığı çevrede hakikati ancak fikir ve sanat eserleriyle müdafaa edebilen yalnız, yenilmeye mahkûm bir aydındır.

Namık Kemal'in XVI. yüzyılda Türk-İran savaşlarını konu edinen “*Cezmi*” (1880) isimli tarihi romanının aslî kişisi *Cezmi*, iki yaşındayken annesini kaybettiğinden dolayı babası tarafından büyütülür, ancak anneden alınan terbiye ve şefkatten yoksun kalmaz. ilk terbiyesini bir sipahi olan babasından aldığı için güçlü askerî yönüyle dikkat çeker:

Cezmi'nin validesini bilmeksizin kaybedip de o terbiyeden, o şefkatten mahrum olması kalbinde mestur olan kabiliyetleri büsbütün ihlal etmedi. Yalnız bir dereceye kadar başka yola çevirdi. Çünkü mürebbisi pederiydi. Pederi ise asker olduğundan, çocuğunu askerce terbiye ederdi. (...) Binaenaleyh anadan asker doğmamış olsa bile baba ocağından olsun asker olarak ayrılması mukarrerdi (Namık Kemal, 2014, s. 38).

Yazar tarafından şair tabiatlı olduğu belirtilen Cezmi, yine bir asker olan ve yeniçeriler ocağında kendini geliştiren âlim ve şair amcasından müspet ilimler ve askerliğe ilişkin dersler alarak eğitimine devam eder. Amcanın bu eğitimde en büyük gayesi; Cezmi'ye özellikle askerlik fikrini aşlamaktan ibarettir: “*Cezmi'ye lâzım olan ulumdan dersler vermek ve sipahiliğe müteallik olan talimleri öğretmekle beraber, suret-i mahsusada bir de askerlik fikri ilka etmekle uğraşırdı*” (Namık Kemal, 2014, s. 40).

Cezmi, olgunluk yaşına varır varmaz babasını, bir süre sonra da amcasını kaybedince dünyada yalnız başına kalır. Gençlik âleminde hem eğlenmek, hem eğitimini tamamlamak için İstanbul'a gider. Orada dönemin en seçkin askerleri ve güçlü şairleriyle yakınlık kurma fırsatı bulur. Tab'an şair, fitraten asker yaratılmış olan Cezmi, Osmanlı İran savaşına katılmayı arzular ve bu isteğini gerçekleştirir. Savaşta gösterdiği kahramanlıklarla Özdemiroğlu Osman Paşa'nın dikkatini çeker ve takdirini kazanır. İki güçlü asker tarafından yetiştirilmiş olan Cezmi, aldığı iyi terbiye ve eğitim sonucunda cesur bir kişiliğe ve sağlam bir karaktere sahip olur ve ideal bir kahraman olarak okuyucunun karşısına çıkar.

Namık Kemal'in, İslam birliğini sağlama uğrunda mücadele eden Yavuz Sultan Selim'e olan hayranlığı bilinmektedir. Bu eserde de, bu amaca hizmet edecek bir karakter olarak Cezmi'yi seçer. (Enginün, 2015, s. 241). Elbette Cezmi, bu zor görevin üstesinde gelemeyiz, ancak bu ideale hizmet etmek amacıyla aldığı eğitimin önemi yazar tarafından gösterilmiş olur.

Aynı romanın bir diğerkahramanı *Adil Giray* da Cezmi gibi doğuştan şair ve asker yaratılışlı kişiliğe sahiptir. Namık Kemal, onun özel derslerle eğitim aldığını anlatır, ancak ayrıntısını vermez: “*Vaktaki tahsil zamanı erişti, kendine talim olunan kitapları güya dünyaya gelmeden evvel okumuş gibi, gördüğünü bir bakışta anlardı. Bir hâlde ki daha yirmi yaşında iken zamanın ulemasından madut olmuştu*” (Namık Kemal, 2014, s. 19). Adil Giray’ın iyi bir eğitim gördüğü anlaşıldığı gibi, yazarın ona da İslâm birliği idealine hizmet etme görevini yüklediği görünür.

Mizancı Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1891) isimli romanının başkahramanı *Mansur*, ülkesine yararlı bir fert olma gayesiyle eğitim alan aydın ve idealist bir gençtir. Üç yaşındayken babasını kaybettiği için annesiyle beraber Cezayir’de bulunan amcasının konağına yerleşir. Amca çocuklarıyla birlikte bu konakta özel dersler alarak eğitimine devam eder ve üç yılın nihayetinde ilk eğitimini tamamlar. Mansur ve annesinin en büyük hayali İstanbul’a dönmektir. Fakat amcası vasıtasıyla tanıştığı bir yüzbaşı; ona İstanbul’a gitmeden önce eğitimini bitirip, daha sonra bu hayalini gerçekleştirmesi yönünde tavsiyede bulunur:

Oğlum! İstanbul’a değil, Amerika savanalarına gidecek olsan yine malûmatsız bir iş göremezsin. Zamanımız maarif zamanıdır. Malûmatsızlar için kuru ekmek bile güç bulunacaktır. Sen bir kere tahsilini bitir, adam ol. O vakit âlemin her bir kapısı senin için açık olur. İşte o vakit İstanbul’da da aç kalmazsın (Mehmed Murad, 1999, s. 32).

Mansur, yüzbaşıya hak verir ve tahsilini bitirdikten sonra İstanbul’a gitme kararı alır. Yüzbaşı’dan eğitimini kaç senede bitireceğini sorar. O da iyi çalıştığı hâlde yedi sene idadiye, üç sene de âliyyede olmak üzere on sene zarfında tamamlayabileceğini söyler. Mansur, annesi vefat edince konaktan ayrılır. Devlet mektebine başlamadan önce Marsilya’da bulunan özel bir pansiyonda eğitime başlar ve altı yıl süren bu eğitim sonucunda “*adamlar sırasına dâhil olacak bir kisve-i malûmatı telebbüs*” (Mehmed Murad, 1999, s. 34) eder.

İstanbul’a gitmek için fırsat arayan Mansur, eğitimde ilerledikçe maarifin değerini takdir eder ve okudukça bilime olan merakı daha da artar. Ders çalışmanın yanı sıra kitap ve gazete okur ve amcasından aldığı tüm harçlığını kitaplara verir. Tatil günlerini kıraathanede gazete okuyarak geçirir. Her zaman sınıf birincisi olur ve pansiyonun müdür ve muavinleriyle iyi geçinerek herkesin dikkatini çeker. Pansiyondan çıktıktan sonra her ne kadar siyasete mail olsa da “*Tabip, her memleket, her cemiyet için müfid bir âza olabilir*” (Mehmed Murad, 1999, s. 40) düşüncesiyle, Paris Darülfünunun Tıp şubesinde okumaya karar verir. Bunun yanı sıra

çoğu zamanını tarih, ilm-i servet-i mal, hukuk ve genellikle siyasetle ilgili eserleri okumaya ayırır. Ayrıca Paris'te sürekli devam eden siyasiyat konferanslarına da devam eder. Mansur, Darülfünun'da Paris'in meşhur öğretmenlerinin dikkatini çekmeyi başarır ve en seçkin öğrenciler sınıfının birincisi olur. Eğitimini bitirip, *Doktora* imtihanını verdikten sonra öğretmenleri okulda asistan olması için teklifte bulunsalar da, bu teklifi reddederek İstanbul'a döner.

Mansur, İstanbul'a girerken bir Amerikan misyoner mektebi olan Robert Kolej'i görür ve Batıda eğitim görmüş bir fert olmasına rağmen bu kolejin "*Merkez-i saltanat-ı Osmaniye, makam-ı hilafet-i İslamiye*" olan İstanbul'da bulunmasından yüreğinde ıstırap, zihninde sersemlik hissederek büyük bir rahatsızlık duyar (Mehmed Murad, 1999, ss. 7-8).

Mansur, İstanbul'da ilk olarak mecalis-i âliyeden birinde memur olan ve akranları içinde fıkıh ve hadiste sayılı üstatlardan olan amcası Şeyh Salih Efendi'nin konağına gider. Amcasının himaye teklifini kabul etmez ve tabiplik mesleğini icra ederek "*kendi sa'y ve gayreti[yle] bir mevki*" (Mehmed Murad, 1999, s. 57) kazanmaya gayret eder.

Mansur'un, amcası ile tanışırken kullandığı ifadelerden yirmi yaşında tıp eğitimini bitirdiği görünür. Bu eğitimin günümüz şartlarında yirmi dört yaşında tamamlana bilindiği dikkate alındığında onun oldukça erken bir yaşta eğitimini tamamladığı söylenebilir. Mansur, şahadetnamesini Mekteb-i Tıbbiye'ye ibraz eder ve hekimlik yapmak için ruhsat alır. "*O günden itibaren Mansur icra-yı tababete mezun etubba-yı Osmaniye'den*" (Mehmed Murad, 1999, s. 73) olur. Önce Mekteb-i Tıbbiye'de haftada iki kere hastaları muayene eden nöbetçi hekime refakat eder, ancak birkaç ay içinde mevkiini yükseltir.

Yazar, Mansur'un aldığı kaliteli eğitim sonucunda iyi bir doktor olduğunu sık sık vurgular. O, birçok doktorun teşhis koyamadığı hastalıkların tedavisinde başarılı olur, böylece günden güne müşterilerin sayısı artmaya başlar. Mansur, bu başarılarından dolayı *Bâb-ı Seraskerî* tarafından resmen askerliğe duhul etme, ayrıca mektepten de hocalık teklifi alır ve haftada iki saat mektebin en önemli derslerinden birini vermeyi kabul eder. Aynı zamanda Hariciye Nezareti'nde memur olarak çalışır. Fakat oradaki düzensizlik, memurların lâıykıyla görevlerini yapmaması onu rahatsız eder ve bir yıl sonra bu görevini bırakır: "*Çünkü Mansur'un emeli, memurîn-i devlet sırasına dâhil olmaktı. Hariciye umuruna meylî vardı. Tedarikât-ı ilmiyesi ona göre icra edilmişti.(...) Zamanı gelince asıl hizmet, umur-ı hariciyede ifa olunacaktı*" (Mehmed Murad, 1999, s. 74).

Mansur, gerek yurtdışındaki eğitimi, gerekse kendi okumaları sayesinde İmparatorluğun düzeninin sağlanması, milletin kalkınması ve fertlerin gelişimi için devlet ve

milletçe bütün çalışmaların önce maarifi yaymaya yöneltilmesinin gerekli olduğunu bu sayede İslam birliğinin de sağlanabileceğini düşünmektedir. Ona göre; “*İttihad-ı İslam’ın husulünü temin edecek kılıç değildir, maariftir*” (Mehmed Murad, 1999, s. 161).

Mansur, Avrupa’daki eğitim sistemi ile Osmanlı eğitim sistemini karşılaştırarak İslâm ülkelerinde, hususiyle de Türklerin birçok müspet özelliklerine rağmen maarif açısından gelişmediklerini ifade eder ve bu hususta önerilerde bulunur. Mansur, okullaşmaya ve eğitime son derece önem verir. Bu yüzden sürekli okul açma teşebbüsünde bulunur. O, yabancı idaresi altında bulunan ülkelerdeki vatandaşlara hizmet için millî mektep açmayı hedefler. Önce Kırivan’da açtırmış olduğu mektebi genişletmek üzere Tunus’a gider, ancak Fransız konsolosunun entrikasından dolayı Tunus hükümeti mektebi geliştirmek için müsaade etmez. Bu yüzden Beyrut’ta mektep açmak ister. Ancak bu girişimi de yerli hükümet tarafından engellenir. Bu engeller Mansur’u yıldırmaz. Amcasından kendisin intikal eden servetin tamamını eğitime yatırmayı planlar. Bunun üzerine İstanbul’dan çıkıp Aydın’ın Veliler Köyü’ne gider ve amcasının almış olduğu bir çiftliğe yerleşir. Çiftliğin yakınındaki halkla kısa zamanda kaynaşan Mansur’un ilk işi yine eğitim olur. Manisa’dan iki öğretmen getirtir. Maaşlarını kendisi vererek yeni usulle eğitim veren iki mektep açtırır. Sarıklı öğretmenler Mansur’un yeni usul öğretim tarzını biraz zor kabul etseler de iyi sonuçlarını görünce memnun kalıp işe sarılırlar. Köylülerin Mansur’a sevgi ve güvenleri tam olduğu için çocuklarını mektebe vermekte tereddüt göstermezler. Hâlbuki daha önce Hükümet’in Rüştîye adıyla kurmaya başladığı okullara “*Çocuklarımızı gâvur etmek istemeyiz*” (Mehmed Murad, 1999, s. 284) diyerek rağbet göstermiyorlardı.

Birol Emil, “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1999, s. XI) romanın önsözünde Mansur’u “yeni Türkiye’nin ideal aydın tipi” olarak niteler. Mansur, Paris’te tıp öğrenimi görmüş olan bir dâhiliye mütehassısı olmaktan ziyade, yurt dışındaki öğrenimi esnasında tam bir milliyetçi aydın olarak yetişmiş bir kahramandır. Ayrıca dindar, geleneklerine bağlı, milletin geçmiş, bugün ve geleceği üzerinde zihin yoran, güçlü ve zaafalarını bilen, varlığını ve bilgilerini devlet ve hilafet hizmetine adanmış kararlı ve idealist bir gençtir. Paris’teki öğrenimi esnasında Avrupa’yı iyi tanıma fırsatı bulduğundan, bir memleketin hangi yollarla ilerleyeceğinin bilincindedir. Bu nedenle İstanbul’dan uzaklaşıp Anadolu’ya çekildiği zaman nasıl bir istikbâl adamı olduğunu gösterir. Ona göre devlet ve milletin ilerlemesi büyük merkezleri değil, ancak köyü kaldırmak suretiyle gerçekleşebilir. Köyde yeni usulde eğitim yapan ilkokul ve ziraat okulu açar; çiftlik, mandıra ve bir iplik fabrikası kurdurur ve öncelikle köylünün kalkınması için uğraşır.

Mansur; kültürel birikimini ve bilgilerini mensup olduğu ülkesinin, devletinin ve milletin hizmetine adanmış ve bu yolda taviz vermeyen idealist bir gençtir. Bu yönüyle Tanzimat romanlarında karşılaşılabilen nadir kahramanlardan biri oluşuyla dikkat çekmektedir.

Aynı romanın eğitim almış diğer kahramanı Mansur'un meslektaşı ve en yakın arkadaşı *Mehmet Efendi*'dir. O, Çankırılı fakir bir ailenin çocuğudur. Daha on iki yaşındayken babası tarafından çalışmak için İstanbul'a gönderilir. Amcasının kahve ocağında çalışırken hizmet ettiği bir efendinin dikkatini çeker ve onun himayesiyle mektebe verilir. Mehmet Efendi, bütün zorluklara rağmen eğitimini başarıyla sürdürür ve Mekteb-i Tıbbiye'yi birincilikle bitirir. Hatta mükâfat olarak hükümet tarafından Paris'e gönderilir ve iki sene orada bulunduktan sonra geri döner.

Eserin okumuş diğer bir kahramanı da İbn-i Galiblere mensup ulemadan bir zatın oğlu olan *Ahmet Şunudî*'dir. O, derslerini bitirdikten sonra esir sıfatıyla Fransa'ya gider. Orada tahsile heves eder ve Darülfünun'dan mezun olur. Fakat âlâ derecede olan şahadetnamesini aldığı akşam odasında yırtıp sobaya atar. Ahmet Şunudî, “*Ulum-ı şarkiyede salabet ve diyanetle fikr-i enaniyeti, garp mekâtibinde dahi muhabbet-i vataniye'yi*” (Mehmed Murad, 1999, s. 155) öğrenmiş bir kişidir. Onun en büyük isteği İslam birliğidir. Mansur ile tanışana kadar bu birliğe Türk kavmini dâhil etmediği gibi İslam birliğinin de kılıçla temin olabileceği düşüncesindedir. Fakat Mansur'un etkisiyle düşünceleri değişir ve bu gayeye hizmet edecek yegâne yolun maariften geçtiğinin bilincine varır.

Fatma Aliye Hanım'ın “*Muhadarat*” (1892) isimli romanının kahramanı *Sâi Efendi*, “*oldukça malumatlı ve her fenne aşina*” (Fatma Aliye, 2014, s. 31) bir zat olduğu gibi temiz kalpli ve güzel ahlaklı, bir o kadar da iyi niyetli ve saf bir kişidir. Yazar tarafından onun musikiden hoşlandığı ve edebiyat hususunda malumat sahibi olduğu belirtilir. Bu nedenle de onun eğitilmiş bir kişi olduğu anlaşılır. Ancak aldığı eğitim hakkında herhangi bir bilgi verilmez.

Romanın diğer eğitilmiş kahramanı, Sâi Efendi'nin ikinci eşi Calibe'nin amcası oğlu *Süha*'dır. O, romanda değişken bir karakter oluşuyla dikkat çeker. Küçük yaşlarında babasını kaybettiği için amcasının evinde kalır ve amcası tarafından iyi bir eğitim alarak büyütülür. Güzel davranışları ve iyi kalpliliğiyle çevresinin sevgisini kazanır. Çalışkanlığı sayesinde Mekteb-i Tıbbiye'ye girmeyi başarır ve iyi bir doktor olarak mezun olur. Sâi Efendi'nin konağının özel doktoru olarak görevlendirilir. Konağa taşındıktan sonra Süha değişmeye başlar. Ondaki bu değişikliğin esas sebebi ise çocukluk aşkı Calibe'dir. Calibe, Sâi Efendi ile

evli olmasına rağmen Süha'yı baştan çıkarır. Süha da onunla yasak aşk yapmaktan çekinmez. Kadının üvey çocuklarının aleyhinde tertip ettiği oyunlara ortaklık eder. Bir süre sonra Calibe'nin iyi bir eğitim almış olan üvey kızı Fazıla'ya ilgi duyar ve genç kızı etkilemek ister. Süha, genel kültürünü göstermek amacıyla sürekli Fazıla ile Fransızca konuşur ve ona edebiyattan, tıptan ve hikmetten bahseder. Süha'nın Fazıla'ya olan ilgisinin nedeni, duygularından ziyade eğitilmiş ve kibar bir aile kızıyla evlenmektir. Ancak tüm çabalarına rağmen Fazıla'yı ikna edemez:

Fakat efendim benim gönlüm kibarda. Kibarane terbiye ve tahsil görmüş malumatlı bir kız isterse ne yapayım? Öyle bir surette büyütülmüş kızın idaresi de ona göre olur. Zira ancak büyük familyalar kızlarını öyle terbiye edebilir. İşte böyle bir kız almak için ona göre hane ve idare hazırlamalı (Fatma Aliye, 2014, s. 84).

Süha'nın kişilik özelliklerinde olan sarsıntılar ve yaşadığı ahlaki sorunlarda; yetişme tarzının etken olduğu ve aldığı mükemmel eğitimin bu konuda müspet katkısının olmadığı görünür.

Romanın diğer eğitilmiş kahramanı olan *Mukaddem*, Sâi Efendi'nin komşusu Münevver Hanım'ın oğludur. Mukaddem, babasını küçük yaşta kaybeder, ancak babasının yokluğu onun eğitimi için bir eksiklik teşkil etmez. Yazar, Mukaddem'in eğitiminin geçmişi hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Sadece iyi bir eğitim sürecinden geçtiğini ve romanın vaka zamanında özel hocalardan evde İngilizce ve Fransızca dersleri aldığını belirtir. O, sevecen, nazik, annesine ve çevresine karşı saygılı oluşuyla dikkat çeker.

Sâi Efendi'nin oğlu *Şefik* de eğitilmiş, dürüst ve saygılı bir gençtir. Üvey annesinin eziyet ve baskılarına rağmen eğitimi devam ettirir ve harp okulunu bitirerek yüzbaşı rütbesinde diploma almayı başarır. Şefik'in tek destekçisi, ona hem kardeş hem de bir anne gibi şefkat gösteren, koruyup kollayan ablası Fazıla olmuştur.

Eserde Calibe'nin erkek kardeşi *Nabi*'nin de bir mektepte eğitim aldığı belirtilir, fakat bu mektebin derecesi veya ismi açıklanmaz. Nabi, mektepten mezun olduktan sonra babası tarafından bir devlet dairesine yerleştirilir. Oradan aldığı maaş dışında babası ve eniştesinden aldığı paralar ile geçinir. Bir servet avcısı olan Nabi, oldukça zengin bir aile kızı olan Fevkiye ile evlenir ve kısa sürede sefahat âleminde sefa sürerek onun servetini tüketir. Yazar, onun laubali, şımarık ve arsızlığının sebebini fitratı ve özellikle annesinden aldığı yanlış terbiye ile alakadar olduğunu vurgular:

Fıtratı iktizasınca lisanına rekâket ve haline pek tagayyür gelmediği cihetle hemşiresinin emirlerine imtisal edebilirdi. Validesi pek çok yüz vermiş olduğundan bet ahlakına ilave olan arsızlığını hemşiresi gibi fettan olmadığından örtemiyordu (Fatma Aliye, 2014, ss. 76-77).

Aynı romanın şahıslarından biri olan *Şebip*'in de bir mektepten mezun olduğu belirtilir, ancak eğitim süreciyle ilgili açıklama yapılmaz. O, zeki, çalışkan ve efendi bir gençtir. “*tahsilini itmam ve ikmalden sonra emmisi kendisini yanına celp ve onu ticaret işlerine ithal eyleyip, (...) onu umur-i mühimmesinde kullanırdı*” (Fatma Aliye, 2014, ss. 234-235). *Şebip*, yaratılış itibarıyla ciddî ve ağırbaşlıdır. Etrafında birçok güzel kadın bulunmasına rağmen, hiçbirine ilgi göstermez. Kendi mizacına uymayan işve ve cilveden nefret eder. Onun hayatta zevk aldığı tek şey çalışmaktır. Aşkın ne olduğunu bilmez ve sevdiği kadına olan duygularına anlam veremez. Zira “*O zamana kadar hiçbir roman ve hikâye okumamıştı. Kedisine arız olan halin neden ibaret olduğunu anlayamıyordu*” (Fatma Aliye, 2014, s. 332). Yazar, *Şebip*'in kadınlara ve evliliğe karşı olan olumsuz tavrının nedenini açıklamaz. Buna rağmen romanda Fazıla'ya olan aşk duygusuyla yer alması dikkat çeker.

Genel olarak Tanzimat dönemi eserlerinde yer alan birçok eğitilmiş erkek kahraman iyi yönüyle öne çıkar. Bu kahramanların bazısının yüksek eğitim kurumlarında eğitim aldığı, bazılarının da kendi kendini yetiştirdiği görünürken; eğitim aldıkları halde kötü veya pasif karaktere sahip olan kişilerin varlığı da dikkat çeker. Eserlerde eğitimden olumlu yararlanan kahramanlar; bilinçli, ahlaklı, vicdanlı, yardımsever, milletine ve vatanına hayırlı birer kişiler olarak sunulurken, eğitimden yararlanmayan kişiler; başarısız, kültüründen kopmuş ve ahlaki değerleri önemsemeyen, yanlış terbiyenin ya da yanlış zihniyetin ve muhitin kurbanı olarak takdim edilirler.

5.2.1.2.3. Köleler

İnsanlığın tarihi kadar eski bir problem olan esaret ve kölelik, dünyanın her tarafında olduğu gibi Osmanlılarda da yakın zamana kadar devam etmiştir. İslamiyet'in köleliği kaldırmayı tavsiye etmiş olmasına rağmen, kati bir yasak olmayışı sebebiyle köle alım satımı on dokuzuncu yüzyılda dahi Osmanlı topraklarında devam eder. Fakat Batı toplumunda ağır hizmetlerde kullanılmak üzere toprak, inşaat, ziraat işçisi anlamında kölelik, Osmanlı toplumu için hiçbir vakit bahis konusu olmaz. Osmanlı toplumundaki köleler ve cariyelerin, en fazla ev hizmetinde kullanıldığı, çoğu zaman ailenin bir ferdi gibi sayıldığı, evlendirildiği, eğitildiği ve büyük mevkilere getirildiği bilinmektedir. Kölelik ve esaret mevzusu, Tanzimat roman ve hikâyelerinin de yaygın konularından birini teşkil eder. Bu eserlerde köle ve cariyeler;

Kafkasya'dan kaçırılan, daha sonra köle olarak satılan kız ve erkek çocukların maceralı hayatları, olağanüstü maceralarla bir araya gelen kardeşlerin, cariyeye ve efendi arasında tek taraflı ümitsiz aşk duyguları, kölelerin vatanlarına, geçmişlerine, yakınlarına duydukları hasret, kaderlerine karşı isyan gibi temalar görünür (Okay, 2016, s. 87). Bu eserlerde köle ve esir tiplere yapılan kötü muamelelerin yazarlar tarafından eleştirildiği ve onları eğitip topluma kazandırma gibi insani davranışların değer gördüğü dikkat çeker.

5.2.1.2.3.1. Kadın köleler (cariye/odalık)

İncelediğimiz eserlerde, eve odalık veya cariyeye olarak alınan kadın kölelerin birçoğunun sahipleri tarafından terbiye edilip, eğitime tabi tutuldukları görünür. Bu eserlerin yazarları, bir taraftan kölelik anlayışıyla ilgili fikirlerini aktarırken bir taraftan da dönemin bu husustaki tutumuna bir nevi ayna tutarlar.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Esaret*” (1870) isimli eserinde, on dört on beş yaşındaki bir odalığının eğitim aldığı belirtilir. Eserin aslı kişisi Zeynel Efendi, evliliğe hiç sıcak bakmamasına rağmen annesi ve kız kardeşinin ölümü ardından, duçar olduğu yalnızlıktan kurtulmak için evlenmeye karar verir ve bir tanıdığı tarafından kendisine hediye edilen bir cariyeyi, odalık olarak alır. Zeynel Efendi, odalığı gerektiğinde eğitmek ister ve bu nedenle Bab-ı Âli'deki memuriyetinden istifa eder. Tüm zamanını, zaten daha önce iyi bir terbiye almış olan odalığının eğitimiyle ilgilenerken geçirir ve kısa süre içinde okuma-yazma öğretir. Böylece ona ne kadar önem verdiğini gösterir.

Zeynel Efendi; denizdeki balığı pazarlık edercesine körü körüne evlenmeye güvenmediği için; bir kızla “*görmeksizin ve derece-i terbiyesini ve etvarını ve efkârını lüzumu vechle tecrübe ve imtihan etmeksizin*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 14) evlenmeyi de uygun görmez. Bundan dolayı görücü usulü bir evliliğe yanaşmaz. Böylece ahlâkını beğendiği bir cariyeyi bizzat eğitip terbiye ettikten sonra, kendisinin istediği niteliklere sahip bir kadın haline getirmek ister. Zeynel Efendi'nin bu hususta başarılı olup olmadığı ise hikâyede belirtilmez.

Eserde eğitim alan bir esir kızdan daha bahsedilir. Zeynel Efendi, odalığı hediye eden yakınından, dokuz yaşında diğer bir esir kız çocuğu satın alır ve onu da eğitmek ister. Çocukta *fetanet ve zekâvet* asar-ı gördüğü için ona *Fitnat* ismini verir. Fitnat, “*Kafkasya'dan pek küçük gelmiş oldu[ğu] cihetle ahlâk ve edebe müteallik ilk terbiyeyi hakkıyla almış ve okuyup yazmak hususunda birinci ders[ini] dahi gayet dikkatle görmüş*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 16) bir kızdır. Bunun için Zeynel Efendi, kendisine fen dersleri vermeyi uygun görür ve ilk etapta

cem, tarh, darb, taksim⁹ gibi basit matematik işlemlerini öğretir. Ardından coğrafya, gök bilimi ve kimya dersleri verir. Fitnat, bu derslerle birlikte, musikide maharetli olan odalıktan da müzik dersi alır ve “*piyano ile çaldı[ğı] polkalar ve valsler, âdeta dinlenecek ve belki de notalarının işaret ve tayin eylediği taktiaları lâıykıyla icra*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 16) edecek seviyeye gelir. Bu eğitim dört sene devam eder ve bu sürede Fitnat okumaya düşkün bir genç kız olur.

Fitnat’ın; içinde tarih ve adap ile ilgili birçok kitap bulunduğu gibi, *Afife Anjelik, Jöneviye ve Leylâ ile Mecnun* gibi aşk ile ilgili birçok hikâye kitapların da yer aldığı küçük bir kütüphanesi var. Şiire de oldukça meraklıdır ve okuduğu kitapların kenarında aşkla ilgili birçok mısralar yazmıştır. Zeynel Efendi ise bu durumu hayra alâmet olmadığını düşünür ve söz konusu eserleri, aşkla ilgili mevzular içerdiğinden dolayı, on iki, on üç yaşında bir genç kızın okumasını uygun görmez (Ahmet Mithat, 2017, s. 18).

Eserde Fitnat’ın ve odalığın aldıkları eğitim ve öğretimden elde ettikleri kazanımlarından bahsedilmez. Fakat Fitnat’ın bu eğitim sayesinde okumaya düşkün olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Hamdi Tanpınar (2019, s. 456) bu hususu; “*hakikatte Fitnat yeni başlayan edebiyatla hissî hayata açılmıştır. O, roman okuyucusudur*” diye açıklar. Ayrıca Fitnat; okuduğu kitaplar sayesinde aşkına sadık ve iffetli bir kız oluşuyla da dikkat çeker.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Teehhül*” (1870) isimli eserinde de; “*on beş on altı yaşlarında, gayet güzel ve edip*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 43) bir cariyeye olan *Meleksima*’nın piyano çaldığı belirtilir. Bu da onun musiki eğitimi aldığını gösterir.

Ahmet Mithat Efendi’nin Letaif-i Rivayat’ında yer alan “*Ölüm Allah’ın Emri*” (1873) isimli hikâyesinde de cariyelerin eğitim konusuna yer verilir. Eserde; *Melek* ve *Pervane* isminde iki odalıkla, dokuz on yaşlarındaki *Sinesaf* ile *Perende* adlı cariyelerin okuma-yazma ve musiki dersleri aldığı belirtilir. Bu kızlar, derslerini Paşa’nın konağında bulunan Sıtkı’dan alırlar. Bunların arasında fart-ı dirayet ve fetanetle muttasıf olan ve leb demeden leblebiyi teferrüs eden Sinesaf, derslerden ziyadesiyle faydalanır. “*Taallüm ve tefennünde değil yalnız refıkası Perende’yi, odalıkları dahi geçip âdeta her istediği şeyi gayet tatlı bir revîş-i ifade ile kaleme almaya kesb-i iktidar*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 207) eyler. Ayrıca, gıll u gıştan uzaklığı ve ağırbaşlı mizacı ile de diğer cariyelerden farklıdır. Zamanla Sıtkı, Sinesaf’ın güzelliğinden ve zekâsından etkilenir ve aralarındaki ilişki aşka dönüşür.

⁹ Toplama, çıkarma, çarpma, bölme.

Yazarın, cariyelerin eğitim öğrenim görmesini; “*İstanbul’da Tanzimat’ın hüküm ve kuvveti arttıkça alafranga âdetlerin dahi taammüm etmiş*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 206) olduğuna bağlaması da ayrıca dikkat çeker.

Ahmet Mithat Efendi, “*Felâatun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) isimli eserinde de carie eğitimine yer verir ve bir cariyenin eğitim görmesi sonucunda olumlu yönde gelişmesini ele alır. Romanın kadın kahramanı *Canan*, Çerkez bir esirdir. Râkım Efendi, onu bir esirciden satın alır, ancak ona asla bir köle gibi davranmaz ve kızın eğitimiyle bizzat kendisi ilgilenmeye karar verir. Bunun üzerine Canan’a ilk önce Türkçe ve okuma yazma öğretir. Bu durumdan çok mutlu olan genç kız ise kısa süre içinde bu derslerde ilerler. Yazar, Canan’ın derslerde hızlı ilerleyişini onun Çerkezliğine bağlar: “*Evet, Çerkez kısmı okumaya pek haris olduğundan bir Çerkez’e okutmak kadar ibraz-ı muhabbet olamaz*” (Ahmet Mithat, 2016a, s. 49).

Canan, okuma yazma dışında dil eğitimine de başlar. Ayrıca, Râkım Efendi’den gizli olarak komşu konağındaki cariyelere ders veren müzik öğretmeninden piyano dersi alır. Râkım Efendi, bir süre sonra durumdan haberdar olur ve Canan’ın, Fedayî Kalfa yanında olmadan, evden çıkmasına rıza göstermez:

Sen yanında olmadıktan sonra Canan’ın sokak kapısından dışarı çıktığına razı değilim. Sen yanında olduktan sonra nereye istersen al götür. Dünyanın hali acayıptır. Sonra kıza verdiğimiz terbiyeyi kabul ettirmezsek yazık etmiş oluruz (Ahmet Mithat, 2016a, s. 54).

Râkım Efendi, kıza verdiği terbiyenin öyle her gittiği yerlerde bozulmasını istemediği için eve bir piyano alır ve Fransız bir dostunun evinde tanıştığı Madam Yozefino’yu evlerine ders vermeye gelmesi için ikna eder. Canan, eve gelen hocanın kendi hocası olduğunu görünce daha da mutlu olur ve müzik derslerinde de kısa müddette büyük ilerleme sağlar.

Yozefino, Türkçe bilmediğinden Canan ile iletişim kurabilmeleri için kızı Fransızca öğrenmeye zorlar. Canan ise bir deftere Türkçe yazı ile Fransızca kelimeler yazarak, kendi başına Fransızca öğrenmeye gayret eder. Râkım Efendi, böylelikle Fransızca’yı öğrenmenin mümkün olmadığını düşünerek, kıza kendisi Fransızca ders vermeye başlar. Canan, bu dili öğrenmekten memnun olmadığı halde “*hilkatinde ifrat-ı zekâsı olmakla beraber o zamana kadar hâl-i tevakküfta kalan bu zekâ-yı müfrite için sevmediği bir şeyi dahi sevip bayılanlardan daha çabuk öğren[ir]*” (Ahmet Mithat, 2016a, s. 73). Bu yeteneğini gören Râkım Efendi, ona Arapça ve Farsça dahi göstermeye başlar.

Canan, Râkım Efendi ve Yozifino’dan aldığı kültürel eğitimle birlikte, Râkım’ın dadısı Fedayî Kalfa’dan da geleneksel terbiye alır. Fedayî kalfa kıza biçki biçmek ve dikiş

dikmek gibi şeyler öğretir. Canan da, gezip eğlenmekten ziyade evde kitapları, piyanosu, dikişi ve bahçe işleri ile zaman geçiren bir genç kız hâline gelir. Bu arada komşu konaktaki cariyelerin derslerden yararlanamadıkları için konak sahibi, Yozefino'yu suçlar. O da asıl suçun hoppa cariyelerde olduğunu belirterek kendisini savunur. Bunun üzerine konak sahibi, Canan'ı gizlice imtihan ettirir, zekâsına ve terbiyesine hayran kalarak onu bin beş yüz liraya satın almayı teklif eder. Bu durum “*Sergüzeşt*” romanındaki *Dilber*'in durumuyla benzerlik taşır. Zira Dilber de okuma yazma ve müzik becerisi sayesinde daha yüksek fiyata satılmıştır. Canan, aldığı eğitim ve terbiye sonucunda kültürlü, iyi huylu, ağırbaşlı ve evine sadık bir genç kız hâline gelir. Râkım Efendi ise bizzat kendisinin eğittiği bu kıza âşık olur. Bu da “*Esaret*”teki Zeynel Efendi'nin durumunu hatırlatır. Zeynel ve Râkım cariyelerini eğiterek, âşık olacakları hâle getirirler.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Demir Bey yahut İnkışâf-ı Esrâr*” (1888) isimli romanının kahramanı Demir Bey'in evinde bulunan *Afitap* ve *Mehtap* isimli iki cariyenin müzik dersi aldığı belirtilir:

Hanımın âhiret evlâdı ittihaz eylediği iki küçük cariyesi vardır ki doksanlık bir Ermeni usta her gün sabahtan akşama kadar bunların birisine keman, diğerine kanun meşk eder (Ahmet Mithat, 2002, s. 237).

Bu cariyelerin aldıkları eğitimin detaylarına ve bu eğitimin üzerlerindeki etkisine romanda yer verilmez.

Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'daki durumla Osmanlı'daki durumu karşılaştırır; Batı'nın Osmanlı'daki esaret anlayışına olumsuz yaklaşımını eleştirerek, Osmanlı toplumunda hiçbir cariyenin esaretten dolayı yoksulluk çekmediğini, aksine cariyeliği reddeden Frenklerin kendi evlerine aldıkları beslemelerin sefaletini ve ev bark sahibi bile olamadıklarını söyler. “*Müşahedat*” romanında konuyu şöyle açıklar:

Frenk ukalâsı, bizdeki esareti muaheze ederler ha! “Esaret” kelimesindeki hüküm bizim maişet-i İslâmiyemiz âleminin neresinde görülmüştür? Hangi cariyeye esaretten dolayı dūçâr-ı sefalet olmuştur? İçlerinde kaç tanesi kocasız kalmaya mahkûmdur? Bilâkis bizdeki cariyelerin ev bark, çoluk çocuk sahibi olmak yüzünden nail olageldikleri bahtiyarlık, Beyoğlu'nda değme nik-baht familya kızlarında bile görülemiyor. Hele cariyeye istihdamını tervic-i esarettir diye reddederek, beslemeler istihdamını muvafık-ı medeniyyettir diye kabul eyleyen alafrangalık âleminin, besleme bîçareleri meyânında kendisini o

sefaletten kurtarabilip de ev bark sahibi olabilenleri, güç tahattur edilebilecek, parmakla sayılabilecek kadar nevadirdendir (Ahmet Mithat, 2016, s. 166).

Şemseddin Sami'nin "*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*" (1872) romanının kahramanı Ali Bey'in; on üç on dört yaşında, güzel ve zeki bir cariyesinin terbiyesine özen gösterdiği ve kıza keman ve nakış dersi aldirttığı bilgisi var. Bu cariyenin romanda figüratif şahıs olarak yer aldığı için bu eğitimin üzerindeki etkisi hakkında bilgi sahibi olamıyoruz.

Namık Kemal'in "*İntibah*" (1876) romanında da *Dilâşub* isimli bir cariyenin, okuma-yazma bildiği, Batılı tarzda musiki ve el işi dersleri aldığı belirtilir:

Yalnız güzel değil (...) Terbiyesi simasına faik. Oldukça okumak yazmak biliyor. Güzel sesi var, güzel piyano çalıyor. İğne işlerinin hepsinde Avrupa kızları kadar marifetli. Hele tabiatı melek gibi (Namık Kemal, 2016, s.107).

Her dönemde toplum içinde eş olarak seçilen kızların terbiyesi, el becerisi ve eğitilmiş olmasına dikkat edildiği gibi; Ali Bey'in annesi de "*bir dikkat-i maderane ile bir hülâsa çıkararak iki üç gün sabahtan akşama kadar hane be hane dolaştıktan ve paraca pek büyük fedakârlık ettikten sonra*" (Namık Kemal, 2016, s. 103) bu vasıflara sahip olan Dilâşub'u satın alır ve oğlunu Mehpeyker'in etkisinden ancak böyle eğitilmiş bir kızla kurtarabileceğini düşünür.

Tanzimat roman ve hikâyelerinin birçoğunda odalık ve cariyelerin el işlerine yatkın ve becerikli oldukları görünür. Çoğu cariyeler, esir evinde veya satıldıkları evde eğitim görürler ve bu maharetleri orada kazanırlar. Bu da onların maddi değerini kat kat artırır. Güzel Dilâşub da bu becerilerinden dolayı övülür.

Samipaşazade Sezai'nin "*Sergüzeşt*" (1888) eserinde de, Çerkez bir cariyeye olan *Dilber*'in eğitimiyle ilgili bilgilere yer verilir. Dilber, dokuz yaşında iken ilk defa köle olarak satıldığı ailenin küçük kızı Lütfiye'ye yardım etmek üzere onunla beraber mektebe gider. Birkaç ay zarfında "*lisan öğrenmekte çocuklara mahsus bir sühulet-i fevkalâde ile Türkçeyi söylemeye ve anlamaya*" (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 26) başlar. Dilber'in en büyük arzusu mektebe gitmektir. Zira orada diğer çocuklarla özgürce vakit geçirir ve kimse onun "*haysiyet-i insaniyesini 'Pis halayık' diye pamal-ı tahkir etmez*" (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 26). Dilber ise derslerinde başarı göstererek, hocasının takdirini kazanır.

Sahibinin yeni memuriyetten dolayı şehir değiştirdiği için Dilber satılır ve tekrar başka bir esircinin evine gider. Bu evde bulunan esir kızların bazısının dikiş diktiği, ud çaldığı ve kitap okuduğu görülmektedir. Dilber de bu evde ud çalmayı öğrenir. Okuma yazma ve müzik

becerisi sayesinde daha da değer kazanır ve yüksek fiyatla varlıklı bir aileye satılır. Dilber, ikinci defa satıldığı eve geldiğinde henüz on beş yaşındadır. Burada evin hanımının isteği üzerine, Tesliye isimli kızının Fransız mürebbiyesinden Fransızca ve piyano dersi alır. Hatta kısa sürede *Paul ve Virginie* gibi Fransızca romanlar okumaya başlar ve kendisi ile roman kahramanları arasında ilişki kurar:

Oh, Bu küçük Virjini ne mutlu!.. En büyük bahtiyarî-i hayat olarak gayet mağrur Mısırlı bir hanımın esiri, mest-i şebab ve ikbal olan gayet şen bir beyin oyuncağı olduğunu düşünerek ruhunun en amik bir köşesinde böyle ateşin muhabbete nasıl büyük ihtiyaç hissederdi (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 57).

Dilber, roman okuduğu ve musiki ile ilgilendiği için hem kültürünü hem duygularını zenginleştirir. Evin ressam olan oğlu Celâl'in resimleri için model olarak kullanılır. Bu durum da onu derinden üzer. Kısa sürede iki genç arasındaki ilişki aşka dönüşür. Celâl'in Dilber'e âşık olmasında, kızın görmüş olduğu terbiye ve eğitimle birlikte müzik becerisinin de etkili olduğunu düşünmek mümkündür.

Nabizade Nazım'ın "*Zehra*" (1895) isimli romanında da Zehra'nın evinde cariyeye olan *Sırrıcemal*'in iyi bir terbiye aldığı, ayrıca roman okuduğu belirtilir. Hatta "*Hüsn ü terbiyeye Zehra'dan aşağı olmadığı ve belki ahlâken ona faik bulunduğu*" (Nabizade Nazım, 2016, s. 58) yazar tarafından sık sık vurgulanır. Bu da onun en azından cariyelere mahsus bir eğitim sürecinden geçtiğini gösterir.

5.2.1.2.3.2. Erkek köleler

İncelediğimiz roman ve hikâyelerde erkek köle eğitimiyle ilgili pek örneğe rastlanmadı. Sadece Ahmet Mithat Efendi'nin "*Esaret*" (1870) isimli eserinde, on bir on iki yaşında, *Fatin* isimli bir esir çocuğun, sahibi tarafından eğitildiği bilgisi var. Fatin, satıldığı ev sahibi tarafından evlat gibi kabul edildiği için, onun eğitimiyle ilgili değerlendirmeler tezin *Evlalık* kısmında ele alınacaktır.

Köle eğitimi hususundaki diğer bir örnek de Emin Nihat'ın "*Müsameretname*" eserinde yer alan "*Vasfî Bey ile Mukaddes Hanım'ın Sergüzeştî*" isimli hikâyesindeki Hüsrev'dir. Hikâyede *Hüsrev*, yirmi dört yirmi beş yaşlarında, epeyce okuyup yazma bilen bir köle olarak tanıtılır:

Peder bunu aldığı anda yaşı pek küçük imiş. Mamafih o halinde bile gayet cin fikirli bir şey olduğundan bunu o vakitler haylice okutup yazdırmış ve terbiyesi için de aşırı ihtimam ederek gereği gibi yetiştirip meydana çıkarmış ise de sonradan buna bir haylazlık arız olmuş (Emin Nihat, 2016, s. 213).

Genellikle Tanzimat eserlerinde köle kesimi yazarlar tarafından iyi yönleriyle öne çıkarılırken, Emin Nihat, Hüsrev'i hem iyi hem kötü yönüyle değerlendirmeyi tercih eder. “*Hüsrev’in inkâr olunamayan dirayetiyle beraber, dairece tezkiyesi doğru sayılmazdı. Vakıa Hüsrev’in hali de gariptir*” (Emin Nihat, 2016, s. 213). Yazar, Hüsrev’in efendisi tarafından onaylanmamasını ve oğlunu ondan uzak tutmasını, Hüsrev’in hevâ-hevese düşkün olmasına bağlar ve bir bakıma kendisini tayip etmez. Zira o, her şeyde mahir olduğu ve elinden gayet yerli yerinde hizmet geldiği için, büyük düğünlerde ve ağır ziyafetlerde hizmete baş olmak için birçok yerden çağırılır. “*İşte böyle böyle Hüsrev’in vakti eksiksiz düğün, çalgı, işret, zevk, ahenk içinde geçip bütün gün böyle eğlencelerden halî olmadığından o yolda alışan bir adam, biraz hevayî olmaz da ne olur?*” (Emin Nihat, 2016, s. 215)

Kadın veya erkek oldukları fark etmeksizin kölelerin, Osmanlı toplumu içinde kötü muameleye maruz kalmadıkları, aksine satıldıkları evlerde sahipleri tarafından hem dini hem kültürel eğitim ve öğretime tabi tutuldukları ve iyi yaşam sürdükleri birçok yazar tarafından belirtilir. Öyle ki sahipleri onları azat etmek istese de [Hüsrev örneği gibi] kendileri bunu reddederler:

Hüsrev’in dünyada en korktuğu bir şey var ise o da azat olması idi. Efendi, bunun halinden her ne kadar dil-gîr ise de ne çare? Hüsrev büyümüş, artık ev danası olmuş. O yaştan sonra satılmaz, dövülmez. Hele kovmaya bedel defaatle azat kâğıdı yazılıp eline verilmiş ise de yırtmış yırtmış atmış ve azat kabul etmeyeceğini bin kere anlatmış (Emin Nihat, 2016, s. 214).

Hüsrev, bir köle olmasına rağmen kılık kıyafetçe de bir beyefendi gibi giyinmesiyle dikkat çeker: “*Kendisi kılık kıyafetçe o kadar süslü ve o kadar temiz gezerdi ki; koynunda altın saat, boynunda alafranga kordon, üst baş çiçek gibi, şöyle eteğine bile toz kondurmaz*” (Emin Nihat, 2016, s. 214).

Tanzimat yazarlarının eserlerinde erkek kölelerden ziyade kadın ve çocuk köleleri ele almaları önemli bir husustur. Bunun sebebini insanlarda acıma duygusu uyandırmak olduğunu düşünmek mümkündür. Zira erkeklere kıyasen kadınların ve çocukların etkisi okuyucu üzerinde daha ziyadedir. Buna bağlı olarak yazar da bir kadın veya çocuk köleyi anlattığı takdirde okuyucunun köleliğe karşı tepki duymasına yol açacağını düşünmüş olabilir.

5.2.1.2.4. Evlatlıklar

İncelenen roman ve hikâyelerde bazı aileler tarafından evlatlık edinilen çocukların da eğitim aldıkları görülmektedir. Bu çocukların bazıları örgün bir eğitim kurumunda, bazıları ise bizzat aile fertleri tarafından eğitilirler.

5.2.1.2.4.1. Kız evlatlık

Emin Nihat'ın “*Müsameretname*” (1871-1875) toplusunda yer alan “*İhsan Hanım yahut Atiye Hanım'la Uşşakının Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde de evlatlık edinilen bir kız çocuğunun eğitim öğrenim gördüğü belirtilmiştir. Bir Ramazan gecesini, alay yürüyüşünü izlemek için sokaklara dökülen halk arasında oluşan hengâmede Hacı Nazif Efendi adlı bir zatın Atiye ismindeki üç üç buçuk yaşındaki kızı kaybolur. Çocuktan bir haber alamayan ailesi Ceride-i Havadis'e ilan verse de bir sonuç alamaz. Bu arada Atiye, bir serseri tarafından kaçırılıp, altınları soyulduktan sonra bir tütüncü dükkânına bırakılır. İsmail Efendi isminde bir şahıs tütüncüyü kandırıp çocuğu ailesine götürmek bahanesiyle, efendisi Daniş Bey'in konağına götürür. Eski bir paşa olan Daniş Bey, ardi arda üç evladını kaybettiği için Atiye'yi evlatlık almaya karar verir ve ona *İhsan* ismini verir. Daniş Bey, çocuğun ailesinin ortaya çıkıp onu geri alma ihtimalinden dolayı Tırhala'daki çiftliğine taşınır. Bir sene sonra İhsan, bir özel hocadan okuyup yazma eğitimi alır, ayrıca Daniş Bey'den ve çiftlikte bulunan diğeri fertlerden Rumca konuşmayı da öğrenir.

İhsan, dört beş sene zarfında Daniş Bey'in sayesinde iyi bir terbiye alır ve “*sekizer onar yaşlarında ulum-ı iptidaiyede gerçekten ilerle[r]*” (Emin Nihat, 2016, s. 396). Çocuk, çiftlikte hüsn-i maişetten dolayı vücutça da iyi gelişip, kendisinden iki üç yaş büyük olan akranlarından daha güçlü görünür. İhsan, dersten feragat ettiğii zaman; eşeğe binmek, at koşturmak, silah kullanmak ve avlanmak gibi eylemlerde de maharet kazanır. Çiftlikte bulunduklarının dokuzuncu senesinde Daniş Bey, İsmail Efendi'yi teftiş-i ahval için İstanbul'a gönderir, orada hiçbir sorun olmadığından emin olunca hep birlikte İstanbul'daki konağına geri dönerler. Bu arada Daniş Bey hastalanır, bütün mal varlığını İhsan'ın adına geçirir ve bir süre sonra vefat eder. İstanbul'a geldikten sonra da İhsan, “*tahsilce çiftlikteki usullerini bozmayıp*” (Emin Nihat, 2016, s. 399) sabahları ikişer üçer saat derslerine devam eder. Ayrıca, bir Fransız hoca istihdam ederek Fransızca eğitimi alır. Madam Mari isminde bir piyano muallimesinden de haftada iki gün piyano dersi alır.

İhsan Hanım'ın aldığı eğitimin ona pek de faydalı olduğu düşünülemez. Zira eğitimli, güçlü ve kendi kararlarını alabilen bir genç kadın olmasına rağmen, evlilik hususunda düzgün bir karar alamaz. Arabulucu bir kadın tarafından tanıştığı Sait Bey'in, kendisiyle sırf serveti için evlenmek istediğinin farkına varamaz. Böylece mutsuz bir evlilik hayatına adım atmış olur.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Esaret*” (1870) isimli eserinde Zeynel Efendi'nin, kölelik kurumuna karşı olduğu halde bir ahababı tarafından sekiz dokuz yaşlarındaki *Fitnat* adlı bir

Kafkas esirini satın alıp evlat edindiği ve eğittiğine dair bilgi var. Ahbabı, Fitnatı getirdiğinde; *“Fakat rica ederim şunu siz alınız. Artık bunda esaret denilecek bir şey yoktur. Kendinize evlat edersiniz”* (Ahmet Mithat, 2017, s. 16) diye, Zeynel Efendi’yi küçük kızı almaya ikna eder. Fitnat, evlat edinildiğinde okuma yazması vardır. Ayrıca Zeynel Efendi’den fen dersleri, evdeki odalıktan ise müzik dersi alır. Bu eğitim süreci dört yıl devam eder ve Fitnat zekâsı sayesinde derslerinde başarı gösterir. Fitnat’ın eğitim süreci ve bu süreçteki kazanımları, tezin *“Cariye/Odalık”* kısmında değerlendirildiği için burada tekrar edilmeyeceğini belirtmek isteriz.

Ahmet Mithat Efendi’nin *“Felsefe-i Zenan”* (1870) adlı hikâyesinde, evliliğe muhalif olan ve bütün ömrünü okumaya tahsis eden Fazıla Hanım tarafından evlatlık edinilen *Akile* ve *Zekiye* isimli iki kız çocuğunun eğitim öğrenim gördüğü belirtilmiştir. Bir gün Ayasofya Kütüphanesi hafız-ı kütübü, Fazıla Hanım’ın kapısına elinde yedi sekiz yaşlarında öksüz ve kimsesiz bir kız çocuğuyla gelir ve ona can yoldaşlığı etmesi için çocuğu evlatlığa kabul etmesi teklifinde bulunur. Fazıla Hanım da *“tezevvüç ve teehhül bütün bütün zihninden çıkarıp heva ve hevesi yalnız teellüm ve tefennüne hasretmiş”* (Ahmet Mithat, 2017, s. 56) olduğu ve bir çocuk sahibi olmaya dahi heves ettiğinden çocuğu kabul eder. Fazıla Hanım, çok akıllı bulduğu küçük kıza *Akile* ismini verir ve hiç zaman kaybetmeden onun terbiye ve eğitimiyle ilgilenmeye başlar. *Akile*, yüksek anlama yeteneğine sahip olduğundan çok kısa bir süre zarfında okumayı ve daha birçok şeyi öğrenir.

Durumdan oldukça memnun olan Fazıla Hanım, bir sabah yine *Akile*’nin eğitimiyle ilgilenirken kapısı çalınır ve eski bir ahababı olan *Fatma Hanım*, küçük kızı *Zekiye* ile birlikte kendisine misafirlğe gelir. *Fatma Hanım*, kocasının vefatının ardından, maddî açıdan zor bir dönem geçirdiği için kızının talim ve terbiyesiyle yeterince ilgilenemediğini ve onun haylaz ve cahil büyümesinden endişelendiğini belirtir. Bu nedenle Fazıla Hanım’a kızının eğitim ve terbiyesiyle ilgilenmesini rica eder. O da *Akile*’yle ilgilenmekle birlikte, böyle ağır sorumluluk altına girmeyi kendi çalışmaları için engel görse de teklifi kabul etmek zorunda kâr. Böylece *Zekiye* de Fazıla Hanım’dan eğitim almaya başlar. Kısa süre sonra *Fatma Hanım* hayatını kaybeder ve kadının vefatının ardından Fazıla, kimsesiz kalan *Zekiye*’yi de evlat edinir ve *“kendi mütalaasına hâlel gelip artık olanca vaktini bu iki çocuğun talim ve tedrisine”* (Ahmet Mithat, 2017, s. 57) hasreder.

Fazıla Hanım, evlilikten nefret ettiği için kızlara da bu düşüncüyü aşlamak ister ve her fırsatta onları evlilikten soğutmaya çalışır: *“sırası geldikçe, münasebet düşürdükçe teehhül ve tezevvücün fenalığından bahsetmeye ve âlemde her şeyden feragatle ömrün yalnız mütalâa ile geçmesinde olan lezaizi sayıp dökmeye”* (Ahmet Mithat, 2017, s. 57) başlar. Fazıla, kızların

birbirinden ayrılmamaları, hiçbir zaman evlenmemeleri, hürriyetlerini daima korumaları hususunda vasiyette bulunur ve az süre sonra vefat eder. Onun vasiyeti, bir müddet daha kızların üzerinde etkisini devam ettirir. Akile ve Zekiye bütün vakitlerini kütüphanede geçirirler ve sürekli kitap okuyarak kendilerini geliştirirler:

Hele kocaya varmak hususunda Fazıla Hanım'dan kendilerine intikal eden efkâr iktizasınca tezevvüç ve tehhülden ol kadar müteneffir idiler ki pencere önünden bir erkek geçtiğini görse ‘Aman! İşte bu dahi biçare kadınlardan birisinin gerdanına rikab-i esaret vurarak kendi arzu-yı mahsusları mucibince harekete mecbur eden zalimlerden birisidir’ diye herifin yüzüne bile bakma[zlar] (Ahmet Mithat, 2017, s. 59).

Akile, Fazıla Hanım'ın vasiyetine uyar ve ömrünün sonuna kadar evlenmek düşüncesinden vaz geçer. Ancak Zekiye için aynı durum söz konusu değildir. Öyle ki; bir zamanlar babası vefat ettikten sonra, annesiyle beraber konağına sığındıkları Muhsin Paşa, Halep valiliğine atanır. O sırada paşa, dokuz yaşındaki kızı ve yedi yaşındaki oğlunu eğitmesi için Zekiye'yi de yanında götürür. Zekiye de maddi gerekçeden ziyade seyahat etme düşüncesiyle bu teklifi kabul eder. Akile ise paşanın yanında, kardeşinin hürriyetini kaybedeceğini düşünür ve bu fikre sıcak bakmaz. Zekiye, Halep'te paşanın vasıtasıyla Kâtip Sıtkı Efendi ile tanışır ve bir süre sonra da onunla evlenir. Ancak Sıtkı Efendi, genç kadını mutlu edemez, hatta onu aldatır. Zekiye ise bu duruma dayanamaz ve üzüntüden hastalanarak vefat eder.

Yazar, bu eserde karşı cinsler arasında oluşan keskin ve müfrit bir zihniyet yapısının dengesizliğe sebep olacağını belirtmek ister. Ayrıca kız çocuklarının eğitiminin önemine vurgu yaparken, bir taraftan da annelerin, kızlarını çevreye karşı kapalı yetiştirmesinin zararlarına dikkat çeker.

5.2.1.2.4.2. Erkek evlatlık

Emin Nihat'ın “*Müsameretname*” (1871-1875) eserinde yer alan “*Faik Bey ile Nur-ı Dil Hanım'ın Sergüzeşti*” adlı hikâyesinde de evlatlık edinilen bir köle çocuğun eğitim aldığı dair bilgilere yer verilmiştir. Hikâyenin kahramanı *Beycuk*, Çerkezistan'da henüz on iki yaşındayken ailesi tarafından Kabrataylı isimli bir esirciye satılır. Esirci, Beycuk ile birlikte yola çıkar. Kar ve soğuk nedeniyle gece yola devam edemezler ve esirci, geceyi geçirmek için yol üzerinde bir çoban kulübesine sığınır. Burada başka yolcular da vardır. Karın erimesini bekledikleri için bir hafta kadar burada kalırlar. Bir hafta sonra Anapa'ya gitmek üzere oradan ayrılırlar. Anapa'ya varınca Sinop limanına giden bir Rum gemisine binip yola koyulurlar.

Ancak bu gemi, Osmanlı askerî gemisi tarafından durdurulup, Beycuk dâhil, gemideki misafirler korumaya alınırlar. Birkaç gün sonra İstanbul'a gitmek üzere oradan ayrılırken, Kabartaylı'nın Beycuk'a sert davranışı gemideki bir zabitin dikkatini çeker. Biraz araştırınca da çocuğun Kabartaylı'nın kölesi olduğu anlaşılır. Bunun üzerine zabitler, çocuğu Kabartaylı'dan alıp kendisini eli boş gönderirler. Bu sırada, orada bulunan Esat Efendi isimli bir zabıt, Beycuk'un muvafakatini aldıktan sonra onu evlatlık olarak alıp İstanbul'a götürür ve orada çocuğa *Faik* adını verir.

Esat Efendi, Mekteb-i İdadiye-i Şahane'de Cerrah Binbaşı'dır. Aynı zamanda mahalle sakinlerinin hastalıkları için bitkilerden ilaç ürettiği küçük bir eczanesi var. Esat Efendi, Faik'i evine getirdiğinin ertesi günü, çocuğu Mekteb-i İdadi'ye götürür ve *“imtahan vaktine kadar olan altı yedi ay zarfında mektep derslerini anlayacak kadar Türkçe öğrenmesinin şiddet-i lüzumunu beyan eder”* (Emin Nihat, 2016, s. 299). O sene Faik'in Türkçesi iyi olmadığı için mektepte kaydını yaptıramaz. Bu durumdan çocuk çok da üzülmez. Çünkü o yıl mektepte ders anlayacak kadar Türkçe öğrenmediğinin farkındadır. Esat Efendi, ertesi sene de Faik'i mektebe göndermek ister, ancak yine okula kaydını yaptıramaz. Bu durumdan Faik çok meysus olur. Çünkü Mekteb-i İdadi'de okuyup asker olmak ister. Buna karşın Esat Efendi çok da üzülmez. Zira kendisi, Faik'i Mekteb-i Tıbbiye'ye vermeyi daha ziyade arzu eder:

Askerlik vakıa cihanı tutmuş bir âlî şeref ise de vazife-i askeriye dahi o şerefın ulviyeti derecesinde ağır bir keyfiyettir. Zira Harita-i âlemde görüln büyük büyük inkılâplar askerlerin gayret-i can-siperaneleriyle husule gelir. İşte şu cihetle Mekteb-i İdadi'ye yazılarak asker olup da dağdağa-cünban-ı dehr ü devran olmaktan Mekteb-i Tıbbiye'ye dâhil olup da asude-nişin-i devr ü zaman olmak bazı efkâra göre her hâlde tercih olunur ve bir de fazla olarak elinde harc-ı âlem bir sanat bulunmuş olur (Emin Nihat, 2016, s. 301).

Esat Efendi, Faik'in vaktinin boş geçmemesi için kendi mesleği olan tıp ve eczacılıkla ilgili önemli hususları öğretmeye başlar. Faik de vazifesinde fütur göstermeyip her gün daha çok çalışarak eczacılıkla ilgili birçok şey öğrenir ve Esat Efendi'ye yardım eder. İstanbul'a gelişinin üçüncü senesinde, Faik on beş yaşında iken mektebe dâhil olur ve Esat Efendi'nin tembihi üzerine bir talebeden Türkçe ders alarak okur-yazarlığını hayli geliştirir. Aradan yedi sekiz ay geçtikten sonra girdiği imtihanı kazanan Faik, birinci sınıftan Mekteb-i Harbiye'ye nakleder:

İdadiyeden Harbiye'ye nakilde ise adi sınıf terfii kadar meserretle iktifa olunmayıp alâmat-i farikalar temeyyüz ederek kılıç filân takıldığı cihetle nev-

umma zabıtlık hükmünü aldığından beyne'l-şakirdan buna ziyade ehemmiyet verilir ve şu münasebetle Harbiye'ye nakledenler gûnagûn surur ve şadmanî ve tehniyetler icrasında bulunurdu (Emin Nihat, 2016, s. 317).

O sene takımca Harbiye'ye geçmiş oldukları öğrencilerden birisi, takım arkadaşlarına bir ziyafet verir. Eğlence esnasında Mustafa isimindeki çocuklardan birisi rahatsızlık geçirir. “*Faik Efendi'nin eczacılık malumatı şiddet-i lüzum gösterip o halde bildiği tedavinin icrasına cesaret ver[ir]*” (Emin Nihat, 2016, s. 319). Faik, bu rahatsızlığın zehirlenmeden kaynaklandığını hemen anlar ve çocuğa müdahalede bulunup onu iyileştirir. Böylece eczacılıkla ilgili aldığı eğitim, faydasını göstermiş olur. Faik, birkaç sene sonra Mekteb-i Harbiye'den zabıt olup askere çıkar ve Girit muharebesinde yaralanır. Savaşta gösterdiği cesaret ve gayretten dolayı da mükâfeten yüzbaşılığa yükselir.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Esaret*” (1870) isimli eserinde sahibi tarafından evlatlık edinilmiş bir çocuğun eğitim aldığı görünmektedir. Eserin aslı kişisi Zeynel Efendi, kölelik kurumuna karşı olmasına rağmen, bir dostu tarafından kendisine getirilen on iki yaşındaki bir köle çocuğu satın alır. *Fatin* ismi verdiği bu çocuğa köle muamelesi yapmak yerine onu evlat edinip eğitim ve öğretimine özen gösterir. Fatin'in, ahlâk ve edeple ilgili önceden eğitim aldığı ve okuyup yazması dahi olduğundan, Zeynel Efendi, öncelikle çocuğa fen dersleri vermeyi uygun görür ve ilk etapta basit matematik işlemlerini öğretir. Ardından coğrafya ve kimya dersleri verir. Ayrıca, evdeki odalık da çocuğa müzik dersi vermeye başlar. Fatin, müzik dersinde de iyi bir seviyeye gelir. Bu eğitim dört sene müddetince devam eder. O, “*derece-i fetanet ve zekâvet[i] sayesinde*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 16) kendisine gösterilen her dersi kolaylıkla anladığından derslerinde oldukça başarılı olur. Eserde Fatin'in görmüş olduğu eğitimden elde ettiği kazanımlara yer verilmez.

Bu arada Zeynel Efendi, Fatin ile birlikte Fitnat isimli bir kız çocuğunu da satın almıştır ki çocukların her ikisinin de eğitim ve öğrenimleri aynı süreçte devam etmiştir. Zeynel, zamanla genç yaşına gelen Fitnat'ın güzelliğinden etkilenerek ona duygularını beyan etse de Fitnat, Fatin'e âşık olduğunu açıklar. Bunun üzerine Zeynel ondan vazgeçer ve ikisini evlendirir. Fakat gençler düğün gecelerinde yaptıkları sohbet esnasında birebirleriyle kardeş olduklarını anlayınca intihar ederler. Yazar, faciayla son bulan bu olay ile esaret kurumunu da eleştirmiş olur.

Ahmet Mithat'ın “*Firkat*” (1870) adlı hikâyesinde de, *Memduh* isimli bir çocuğun evlatlık edildiği ve iyi bir eğitim gördüğü belirtilmiştir. Memduh, yedi sekiz yaşlarındayken anne babasını kaybeder ve oldukça varlıklı bir kimse olan Ata Bey tarafından evlatlık olarak

alınır. Bir süreliğine mahalle mektebine verilir ve zekâsı sayesinde “*az bir zaman içinde mektebin aliyyülâlâ şakirdi*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 120) olur. O zamanlar yeni açılan *Mekteb-i İrfan*’a öğrenci seçme amacıyla mektebe gelen hocalar tarafından yapılan sınavda, Memduh’un Kuran okuması ve yazı yazması çok beğenilir. Ayrıca tecvitten ve kitaptan sorulan sorulara da doğru cevaplar verir. Böylece mahalle mektebinden *Mekteb-i İrfan*’a geçme şansı kazanır:

Memduh dahi tamam on yaşına varmış, fakat hiddet-i zekâsı kendisini ol dereceye isal eylemişti ki Ata Bey’in muahheren bi’t-tetkik anladığına göre şakirdan içinde Memduh kadar dürüst Kuran okur ve onun gibi güzel yazı yazar ve tecvit üzerine sorulan suallere cevap vermiş ve Dürr-i Yekta ile diyanet üzerine onun kadar malumat peyda eylemiş bir çocuk daha yok idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 120).

Ata Bey, başka çocuğu olmadığı için tüm vaktini Memduh’un eğitimine hasreder. Memduh, gündüz mektepte aldığı dersleri akşam eve geldiğinde Ata Bey ile tekrar eder. Böylece hem kendi zekâsı ve hem Ata Bey’in aşırı himmeti sayesinde *Mekteb-i İrfan*’ın “*en ser-firaz ve âdetâ ser-amed bir talebesi olmak istihkakını*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 120) kazanır. Memduh, hem mektepte ve hem Ata Bey’den aldığı dersler vasıtasıyla birçok konuda malumat sahibi olur. Ahmet Mithat Efendi, Memduh vasıtasıyla o dönemde insan-ı kâmil yetiştirmeyi hedefleyen *İrfan* mektebinde okutulan dersleri bir nevi açıklamış olur:

Mektebe dört sene devamı içinde sarf ve nahiv ve mantık ve meanî ile mukaddemat-ı fıkıhtan malûmat-ı vefire peyda eyledi ve Farisî’den dahi Nasihat-i Hükema’yı bitirdikten sonra Pend-i Attar ve Gülistan ve Divanı Hafız’ı gördü ve Ata Bey Mevlevî-meşrep bir zat olup hele Mesnevi kitab-ı hikmet-nisabına pek ziyade merakı olmağla Memduh’da dahi gördüğü istidat üzerine her gece beşer onar beyitten ibaret bir ders vererek zikir olunan dört sene içinde Memduh’a Mesnevi-i Şerif’ten dahi bir hatmettirdi. Bunlardan başka mektebin o zamanki usulü iktizasınca şakirdan hesap ve hendese ve coğrafya ve mukaddemat-ı heyetten dahi mecburî biraz şeyler görürler idi. En ziyade istigrap ve tahsin edilecek yer şu ki Memduh okuduğu şeyleri yalnız okuyup anlamak ve rüfekasına bi’l-müzakere onlara dahi anlatmakla kalmayarak her okuduğu kitabın ibaresini bile ezber eder ve bu sebepten dolayı Mesnevi-i Şerif ile Divan-ı Hafız’ı dahi ilk mısralarından son mısralarına kadar ezbere okur idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 120).

Memduh, Mekteb-i İrfan'dak dört yıllık eğitiminin sonunda, on dört yaşında iken Bab-ı Âli'de mazbata odasına çırak olur. Bir sene zarfında en iyi derecede kitabet tahsil eder ve on beş yaşında bir çocuk iken adeta müsevvidler sırasına geçer. Boş vakitlerini kitap okuyarak geçirir. Önce tarihe merak salar ve eline geçen tüm Türkçe tarih kitaplarını kısa bir süre içinde okur. Ayrıca Ata Bey'in tasavvuf halinden etkilenecek birçok siyer ve menakıp okur.

Mithat Efendi, Divan şiirinin dilini ağır, muhtevasını da sosyal hayattan kopuk olarak değerlendirdiği için bu türe karşı olumsuz ve aşağılayıcı tavrını burada da dile getirir:

Bir aralık ortalıkta tabiat-ı şiiriye derler bir şey ve divan denilir birtakım kitaplar görür okur mukur, bunlardan bir şey anlamaz. Sahipleri, efkârın tercümanı demek olan kavli veyahut lisanı mefailletün mefailletün hududundan öte çıkaramadıkları gibi ondan geri dahi alamadıklarından efkârını tamamıyla tasvir edemediklerine mukabil hariç-ez-sadet birtakım sözler dahi söylemiş olduklarını örünce canı sıkılır (Ahmet Mithat, 2017, s. 121).

Okumaya, araştırmaya ve bilime aşırı hevesli olan Memduh çoğu zamanını kütüphanede geçirerek Türkçe ve Farsça yazılmış birçok eseri okumaya ve onlardan yararlanmaya çalışır. Üç sene dahi bu suretle vakit geçiren Memduh, “*on yedi yaşında bir çocuk olduğu hâlde İslâmiyet ve Osmanlılığın iktiza eylediği derecenin belki de fevkinde olarak sahib-i maarif bir kâtip olur*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 121). Yazar, Memduh'u Osmanlı-İslamcı düşünceye mensup, ideal bir tip olarak çizerken, Sultanî mekteplerine karşılık, Mekteb-i İrfan'a olan müspet tavrını da ortaya koymuş oluyor.

Ahmet Mithat'ın “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) isimli romanının kahramanı *Demir Bey*'in de bir papaz tarafından evlatlık edinilip beş sene süresince manastırda eğitim gördüğü belirtilmiştir. Yazar, *Demir Bey*'in manastırda eğitim sürecindeki ayrıntılar hakkında bilgi vermez. Sadece kendisine rahip olması için baskı yapıldığını, *Demir Bey*'in ise manastırdan kaçtığını dile getirir.

5.2.2. Eğitimciler

Tanzimat döneminde yazılan roman ve hikâyelerde, eğitimci kişilikleriyle öne çıkan kahramanlara da geniş surette yer verilir. Farklı eğitim anlayışına sahip olan bu kahramanların bir kısmı Batılı, bir kısmı da geleneksel tarzda bir anlayış sergileyerek yeniliğe kapalı görünümleri ile okur karşısına çıkarlar. Dönemin yazarlarının eserlerinde roman ve hikâye kahramanı olarak resmi eğitimcilerin kayda değer ölçüde ele alınmadığı dikkat çeker. Bunun nedenleri ise Âdem Orakçı'nın (2018, s. 21) ifade ettiği gibi; “*roman ve hikâye türünün Türk edebiyatında henüz ilk deneme eserlerini vermekte olması, yazarların mektepli olmayıp*

çoğunlukla kendi kendilerini yetiştirmiş olmaları, öğretmen okullarının henüz yeni mezun vermesi, eğitim adına sadece Batı eğitimi kazandırsın diye mürebbiyelerin ön plana çıkması” olarak yorumlanabilir.

İncelediğimiz eserlerde eğitimsel fonksiyonları göz önünde bulundurularak birçok yerli ve yabancı kahraman tespit edildi. Bu kahramanlar erkek ve kadın olmak üzere ayrı ayrı başlıklar altında ele alındı.

5.2.2.1. Erkek Eğitimciler

5.2.2.1.1. Özel erkek eğitimciler

Tanzimat dönemi hikâye ve roman kahramanları resmi okul dışındaki eğitimlerini bir veya birkaç öğretmen aracılığı ile devam ettirirler. Özellikle kız çocuklarının tamamlanmayan eğitimleri özel dersler sayesinde ilerler. Okuma-yazma, yabancı dil, dikiş-nakış, kitabet, güzel yazı yazma, müzik ve resim gibi konularda bir öğretmenden ders alan kahramanlar, bazı istisna örnekler dışında genelde bu derslerde başarı gösterirler. Bu eserlerde öğretmenler de, alanlarında yetkin kişiler olarak sunulurlar. Fakat bu hususta bazı yetkin olmayan öğretmenlerle de karşılaşırız. Bu eserlerde, özel öğretmenler dışında baba başta olmak üzere, bazı aile fertlerinin de kahramanlara ilk eğitim verdikleri görünür.

Emin Nihat Efendi’nin “*Müsameretname*”sinin (1871-1875) “*Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım’ın Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde; *Behçet Efendi*, Makbule Hanım’ın Türkçe öğretmenidir. Behçet, on üç yaşında iken mektep derslerinde oldukça okuyup yazmayı ilerletmiş olduğu için ve “*tab’an dahi güzeli çirkini fark etmek derecesine varmış olduğu halde*” (Emin Nihat, 2016, s. 53) mektebe yeni gelen Makbule Hanım’ın kalfalığını yapar. Zira Behçet, Giritli bir aileye mensuptur ve Rumca’yı iyi biliyor. Makbule ise Türkçeden ziyade Rumca bilmektedir. Bunun sebebi de mülkiye memuru olan babasının görev icabı uzun müddet Akdeniz adalarında bulunmasıdır. Makbule;

Birkaç senelerde ahalisi sırf Hristiyan’dan olup mekâtib-i İslamiye bulunmayan mahallelerde eğlenmiş olduğundan (...) oralarda Türkçe muallim bulunmadığı cihetle kendisi tahsilsiz kalmama üzere on yaşına kadar Türkçeye bedel Rumca tahsilinde bulundurulduğundan ve bundan aşka validesi dahi zaten Sakızlı olmak cihetiyle mükâlemeleri tabii Rumcaya münhasır gibi olduğundan, elhasıl Makbule Hanım Türkçe tekellümde adeta bir müptedi hükmünde [idi] (Emin Nihat, 2016, s. 53).

Behçet, sınıf arkadaşı ve aynı zamanda öğrencisi olan Makbule’nin zekâsına ve güzelliğine hayran kalır. Zamanla iki genç bir birlerinden etkilenirler ve aralarındaki öğrenci

öğretmen ilişkisi aşka dönüşür. Aşklarını itiraf ettikten sonra Behçet, Makbule ile daha çok ders çalışır ve böylece üç sene içinde Makbule'ye Türkçe okuyup yazmayı öğretmiş olur.

“*Müsameretname*”de yer alan “*Vasfı Bey ile Mukaddes Hanım’ın Sergüzeşti*” isimli hikâyede de Mesut Efendi isimli bir kişi, Vasfı Bey ile Mukaddes Hanım’a rık’a eğitimi verir. Mesut Efendi; “*Kudema-yı ketebeden hüsn-i hat ile şöhretlice bir zat idi ki, semt-i Kızlarağası Hamamı civarında olup cuma ve salı sabahları ikişer saat kadar hanesinde nev-residegâna yazı talim ederdi*” (Emin Nihat, 2016, s. 206).

Hikâyede, Hüsrev isimli bir kölenin de sahibi tarafından eğitildiği bilgisi var. O zaman yirmi dört yirmi beş yaşında bulunan Hüsrev, yaşı pek küçükken Vasfı Bey’in babası tarafından alınır. “*Gayet cin fikirli bir şey olduğundan bunu o vakitler haylice okutup yazdır[ır] ve terbiyesi için de aşırı ihtimam ederek gereği gibi yetiştirip meydana çıkar[ır]*” (Emin Nihat, 2016, s. 213).

Eserde Mesut Efendi ve Hüsrev’in sahibinin uyguladığı eğitim metotlarıyla ilgili herhangi bilgiye yer verilmez.

“*Müsameretname*”nin “*Faik Bey ile Nur-i Dil Hanım’ın Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde; Mekteb-i İdadiye-i Şahane cerrah binbaşı Esat Efendi; Beycuk isimli Çerkez bir köleyi evlat edinir ve ona Faik ismini verir. Esat Efendi’nin tembihi üzerine bir talebe, Faik’e Türkçe okuyup yazmayı öğretir. Aynı zamanda Faik, Esat Efendi’nin eczacısından da eczacılık öğrenir. Ancak eserde bu eczacılık bilgilerinin nasıl öğretildiğine dair bir bilgi yoktur.

Şemseddin Sami’nin “*Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*” (1872) romanının kadın kahramanı Saliha Hanım, on bir yaşına geldiğinde okuduğu mektepten alınır ve babası tarafından eğitimine devam ettirilir. Saliha, mektepten alındığı için üzülür ve babası onu teselli etmeye çalışır:

-Ona merak etme kızım. Ağlama kuzum. Bu adettir. Kız on on bir yaşını geçtiği gibi yaşmaksız, feracesiz sokağa çıkamaz. Biz âdetin haricinde nasıl hareket edebiliriz? Herkes sonra bize gülecek. Ama derslerini merak edeceksin. Senin derse sevdan olduğu vakitte kendi kendine de o bildiğini ilerletebilirsin. Ben de sana bazı ders verebilirim. Ne yapalım? İşte hâlâ kızlar için mahsus mekteplerimiz, kadın hocalarımız yok ki. Erkek mektebinde on beş yaşında bir kız nasıl gidebilir? (Şemseddin Sami, 2016, ss. 47-48).

Yazar burada dönemin eğitim sistemine gönderme yaparken kız çocuklarına ait mekteplerin olmadığını eleştirir. Eserde Saliha'nın babasının kızın nasıl bir eğitim verdiğiyle ilgili bilgi verilmez.

Namık Kemal'in "*İntibah*" (1876) adlı romanının aslı kişisi Ali Bey de ilk eğitimini babasından alır. Babası, "*her hâl u kârda mürebbisi, müsteşarı ve arkadaşı, yâr-i sadığı olduğundan gönlünde ne kadar kabiliyat-ı muhabbet var ise hemen cümlesini ona hasretmiş idi*" (Namık Kemal, 2016, s. 33). Ali Bey'in babası, aynı zamanda annesinin de mürebbisi hükmündedir. Ali'nin annesi "*danişli bir şey değil ise de (...) yirmi beş sene kadar beyinin terbiyesi altında kalarak gördüğü, işittiği hadiselerden onun irşad-ı hakimanesiyle pek çok hakikatler istintaç*" (Namık Kemal, 2016, s. 34) eder.

Namık Kemal'in "*Cezmi*" (1880) isimli romanının aslı kişisi Cezmi'nin ilk terbiyesi bir sipahi olan babası tarafından verilir. Babası "*asker olduğundan, çocuğunu askerce terbiye eder*" (Namık Kemal, 2014, s. 38). Cezmi'ye, yine bir asker olan ve yeniçeriler ocağında kendini geliştiren âlim ve şair amcası, müspet ilimler ve askerliğe ilişkin dersler verir:

Amcası da babası gibi sipahi, yani asker oğlu asker olmakla beraber o zaman hemen her sınıfa şamil olduğu -Sultan Süleyman zamanındaki yeniçeriler arasında seksen kadar şair bulunmasıyla müspet olan- heves-i marifet kendini funun-ı mevcudenin umumunu tahsile sevk [eder.] Cezmi'ye lâzım olan ulumdan dersler vermek ve sipahiliğe müteallik olan talimleri öğretmekle beraber, suret-i mahsusada bir de askerlik fikri ilka etmekle uğraşır (Namık Kemal, 2014, s. 40).

İki asker tarafından yetiştirilmiş olan Cezmi, aldığı iyi terbiye ve eğitim sonucunda cesur ve sağlam karaktere sahip bir kişi olur.

Romanın ilerleyen kısımlarında *Cezmi* bir eğitimci olarak karşımız çıkar. O, seferde boğulmaktan kurtardığı, daha sonra onunla ve ailesiyle dostluk kurduğu Pertev isimli bir acem esirinin kız kardeşi Ayşe'ye özel eğitim verir. "*Cezmi'nin Şamahı'da ara sıra Osman Paşa dairesine gitmekten başka bir işi olmadığından çocuğun tahsilini ilerletmeyi kendisine bir başka eğlence ittihaz*" (Namık Kemal, 2014, s. 86) eder. Böylece Ayşe'ye okuma yazma öğretir.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Esaret*" (1870) eserinin aslı kişisi *Zeynel Efendi*, bir odalık ve iki köle çocuğa eğitim veren bir kahramandır. Zeynel, kölelik kurumuna karşı olmasına rağmen bir tanıdığı tarafından kendisine hediye edilen bir cariyeyi, odalık olarak alır ve kızı gerektiği gibi eğitmek ister. Bu nedenle Bab-ı Âli'deki memuriyetinden ayrılır ve tüm

zamanını odalığının eğitimiyle ilgilenererek geçirir. İlk olarak “*bir hafta on gün kadar haremden dışarıya çıkmayarak yalnız odalığı okutmak ve bir dereceye kadar yazdırmak ile*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 15) meşgul olur. Zeynel Efendi; görücü usulü evliliğe karşı çıkar. Bu yüzden ahlâkını beğendiği bir cariyeyi bizzat eğitip terbiye ettikten sonra, kendisinin istediği niteliklere sahip bir kadın yaratmak ister.

Zeynel’e odalığı hediye eden yakını, “*şunu da al ikisini de evlat gibi terbiye edersin*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 16) diye ona biri kız, diğeri erkek iki küçük esir çocuk daha getirir. Zeynel, odalığa verdiği derslerden oldukça lezzet aldığından, bu çocukları da eğitebileceğini düşünerek onları satın alır. Fatin ve Fitnat ismi verdiği bu çocuklar önceden okuyup yazma öğrendikleri için Zeynel Efendi onların eğitimine öncelikle fen dersleri vererek başlar. İlk etapta derslere toplama, çıkarma, çarpma ve bölme gibi basit matematik işlemlerini öğretir. Çocuklara hesabı tam manasıyla öğrettikten sonra coğrafya ve kimya dersleri verir. Bu eğitim dört sene müddetince devam eder. Çocuklar derslerinde oldukça başarılı olurlar. Özellikle Fitnat okumaya düşkün bir genç kız olur.

Burada Zeynel Efendi’nin çocuklara matematik, coğrafya ve kimya gibi müspet ilimlere ait dersleri öğretmesi dikkat çekicidir. Bu da Ahmet Mithat’ın eğitim anlayışını gösteren bir durum olarak karşımıza çıkar. Diğer taraftan eğitildikleri takdirde kızların da en az erkekler kadar başarılı olabileceklerine dair bir vurgu vardır.

Fitnat, şiire de oldukça meraklı olduğundan kütüphanesinde bulundurduğu kitaplarının kenarında birçok mısralar yazar. Zeynel Efendi ise bu durumun “*hayra alâmet olmadığı*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 18) düşünür ve söz konusu eserleri, aşkla ilgili mevzular içerdiğinden dolayı, on iki- on üç yaşında bir genç kızın okumasını uygun görmez.

Burada da Ahmet Mithat Efendi’nin şiir konusundaki olumsuz düşüncelerinin izlerini bulmak mümkündür. Mithat Efendi’ye göre hayalî bir dünyada yaşayan ve eserlerini hayaller üzerine inşa eden şairler ve yazdıkları şiirler insanı gerçeklikten uzaklaştırır. Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi’nin eserlerinde okur kadın için şiir okuma sakıncalı bir eylemdir. Zira ona göre şiir; özellikle genç kızları etkisi altına alan, eylemlerini belirleyen, onları olumsuz olarak etkileyen bir edebî türdür. Bu yüzden hace-i evvel olarak kendisine toplumu eğitime gibi bir hedef yükleyen Ahmet Mithat Efendi, kadınların eğitiminde şiiri sakıncalı görmektedir (Gökşen, 2018, s. 181).

Zeynel Efendi, zamanla genç yaşına gelen Fitnat’ın güzelliğinden etkilenererek ona duygularını açıklar. Ancak Fitnat, Fatin’e âşık olduğunu söyler. Bunun üzerine Zeynel ondan

vazgeçer ve ikisini evlendirir. Fakat gençler düğün gecelerinde kardeş olduklarını anlayınca intihar ederler.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Gençlik*" (1870) hikâyesinde eserin kahramanı, babasının aşırı korumacı tavrıyla büyür. Babasına göre bu tavır; çocuğun vaktinden evvel gözlerinin açılmaması içindir. Bu yüzden çocuğu "*mektebe göndermek şöyle dursun kendi[ne] mahsus bir hocanın eve gelip ders vermesine dahi razı olmayarak*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 29) sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa çocuğa ders verir.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Felsefe-i Zenan*" (1870) isimli eserinin kahramanı Fazıla Hanım'a da babası *Bedrettin Efendi* eğitim verir. Fazıla Hanım, "*Bedrettin Efendi'nin müddet-i hayatında kendisinden ulûm-ı âliyeyi tek mil eyle[r]*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 56). Babasının vefatının ardından ise eğitimine kendi çabasıyla devam eder.

Eserde Muhsin Paşa'nın divan efendisi *Sıtkı Efendi* de Fazıla'nın manevi kızı olan Zekiye'ye kitabet dersi verir. Zekiye bu eğitim esnasında hocasının tesiriyle şiir yazmaya merak salar. Zamanla Zekiye, Sıtkı Bey'e âşık olur ve onunla sonu olmayan bir evlilik yapar.

Ahmet Mithat'ın "*Firkat*" (1870) adlı hikâyesinde varlıklı bir kimse olan *Ata Bey*'in, evlat edindiği Memduh'un eğitimiyle ilgilendiği belirtilir. Ata Bey, başka çocuğu olmadığı için tüm vaktini Memduh'un eğitimine hasreder. Çocuğun gündüz mektepte aldığı dersleri akşam onunla tekrar eder. Ata Bey, ayrıca Memduh'a Mesnevî-i Şerif'i de okutur:

Ata Bey Mevlevî-meşrep bir zat olup hele Mesnevi kitab-ı hikmet-nisabına pek ziyade merakı olmağla Memduh'da dahi gördüğü istidat üzerine her gece beşer onar beyitten ibaret bir ders vererek (...) Memduh'a Mesnevi-i Şerif'ten dahi bir hatmettir[ir] (Ahmet Mithat, 2017, s. 121).

Böylece Memduh hem kendi zekâsı ve hem Ata Bey'in aşırı himmeti sayesinde mektebin en başarılı öğrencisi olur. Hikâyede Memduh'un bir hekimden Fransızca öğrendiği de belirtilir. Fakat bu hekimin kimliği ve verdiği eğitim ile ilgili bilgi verilmez.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Ölüm Allah'ın Emri*" (1873) eserinin başkışısı *Sıtkı*, İzmir'de bir medrese talebesidir. Eğitimi esnasında bir Rum mektebi hocasına Türkçe öğretir, karşılığında ise hocadan Rumca dersleri alır. İzmir'de aldığı eğitimini daha da ilerletmek için İstanbul'a gider ve dayısının konağına yerleşir. Sıtkı, konağa yerleştikten sonra bir yandan bir asker tabibinden haftada iki gün Fransızca dersi alır, bir yandan da dayısına ve konakta bulunan halayıklara ders verir:

Konakta Sıtkı gibi zeki ve muktedir bir hoca var iken [paşanın] kendisi dahi vakit kaybetmek istemeyip o da bir yandan ders alır ve askerliği içinde öğrenmiş olduğu okumak ve yazmayı günden güne kuvvetlendirir idi. Hâsılı haremde hanımefendi ile bir de kethüda Behice Hanımdan başka cümlesine Sıkı Bey muallimlik eder ve selamlıkta vekilharç filan da ders almak fırsatını kaybetmezler idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 207).

Sinesaf isimli cariye, bu derslerde diğer cariyelerden daha üstün başarı gösterir. Bu nedenle Sıtkı, genç kızın zekâsından etkilenir ve aralarındaki öğrenci-öğretmen ilişkisi zamanla aşka dönüşür. Sıtkı'nın verdiği derslerin içeriği ve uyguladığı eğitim yöntemleri hakkında eserde ayrıntıya girilmez.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1874) romanında *Sîdî Osman*'ın, [oğlu] Hasan Mellâh'a yedi, sekiz yaşına kadar lisan ve bazı ulûm-i Arabî'yi öğrettiği açıklanır (Ahmet Mithat, 2000a, s. 128).

Bu romanın devamı olan “*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1875) romanında Hasan Mellâh, yakın dostu olan Numan İbn-i Mutahhar'ın oğlu Yezdan'ın özel hocalardan eğitim aldığı belirtilir. “*Her gün konaklarına gelen mutat hocalardan Yezdan, sarf ve nahv-i Arabî ve mantık ve Farisî ve fıkıh ve ilm-i târîh ve kısâs-ı enbiyâyı*” (Ahmet Mithat, 2000b, s. 303) öğrenir. Zamanla Hasan Mellâh, Yezdan'ın eğitimiyle yakından ilgilenererek onu himayesine alır. Bir süre sonra da çocuğu Fas padişahı ile tanıştırır. Padişah, çocuğun zekâsı ve terbiyesinden etkilenir ve eğitimini ilerletmesi için onu Arap âlimlerinden olan iki öğretmen ile birlikte Madrid'e gönderir.

Bu öğretmenlerin “*birisi Mevlânâ Salih et-Tihâme olup, Ulûm-ı Arabiyye ve şer'îyyenin künhüne vâkıf olduktan başka biraz İspanyolca dahi bilir ve diğeri Osman eş-Şarka olup, Ulûm-ı İslamiye'de epeyce bahresi görülürdü*” (Ahmet Mithat, 2000b, s. 305). Bunlar Yezdan'ın akait, ahlâk ve tavr-ı İslamiyesini korumakla görevlidirler. Bunun dışında Madrid'de Yezdan'a İspanyolca ve Latince öğreemek için başka öğretmenler görevlendirilir.

Yezdan, Madrid'e gittikten sonra Fas'ta kalan Melek, Timur ve Maşuka'ya özel öğretmenler tutulur. Bunlardan biri huruf ve fûnun öğretimi için görevlendirilen; “*Seyyid İsmail Efendi namında seksenini geçmiş melek gibi halim, Felâtun gibi âlim bir zât-ı şerîf[tir]*” Ahmet Mithat, 2000b, (s.306). Çocuklar, İsmail Efendi'ye saygı duydukları ve kendisinden çekindikleri için onun yanında sıkılırlar.

Eserde Numan İbn-i Mutahhar'ın da Şam'da bir *sûhteden* özel eğitim aldığı belirtilir. Aynı zamanda Cami-i Ezher'de muallimlik yapan *Seyyid Muhammed Kutsi, Seyyid Ahmed* ve

Şeyh Abdullahel-Gazi isminde üç müderristen dahi bahsedilir. Bu müderrisler; Cami-i Ezher’i basan Fransızlar tarafından şehit edilirler.

Ahmet Mithat’ın “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) isimli romanında *Râkım*, İstanbul’da ikamet eden İngiliz Ziklas ailesinin kızları olan Can ve Margrit’e Türkçe, Farsça ve edebiyat dersleri verir. Râkım Efendi, Türkçe derslere hurûf-ı heca ile başlar ve eğitim sürecinin çok yararlı bir şekilde devamını sağlar:

İngiliz kızlarına dahi devamı bir aya varmış ve bu bir ayda ita eylediği dört ders ile kızlara yalnız “elif, be” gibi huruf -ı hecayı değil “elif, elif, be, be, be, ilââhire” enva’-ı huruf-ı hecayı bellettikten ve bunların hangisi kelimatın vasatına ve hangisi sağa ve sola geleceğini anlattıktan sonra fazla, “elif, vav, he, ye” harflerinin Türkçe harf-i med ve zamme ve fetha ve kesre işaretlerinin dahi hareke olduklarını ve bunların memuriyetlerini b’it-tefhim “baba, kuzu, küpe, tûti” gibi kelimatı imlâ dahi ettirmeye başlamış idi (Ahmet Mithat, 2016a, s. 50).

Hoca kimliği ile Râkım’ın prensipli ve faydalı bir eğitimci olduğu, yazar tarafından özellikle vurgulanır. Aile içinde bir yandan hoca sıfatıyla bulunurken bir yandan da ailenin dostu, âlim bir insan-ı kâmil olarak kabul edilir. Ailenin ona gösterdiği bu saygı ve sevgi derslerin çok faydalı bir şekilde devam etmesini sağlar. Nitekim Can ve Margrit, altı ay kadar kısa bir süre zarfında Türkçe okuyup yazmaya, hatta “*ufak ufak cümleleri ve kelâmları dahi yanlışsızca terkip edebilirler ve gayet açık ibareli bir şey olur ise mealini dahi istihraç ederler*” (Ahmet Mithat, 2016a, s. 69). Râkım, bir süre sonra Şark edebiyatına ilgi duyan genç kızlara Divan-ı Hafız’dan gazeller okur ve onlara okuduğu şiirlerin açıklamasını yapar. Kızlar ise beğendikleri mısraları Fransızcaya tercüme ederler. Böylece Farsça eğitimine başlamış olurlar.

Râkım, bir esir tüccarından satın aldığı Canan’ın da talim ve terbiyesiyle ilgilenir. İlk önce genç kıza Türkçe ve okuma-yazma öğretir. Ardından Fransızca dersi verir. Kızdaki bu yeteneği gören Râkım Efendi, ona Arapça ve Farsça dahi göstermeye başlar. Râkım, yine Hariciye Kalemî’nden arkadaşı olan bir Ermeni’ye Türkçe öğretir. Karşılığında da onun kütüphanesinden faydalanır.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Dürdane Hanım*” (1882) isimli romanında, Ulviye Hanım’a ilk eğitimini babası verir. Ulviye, babasından Arapça, Farsça ve İngilizce öğrenir. “*Pederi bu kızın talim ve terbiyesine pek ziyade ehemmiyet verip Farsi ve Arabiyi pek mükemmel tahsil eyledikten mâadâ İngiliz lisanını da gereği gibi ele getir[ir]*” (Ahmet Mithat, 1299, s. 48).

Ahmet Mithat Efendi'nin, “*Bahtiyarlık*” (1885) romanında Senai ve kız kardeşi Zeliha, ilk eğitimlerini *köy imamından* alırlar¹⁰. İmam, çocuklara sadece huruf ve heca öğretmekle yetinir. Öyle ki; Zeliha, imamdı aldğı dersler ile yedi sekiz kere Kur'an-ı Kerim'i hatim eder ve sadece harekeli nesih yazıyı okuyabilir. Senai ise imamdı aldğı okul dersleri dışında özel hocalardan da dersler alarak eğitimini destekler. Bursa'da vali paşanın divan efendisinden yazı meşki dersi alır. Ayrıca İstanbul'da bir hocadan kâtiplik öğrenir ve bu eğitimin bitiminde *ketebe* icazetnamesi alır.

Romanın diğerkahramanı olan Şinasi de ilk eğitimini babası *Semih Efendi*'den alır. Semih Efendi; en asil tarik-i ilmiyeden yetişmiş, ahlaklı ve zeki bir mülkiye memurudur. “*Maarifçe iktisabatı akranına faik olduğu gibi kuvve-i zekâsı yüz binde bir adama nasip olamayacak mertebede*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 286) maarif-mend ve hikmet-tıynet bir zattır. Ona göre; insanın hayattaki en birinci görevi, devletine ve milletine hizmet etmekten ibarettir. Semih efendi, oğlunun bir zanaatla veya ticaretle uğraşmasını arzu eder ve eğitim-öğretimin sadece devlet memuru olmak için değil, her meslek için gerekli olduğunu belirtir. Bu nedenle oğlunun öncelikle iyi bir eğitimden geçmesini sağlar.

Romanda bir diğereğitimci kişı de, Abdülcabbar Bey'in çocuklarına “huruf ve lisan ve ulûm-i şarkıye” eğitimi vermek için görevlendirilen bir hocadır. Türkçe ve Arapça öğretecek olan bu hoca, öğretim metotlarını bilmediğı ve pedagoji açısından çok zayıf olduğu için çocukların dikkatini derse çekemez. Arapça ve Farsça ile ilgili bazı kuralları anlatırken anlaşılmaz ve ağır bir dil kullanır. Örneğın; “*Failin fiili mef'ulün-bihe tecavüz eder ise ona fiil-i müteaddi derler. Tecavüz etmeyip de yine failin kendi nefsinde vaki olursa ol fiile fiil-i lâzım denilir*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 314) gibi sözleri, çocukların konuları anlaması açısından zorlandığını gösterir. Hoca Efendi ayrıca, “*düşman üzerine kılıç sallarcasına değnek sallayarak*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 312) çocukları tehdit eder ve onları korkutur. Çocuklar ise hocanın yanına yaklaşımdan çekinirler. Bu yüzden eğitimlerinin üzerinden üç yıl geçmesine rağmen farsça ve Arapça okumakta bile zorluk çekerler. Bu durum, hocanın başarısız bir eğitimci olduğunu gösterir.

¹⁰ Tanzimat'a kadar imamların köyde ya da küçük yerleşim birimlerinde devleti temsil etmekte oldukları bilinir. İmamların tayinlerinde, genelde yeterli dini bilgiye ve iyi ahlaka sahip olma şartları aranırken, eğitim durumları dikkate alınmaz. Bu nedenle özellikle köylerde eğitimin yetersiz kaldığı ve avama lazım olacak dini meseleler ve ilmihal bilgi düzeyini pek aşmadığı anlaşılır. İmamların vazifeleri din işleriyle birlikte kısıtlı değildir. Aynı zamanda köylerdeki eğitim işleri de imamlar tarafından yürütülür. Köylü halkın, tarlada çalışacak işgücüne her zaman ihtiyacı olduğu için çocuklarını sıbyan mekteplerine göndermediğı anlaşılır. Bu yüzden, köyde caminin yanında ya da bir köşesinde yer alan sıbyan mekteplerine çocukların devam edip etmediklerine nezaret etmek de onların görevleri arasındadır. Sıbyan mekteplerinde imamlar, namaz vakitleri dışında, kız-erkek tüm köy çocuklarına elifba, amme cüzü, Türkçe tecvit, ilmihal ve iki kez hatim ettirilecek şekilde Kuran-ı Kerim okuturlar (Arslan, 2007, s. 237).

Ahmet Mithat Efendi'nin “Çingene” (1887) hikâyesinde Şems Hikmet, Ziba isimli bir Çingene kızının eğitimiyle bizzat ilgilenir ve ona; toplum içinde nasıl konuşacağını, oturup kalkacağını, ne yiyip içeceğini gibi görgü kurallarını öğretir.

Eserin diğer kahramanı Davut Bey ise, Şems Hikmet'in akıl danışmanı, aile dostu ve öğretmenidir. O, Enderun mektebinde eğitim almış, üstat bir musiki hocasıdır ve mükemmel nota bilir, beste yazar. Ayrıca “*güzel ney üfler. Âlâ keman çalar. Piyanoda dahi kasır değildir*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 441). Davut Bey, Fatma Münevver'e ve Şems Hikmet'in yakın dostu Sıhrî Efendi'ye de müzik eğitimi verir. Ayrıca Şems Hikmet'in ricası üzerine Ziba'ya keman öğretir.

Davut Bey, Ziba'ya verdiği eğitim sırasında önce kemani tanıtır; nasıl tutulacağını, parmakların nereye konacağını tarif eder ve çıkan notaların isimlerini söyler. Ziba, hocasını dikkatle dinler ve derslerinde son derecede başarılı olur. Fakat bu başarısı karşılığında hocasından teşvik beklerken; onun aşağılayıcı tavrıyla karşılaşır: “*Çingene değil mi? Elbette kemana istidadı ziyade olur!*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 474) der. Burada Davut Bey'in Çingenelere karşı önyargılı davranışı dikkat çeker.

Ahmet Mithat'ın “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) isimli romanında Demir Bey, oğlu Mustafa Kamerüddin'in ilk öğretmenidir. Mustafa henüz üç yaşındayken Demir Bey, tarihten konular anlatır ve ondan sorular sorarak çocuğun muhakeme kabiliyetini geliştirmeye çalışır:

Beş altı yaşına kadar [babası ile] Mustafa Kamerüddin arasındaki muallimlik ve şakirtlik münasebeti şundan ibaret kalıp ondan sonra hurûf-ı hecâdan bed' ile Demir Bey oğlunu okutmaya yazdırmaya başla[r]. Bahusus hem okutup hem de yazdırmaya ma'an başla[r](Ahmet Mithat, 2002, s. 290).

Mithat Efendi, Demir Bey'in uyguladığı öğretim metotları ile ilgili bilgi verir ve onun iyi bir öğretmen olduğu ve çocuk eğitimi hususunda bilgi sahibi olduğuna dikkat çeker. Demir Bey'in uyguladığı yeni usûl eğitim yönteminde; çocuğa bir harf öğretilirken o harfin yazdırılması da önemlidir:

Tunus'ta mı, Trablus'ta mı, Mısır'da mı, yoksa Cezayir'de mi, her neredeyse Arapların bir cilâlı tahta parçasını çocukların eline vererek elif harfini talim eder etmez o harfi yazdırmaya da başladıklarını ve binaenaleyh çocuk ne dereceye kadar okursa o dereceye kadar yazı yazmaya da iktidar kesbeylediğini Demir Bey gençliği esnasında öğrenmişti (Ahmet Mithat, 2002, s. 290).

Ahmet Mithat Efendi, bu eğitim usulünün devrin eğitimdeki önemine de dikkat çeker:

Bu usûl-i tadrîs şimdi bizim “yeni usûl” diye tamimine çalıştığımız usûl-i kadîme olduğuna dikkat buyuruluyor ya? Bir usûl ile altı yaşında tederrüse başlayan bir çocuk on yaşına kadar mükemmelen okuryazar bir adam olur ki, bundan yirmi yirmi beş sene evvel değil a, bugünkü günde bile bu iktidarda çocuklar henüz nevâdirden addolunur (Ahmet Mithat, 2002, s. 290).

Demir Bey, oğlunun eğitiminde uyguladığı yeni yöntemle, ezberci eğitimin yararsız olduğunu gösterir. Oğluna okuduğu şeyleri anlayabilmesi için bilmediği kelimelerin anlamı ve kökeni hakkında bilgi verir, o kelimeleri bir daha unutmaması için defalarca tekrarlatır. Böylece Mustafa okuyup yazmayı kolaylıkla öğrenir. Romanda Mustafa’nın; “*Mısır ulemasından olup Beşiktaş’ta sakin bulunan bir ihtiyar*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 291) hocadan da iki yıllık Arapça eğitim aldığı bilgisi de yer alır.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Müşahadat*” (1891) isimli romanında Refet, Mülkiye Mektebi’nde eğitime devam ederken eve gelen özel bir hocadan Arapça, Farsça öğrenir. Fakat eğitime hevesi olmadığı için hem mektebi hem özel derslerini bırakır.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Taaffüf*” (1895) isimli romanında, iyi bir eğitim gördüğü belirtilen *Dâniş Bey*, çocuğunun eğitim ve terbiyesine önem veren ideal bir babadır. Kızı Sâniha’nın eğitimine henüz beş yaşındayken başlar ve çocuğa Türkçe öğretir. Sâniha, babasından aldığı dersle birlikte eve gelen bir Türkçe öğretmeninden de ders alır. Sâniha sekiz yaşına geldiğinde, Türkçede hala başarısızdır. Zira eğitimde uygulanan eski usul sistemiyle çocuklar okuma yazmayı iyi öğrenemezler. Fakat *Dâniş Bey*, Mısır’da gördüğü usul-i tadrîsi taklit çalışmasıyla kızının az çok gelişmesini sağlar:

O zamanlar alelade mektebe giden çocuklar, Sâniha derecesinde de olamazlardı. Sâniha’nın epeyce okuyup, biraz da yazabilmesi babasının Mısır’da gördüğü usul-i tadrîsi taklit çalışmasının semeresidir (Ahmet Mithat, 2000c, s. 98).

Dâniş Bey’in gayretleriyle Sâniha, on iki yaşına gelince, Arapça ve Farsça öğrenmeye başlar. Ayrıca Türkçede de başarı gösterir.

Mizancı Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında Cezayir’de bulunan Ahmet el-Nasır’ın konağında Mansur, Zehra ve amcasının üç çocuğuna özel eğitim vermek için bir Arapça öğretmenin görevlendirildiği bilgisi var.

Aldığı kaliteli eğitim sonucunda iyi bir doktor olan *Mansur* da romanın diğer eğitimci kişisidir. Hastalıkların tedavisinde başarılı olduğu nedeniyle günden güne şöhret kazanır. Bu başarılarından dolayı Bâb-ı Seraskerî tarafından resmen askerliğe duhul etme, ayrıca Mekteb-i Tıbbiye’den de hocalık teklifi alır ve haftada iki saat mektebin en önemli derslerinden birini vermeyi üstlenir.

Romanda Mansur’un, Veliler köyünde açtığı iki mektebe dört eğitimciyi tayin ettiği de belirtilir. Mansur ilk başta Manisa’dan iki öğretmen getirtir ve maaşlarını kendisi verir. Sarıklı öğretmenler Mansur’un yeni usul öğretim tarzını biraz zor kabul etseler de iyi sonuçlarını görünce memnun kalıp işe devam ederler. Köylülerin rağbeti üzerine Mansur, iki öğretmen daha tayin eder.

Nabizade Nazım’ın “*Zehra*” (1896) isimli romanının kahramanı Suphi, ilk eğitimini babasından alır ve okumayı öğrenir. Romanın kadın kahramanı Zehra ise ilk eğitimini özel öğretmenlerden alır. Zehra’nın daha sonra bir özel hocadan müzik eğitimi aldığı da belirtilir. Fakat bu eğitimciler hakkında bilgi verilmez.

Recaizade Mahmut Ekrem’in “*Araba Sevdası*” (1896) romanının başkahramanı Bihruz Bey’in maaşlı birkaç öğretmenden Arapça ve Farsça ders alır. Fakat bu öğretmenler Bihruz tarafından küçümsendikleri için eğitime devam etmezler.

Fatma Aliye’nin “*Refet*” (1898) romanının Şule isimli kahramanı; “*iptidai derslerini ve rüştiyede okuyacaklarını*” (Fatma Aliye, 2012, s. 116) ilim sahibi bir zat olan dayısının yanında okur ve imtihan vererek direk Darülmuaallimât’a girmeyi başarır.

İncelediğimiz eserlerin bazısında çocukların hayata hazırlanmasında etkili olan ve eğitim sürecinde yanlarında olan lalalar ile de karşılaşırız. Lalalar, bu eserlerde sadece figüratif olarak yer alırlar ve eğitim açısından herhangi bir fonksiyona sahip değiller.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Gençlik*” (1870) hikâyesinin kahramanı olan gencin sokağa çıktığında bile lalasının yanında olduğu belirtilir. Emin Nihat’ın “*Müsameretname*”sinde yer alan “*Vasfî Bey ve Mukaddes Hanım Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde de Vasfî Bey’in, lalası *Tahir Ağa* ile beraber, Mukaddes Hanım’ın da lalası *Reyhan Ağa* ile birlikte Mesut Efendi’nin evinde rıka eğitimine gittikleri açıklanır.

5.2.2.2. Kadın Eğitimciler

Eğitimciler kapsamında ele aldığımız eserlerde eğitimci rolünde bulunan kadın kahramanların da yer aldığı dikkat çeker. Birkaç örnek dışında, geleneksel eğitim anlayışına sahip olan bu kadınların verdikleri eğitim de gelenekseldir. Bunların dışında yurtdışından

getirilen kadın eğitimcilerin de varlığı söz konusudur. Mürebbiye olarak varlıklı ailelerin çocuklarına özel dersler veren bu eğitimcilerin olumlu ve olumsuz yönleri yazarlar tarafından sürekli tartışılan bir konu haline gelmiştir. Bu eserler arasında konusu yabancı ülkelere alınan eserlerde de eğitimci kadınlara yer verildiği görülür.

5.2.2.2.1. Özel kadın eğitimciler

Şemsettin Sami'nin "*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*" (1872) romanında *Şerife Kadın* genç kızlara eğitim veren bir nakış hocasıdır. Hem kendi evinde, hem bazı öğrencilerinin evine giderek eğitim dikiş nakış dersi verir. Eğitimini tamamlamadan üvey babası tarafından mektepten alınan Fitnat da Şerife Kadın'dan günde yarım saat ders alır. Şerife, aynı zamanda Ali Bey'in konağında bulunan bir cariyeye de nakış öğretir. Şerife'ye göre; dikiş nakış bilmeyen bir genç kız "biçâre" sayılır. Zira bir kadının/genç kızın hayatındaki en önemli görevin, ev işleriyle uğraşmak ve dikiş nakış yapmak olduğunu düşünür.

Gelenekçi ve pasif bir dünya görüşüne sahip olan Şerife, kadınların ev dışında bir yere sahip olamayacağına inanır. Dolayısıyla ev işleri ve el sanatları dışında kadının başka bir eğitime ihtiyacı olmadığına: "*-Suphanallah!.. Karı, müderris olmayacak, kâtip olmayacak. Kıza o kadar okumak yazmak ne lâzım? Kızlara birinci lâzım olan şeyler dikiş dikmek, nakış işlemek vesâir böyle şeylerdir*" (Şemsettin Sami, 2016, s. 86) diyerek kannat getirir. Şerife Kadının bu yaklaşım tarzı, o devirdeki kaba ve yenileşmeye açık olmayan bir zihniyeti ortaya koyma açısından önemli bir husustur.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Teethül*" (1870) isimli eserinde *Sabire Hanım*, mahallesindeki genç kızlara el işleri öğretir. O, "*dikiş dikmek, oya ve kaneviçe yapmak ve kese ve dantela ve çorap örmek gibi el işlerinde gayet mahir*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 42) bir eğitimcidir. Kendi kendine öğrenmiş olduğu el işlerinin dersini vererek geçimini sağlayan Sabire Hanım; dul bir kadın olmasına rağmen verdiği emek sayesinde hanımlar gibi geçinir. Ders esnasında öğrencilerine mümkün olduğunca evlenmemeleri hususunda ikazda bulunur. Bunun sebebini ise açıklamak istemez. Ancak genç bir öğrencisinin ısrarı sonucunda bizzat yaşamış olduğu acı bir evlilik tecrübesini anlatarak düşüncesinin nedenini açıklar.

Sabire Hanım, insan ömründeki en büyük saadetlerden birinin evlilik olduğunu bilir. Fakat anne babaların istekleri doğrultusunda yaşanan mutsuz evliliklerin felaketle sonuçlanacağından da emindir. Sabire Hanım'ın öğrencileriyle olan samimi ilişkisi, onun sevilen bir öğretmen olduğunu, dolayısıyla da üstlendiği öğretmenlik rolünde başarılı olduğunu gösterir.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Felsefe-i Zenan*” (1870) eserinde *Fazıla Hanım*, orta yaşlı, yalnız yaşayan ve okumayı çok seven entelektüel bir kadındır. Evliliği bir erkeğin hükmü altında esir hayatı yaşamakla eş değer bulduğu için erkeklerden uzak yaşamayı tercih eder ve evliliğe hiç sıcak bakmaz. En büyük zevki ilim ve fen öğrenmekten ibaret olan Fazıla Hanım, evlatlık edindiği Akile ve Zekiye'nin ilk öğretmenidir. Uzun süre zarfında öğrendiği bilgileri ile birlikte, sahip olduğu düşüncelerini de kızlarına aktarır ve evlenmemeleri için onlara nasihatlerde bulunur. Kızları ise anne/öğretmenlerinin nasihatlerini kendilerine ilke edinirler ve onun yolunda devam etmeye gayret ederler.

Hikâyede Zekiye de bir eğitimci sıfatıyla karşımıza çıkar. O, bilgilerini pratiğe dökmekte başarılı, zeki ve yetenekli bir genç kızdır. Onun zekâvet ve dirayetini beğenen Muhsin Paşa, vali olduğu Halep'te çocuklarının ilk eğitimi için, beş yüz kuruş karşılığında öğretmenlik yapması için teklifte bulunur. Zekiye bu teklifi kabul eder ve Halep'te paşanın çocuklarına öğretmenlik yapar. Zekiye, ayrıca paşanın divan kâtibi Sıtkı Efendi ile birlikte paşanın yazılarını tashih eder. Bu arada Sıtkı Efendi ile aralarında ilişki başlar ve bu ilişki mutsuz bir evlilikle son bulur.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Hüseyin Fellâh*” (1875) eserinde Hüseyin Fellâh, çölde görüp âşık olduğu bedevi kızı Sabire ile evlenmek ister. Fakat evlenmeden önce kızın eğitim almasını gerekli bulur. Bunu üzerine “*Hüsn-i ahlâkına itimad[ı] olan bir koca karıyı dahi kıza refîk ve muallim ve mürebbi tayin [eder]*” (Ahmet Mithat, 1392, s. 203). Muallim kadının verdiği eğitimle ilgili eserde bilgi verilmez. Bu arada kızın babası bu evliliği uygun görmediği için kızını Hüseyin Fellah'ta uzaklaştırır. Fakat bir süre sonra iki genç tekrar karşılaşır. Bu karşılaşmada Sabire, gayet “*necip, âlicenap, natûk, fasih ve zeki*” (Ahmet Mithat, 1392, s. 325) bir kadın olarak Hüseyin Fellah'ı tekrar kendine âşık eder. Sabire'nin kazanmış olduğu bu özelliklerini, onun özel öğretmeninden aldığı eğitime bağlamak mümkündür.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Müşahadat*” (1891) romanında çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim sürecinden geçmiş olan *Siranuş*, genç bir öğretmendir. Ücret karşılığında Osmanlı kibar ailelerinin çocuklarına Fransızca ve musiki dersleri vererek geçimini sağlar, bundan dolayı da kendini bahtiyar hisseder. Zira “*kimsenin mahmiyesi değil, (...) başlı başına hür, müstakil, çalışkan bir muallime*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 285) olduğunu bilir. Romanda Siranuş'un yaptığı öğretmenlik mesleğinde gayet başarılı olduğu anlaşılır. Zira çocuklarına eğitim veren aileler, kendisinden oldukça memnun kalırlar. Bu nedenle de öğrencilerinin sayısı gittikçe artar.

Siranuş, o dönemde Osmanlı toplumunda kızlar için yüksekokulların olmamasının büyük bir eksiklik olduğunun farkındadır. Bu sebeple, lisan, musiki ve el işleri gibi derslerinin verileceği bir yatılı kız okulu açma hayalini kurar. Dolayısıyla onun bilinçli ve idealist bir öğretmen olduğunu da söylemek mümkündür.

Mizancı Mehmed Murad'ın "*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*" (1891) romanında Mansur'un Veliler Köyü'nde açtığı okulda *Zehra*'nın köy öğretmenliği yaptığı ve kırsaldaki kadınlara eğitim hizmeti verdiği bilgisi var. Fakat romanda bu hususta ayrıntılı bilgi mevcut değildir.

Fatma Aliye'nin "*Refet*" (1898) romanında, Refet ve Şule'nin özel ders aldıkları *İnayet Hanım*, elli yaşında Kastamonulu bir kibarzadedir. Birçok öğretmenden iyi eğitim almış, Arapça ve Farsçayı iyi bilen, hatta eski usulde şiirler yazan, bilgi sahibi ve yardımsever bir kadındır. Bazı yıllar kışları geçirmek için İstanbul'da bulunan dayısının yanına gelir. Çift çubuk sahibi olan İnayet Hanım, okuryazar bir kadın olduğu için çiftliğinin idaresini de kendisi üstlenmiştir:

Memleketinde çifti çubuğu olup, o çift çubuğun sahibesi ve müdiresi de kendisi bulunmuş. Hanımı, pederi birçok muallimlerden tahsil ettirmiş, Arabi ve Farisi'yi o kadar güzel okmuş ki eline aldığı Arabi kitapları ve Farisi kitapları hep anlar, Türkçe de güzel yazar. Hatta eşarı da vardır. Eski usulde güzel eşar söyler (Fatma Aliye, 2012, s. 159).

İnayet Hanım, kendisinden özel ders almak isteyen Refet ve Şule'ye; "*ilmi talep edenden sakınanların ağzına ateşten gem vurulacağına dair olan hadîs-i şerîfi*" (Fatma Aliye, 2012, s. 159) zikrederek, kızlara sevabına özel ders vermeyi kabul eder ve kendilerine İhya-yı Ulum, Mesnevi ve Hafız'ı okutur.

Romanda *Refet*'in de ayda dört Mecidiye karşılığında haftada üç gün çocuklara ders verdiği bilgisi var. Zaten öğretmen olma hayaliyle meşakkatli yollar kat eden Refet, romanın sonunda özgüvenli ve olgun bir öğretmen olarak karşımıza çıkar. Fakat eğitimciliğiyle ilgili bilgi verilmez.

5.2.2.2.2. Mürebbiyeler

Yenileşme sürecinde görülen önemli değişimlerden birisi de bazı ailelerin çocuklarını bir mürebbiye eşliğinde yetiştirmeleridir. Zengin aile çocuklarının eğitimiyle ilgilenmek üzere yabancı ülkelerden gelen Batılı mürebbiyelerin, bu kültürü daha uzun süre ve etkili bir şekilde verdiği düşünülür. Bu açıdan, ilk Osmanlı romanlarının büyük çoğunluğunda Batılı bir mürebbiye, konak hayatının ayrılmaz bir parçası olur. Tanzimat sonrası alafranga ailelerin

sosyal hayatlarında yer edinen mürebbiyeler, Türk ailelerinin, Batı medeniyetini daha kolay benimsemenin formülü olarak görünür. Zira bu dönemde mürebbiyeler, alafrangalığın esaslarını bilen ve himaye ettikleri çocukları bu kültüre göre yetiştiren eğitimciler olarak algılanır. Çocuğun hem bilgi hem de ahlaki eğitimini verecek kişilerin donanımlı olması da önemli bir ölçüttür. Zira mürebbiyeler, çocukların dersleriyle ilgilenirken onların terbiyesinden de sorumlu olacaklardır. Dolayısıyla mürebbiyelerde aranan ilk şart, çocukları her iki açıdan da iyi yetiştirecek yeterliliğe sahip olmalarıdır (Deveci ve Yıldız, 2019, s. 155).

Tanzimat romanlarında Osmanlı Türk ailesine mürebbiye olarak dâhil olan kişiler arasında işini düzgün yapan ve asıl hedefleri çocukları eğitmek olanlar bulunmakla beraber, Türk örf ve adetlerine zıt bir hayat görüşüne sahip, sırf yabancı olduğu için zengin ailelerde mürebbiyelik vazifesi yapan olumsuz, yıkıcı rol oynayan tipler de yer almaktadır (Koçak, 2016, s. 64). Bu hususları göz önünde bulunduran yazarlar da, mürebbiyelerin çocuk eğitime fayda sağladıklarını vurgulamakla beraber kültürel bocalamaya neden oldukları için onları eleştirmekten de geri durmazlar.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*" (1874) romanında, *Sipros* ve *Marie* isimli iki mürebbiyenin gayrimüslim bir genç kız olan Cuzella'ya ilk eğitim verdikleri belirtilir. Bu mürebbiyeler aynı zamanda rahibe oldukları cihetle tezin "*Kadın Din Eğitimcileri*" kısmında ele alınacaktır.

Mithat Efendi'nin "*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*" (1875) romanında da *Donna Camelias* isimli bir mürebbiyeden bahsedilir. Aslen İspanyol olan Donna Camelias; Melek, Maşuka ve Timur isimli çocuklara terbiye verme, adab-ı muaşeret ve İspanyolca öğretme ile görevlendirilmiş bir mürebbiyedir. Bu görevinde ilk başta olmasa da daha sonra başarılı olduğu görünür. Yazar, kırk beş yaşlarında olan Donna Camelias'ın eğitimi hakkında bilgi vermez, fakat onu "*gayet tatlı dilli, güler yüzlü, terbiyeli, nazik, zarif, hâl-şinâs bir kadın*" (Ahmet Mithat, 2000b, s. 314) olarak tanıtır ve çocuk terbiyesi için büyük konaklarda bulunan bu gibi mürebbiyelerin yalnız çocukları değil, on dokuz yirmi yaşında bulunan delikanlıları da eğitebileceklerini söyler.

Ahmet Mithat Efendi, roman boyunca Donna Camelias'ın çocuk terbiyesi hususunda başarılı olduğunu belirterek; "*Eğer Avrupa'da terbiye almış veya İstanbul'da bir Avrupalı mürebbiye elinde terbiye görmüş veyahut oğlunuzu terbiye ettirmişseniz Donna Camelias gibi mürebbiyelerin verecekleri son terbiyenin farkına varmışsınızdır*" (Ahmet Mithat, 2000b, s. 314) der ve Lesage'nin *Bachelier de Salamanque* eserini atıf göstererek Batı'da mürebbiyeliğin çocuk eğitimi ve terbiyesindeki önemini dile getirir.

Ahmet Mithat'ın “*Bahtiyarlık*” (1885) isimli eserinde aslen Fransız olan *Madam Terniye* isimli bir mürebbiyeden daha bahsedilir. Madam Terniye, yedi buçuk yaşındaki Mansur ve beş buçuk yaşındaki Nusret isimli çocukların mürebbiyesi olup gayet bilgili ve işinde başarılı olan bir öğreticidir. Yazar, onun nezdinde Avrupa’da *İnstitutris* denilen yabancı mürebbiyeler hakkında şöyle bilgi verir:

Bunlar “Eti benim kemikleri babasının ananasının” diye terbiye-i etfali deruhte etmezler. Ders zamanlarını çocuklara bir işkence edip bırakmazlar. Belki çocuklara hem kendilerini hem tahsili sevdirecek muayyen olan zamanlarda derslerine seve seve devam ettikleri gibi yine muayyen olan zamanlarda dahi çocuklarla beraber oynayarak hiçbir zaman yanlarından ayrılmazlar (Ahmet Mithat, 2017, s. 312).

Madam Terniye, güler yüzlü ve tatlı dilli oluşuyla kısa zamanda kendisini çocuklara sevdirebilir. Fransızca dersleri için hazırlamış olduğu alfabe ve okuma kitapları ile düzenli bir şekilde çocuklara ders verir ve her ikisine de Fransızca’yı iyice öğretir. Yazar, Madam Terniye’nin başarısını, onun pedagojik hakkında bilgili olduğuna ve belli program dâhilinde eğitim verdiğine bağlar, ancak bu programın Müslüman çocuklar için değil, Batılı Hristiyan çocukları için uygun olduğunu söyler ve bu hususta Madam’ı eleştirmeyi de doğru bulmaz:

Madam Terniye çocuklara bu dersleri İslâm aleyhindeki husumetinden veyahut kendi din ve milletine mûtaassıbane muhabbetinden neşet etmek suretiyle veriyor değil idi. Belki maarif-i iptidâîye olmak üzere çocukları bu yolda talim etmeye elindeki program dâhilinde görmekle kadıncağz ifa-yı vazife ediyor fikir ve mütalâasıyla derslerini bu yolda vermekte idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 313).

Yazar, Müslüman ve Türk çocukların eğitiminde rehber olacak bir eğitim programının olmayışı nedeniyle bu gibi mürebbiyelerin kendi bildikleri yöntemlerle uyguladıkları eğitim sonucunda çocukların kültürel anlamda yabancılaşmasına dikkat çeker. Nitekim Mansur ve Nusret’in; dil, bilgi ve sanat konularında ilerledikleri görülse de Madam Terniye’nin milli ve dini terbiyesi doğrultusunda yetiştikleri için milli ahlak ve eğitime tamamen yabancı kaldıkları anlaşılır.

Samipaşazade Sezai’nin “*Sergüzeşt*” (1888) romanında Celal Bey’in kız kardeşi Tesliye’nin ihtiyar bir mürebbiyeden ilk eğitim aldığı belirtilir. Mutaassıp bir Fransız milliyetçisi olan bu mürebbiye, kendi kültür, medeniyet, millet ve dininin üstünlüğüne inanmaktadır:

On senen beri İstanbul'da bulunduğu halde Türkçe olarak “bakalım”, “kısmet”, “yavaş yavaş” gibi bir iki kelimeden, cümleden başka bir şey bilmez ve fakat misyonerlerin Protestanlığı neşretmek için ibraz ettikleri derecede bir taassupla kendi milletinin lisanını herkese talim etmek iste[r] (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 54).

Mürebbiye kadına göre Türkçe diye müstakil bir dil yoktur. Fakat kendi dilini herkese öğretmek için ısrarcıdır. O, Türkçenin kendisine mahsus bir edebiyatı olduğuna da inanmaz; “*Volter’in, Hugo’nun, Jan Jak Russo’nun lisanını âlem-i insaniyet öğrenmeye mecburdur*” (Samipaşazade Sezai, 2016, s. 54) der ve böylece eğitim verdiği çocuklar için uygun bir eğitmeni olmadığını gösterir.

Melin Has-Er’e (2000: 262) göre; bu Mürebbiyenin Türkçeye karşı takındığı tavrın arkasında, Türkçülüğü inkâr gayreti yatmaktadır. Bu kadın, Türk milletini ve dilini havsalasına sığdıramayacak derecede bir Türklük düşmanıdır. Sezai Bey, Fransız mürebbiyenin davranışlarını tespit etmekle birlikte, bu davranışların arkasındaki duygu ve düşünceleri tahlile kalkışır ve bu davranışları gülünüp geçilecek bir fantezi gibi algılar.

Fatma Aliye Hanım’ın “*Muhadarat* (1892) romanında da birkaç mürebbiye ile karşılaşırız. Romanın kahramanı Sâi Efendi, eşini kaybettikten sonra kızı Fazıla ve oğlu Şefik’e bakmak ve terbiye etmek amacıyla birkaç dadı ve mürebbiye tutar, fakat bir türlü evlatlarını sefaletten kurtaramaz. Bu nedenle Calibe isimli bir kadınla ikinci evliliğini gerçekleştirir ve bundan da biri kız, diğeri erkek olmak üzere iki evlat sahibi olur.

Sâi Efendi çocuklarını eğitmek üzere konağa yeni bir mürebbiye tutar. İnstitutris olarak da tanıtılan bu mürebbiye “*merhametli bir kadın olmakla çocukları bir dereceye kadar himayeye çalıştığı için*” (Fatma Aliye, 2014, s. 44) çocuklara iyi bakmıyor bahanesiyle konaktan savulur. Onun yerine *Mademoiselle* isimli yabancı bir mürebbiye görevlendirir. Bu mürebbiye, Calibe’ye yaramak için onun istekleri doğrultusunda hareket eden, kötü ahlaklı ve sert mizaçlı bir kadındır. *Mademoiselle*, sözünün dinlenmediği gerekçesiyle sürekli Fazıla ve Şefik’e fiziksel şiddet uygular ve dayakla terbiye yoluna başvurur. Fakat on dört aşına varmış olan Fazıla, mürebbiyesine görevlerini hatırlatır ve “*senin vazifen bize dayak atmak değil, terbiyemize bakmak ve ders vermektir. Biz onda kusur etmez isek tekdire bile hakkın yoktur*” (Fatma Aliye, 2014, s. 63) diyerek onun sert tutumunu eleştirir. Çocukların daha etkili terbiye görmeleri için dayak attığını söyleyen mürebbiyeye karşılık, komşu Münevver Hanım da itirazda bulunur; “*evvela bunu düşünmelisin ki haksız yere adam dövmek terbiyeye külliye*

münafidir. Bahusus dayakla çocuk terbiye edilmez.” (Fatma Aliye, 2014, s. 64) sözleriyle mürebbiye kadına çıkışır.

Fatma Aliye Hanım, iyi seçilmediği takdirde mürebbiyelerin çocuk eğitiminde yarardan çok zarar verdiğine dikkat çeker ve “*zaten hüsn-i ahlak ashabını tatlılık muti ve bet muamele asi eder. Tehdit ile terbiye, ahlaki bozuk olanlara göredir*” (Fatma Aliye, 2014, s. 22) diyerek şiddet uygulayarak eğitim veren mürebbiyelerin ahlaki sorun yaşadıklarını hatırlatır.

Romanın ilerleyen kısımlarında sert mizaçlı mürebbiyenin yerine yirmi üç yirmi dört yaşlarında olan, “*Paris’teki mükemmel bir mektebin şahadetnamesi yedinde bulun[an]*” (Fatma Aliye, 2014, s. 89) çocuk eğitimini anlayan, merhametli, sevgi ve şefkat dolu bir mürebbiye konağa getirilir. *Josephine* isimli olan bu mürebbiyenin konağa gelişi ile Fazıla, hem iyi bir mürebbiyeye hem de iyi bir arkadaşına sahip olur. Fazıla, artık onunla sırlarını paylaşıp dertleşebilir. *Josephine*, Fazıla ve küçük kardeşi Şefik için bazen bir abla, bazen de bir anne gibi davranır. Bu da onun iyi bir insan olduğu halde ideal bir mürebbiye olduğunu gösterir.

Fatma Aliye Hanım, aynı romanda ortaya koyduğu *Mademoiselle* ve *Josephine* tipleri ile olmaması ve olması gereken mürebbiyelerin birer örneğini sunar. *Mademoiselle* olmaması gereken tiptir. O, eğitilmek üzere kendine teslim edilen çocukları psikolojik ve fizyolojik yönden yıpratırken, *Josephine* ise, olması gereken tiptir. Sevgi dolu ve iyi yüreklidir (Ceran, 2002, s. 219). Yazar, çocuk eğitimi konusunda eğitim görmüş ve diploma almış uzman kişilerin söz sahibi olması gerektiğini vurgular, aynı zamanda ebeveynleri de bu hususta uyarır.

Yenileşme hareketlerine bağlı olarak Türk sosyal hayatına giren mürebbiyelerin çoğunlukla girdikleri ailelere zarar verdiklerini söylemek mümkündür. Fakat dikkat ve özenle seçilmiş bir mürebbiyenin, eğitim ve terbiye cihetinden eğittikleri çocuklar üzerinde olumlu etki sağladıkları da inkâr edilemez. Bu dönemde yazılmış olan hikâye ve romanlarda bazı dadı ve kalfaların da çocukların eğitimine destek verdiği görünür. Fakat bu kişiler, çoğunlukla eğitimsiz oldukları cihetle bilinçli bir şekilde eğitimsel fonksiyona sahip değiller ve daha çok çocuk yetiştirmede evin hanımlarına yardımcı rolleri ile gözlemlenirler.

5.2.2.3. Yabancı Eğitimciler

5.2.2.3.1. Yabancı kadın eğitimciler

İncelenen eserler arasında konusu yabancı ülkelerden alınan birkaç roman ve hikâyede eğitimci kadınlara yer verildiği görünür. Ayrıca yabancı olup da Osmanlı vatandaşı olarak

burada ikamet eden ve özel eğitim vererek geçimini sağlayan kadın eğitimcilerin de varlığı söz konusudur. Emin Nihad'ın “*Müsameretname*”sindeki (1871-1875) “*Bir Osmanlı Kaptanının Bir İngiliz Kızıyla Vuku Bulan Sergüzeşti*” isimli hikâyede; Nacid Bey, Bahriye Mektebi'ndeki eğitimini bitirdikten sonra devlet tarafından İngiltere'ye gönderilir. Dil öğrenmeye ziyadesiyle hevesli olduğu için İngilizceyi temelden öğrenmeye karar verir. Bunun üzerine *Elizabet* isimindeki bir öğretmenden eğitim alır.

Elizabet, bilgili, ahlaklı ve kültürlü bir genç öğretmendir: “*kendisinin ilim ve tedrisçe fazl u maharetine ve bahusus haiz olduğu terbiye ve nezaketine meftun olmamak ehl-i tabiata göre tahammülün haricinde idi*” (Emin Nihad, 2016, s. 129). Nacid Bey, Elizabet'ten etkilenecek ona âşık olur ve öğretmen öğrenci arasındaki ilişkileri aşka dönüştür.

“*Müsameretname*”de (1871-1875) yer alan “*İhsan Hanım yahut Atiye Hanım'la Uşşakının Sergüzeşti*” isimli hikâyede de İhsan, Despino ve Tahsin'in, *Madam Laruş* isminde bir Fransız muallimeden Fransızca ve *Madam Mari* isminde bir piyano muallimesinden de haftada iki gün piyano dersi aldıkları belirtilir. Her iki Madam'ın da öğrencileri ile aralarındaki dostça ilişkileri dikkat çeker:

İhsan Hanım ve Tahsin Efendi ve Despino, karındaş dercesinde birbirleriyle gayet mümteziç üç musahip oldukları halde Fransızca muallimleri bulunan Madam Laruş dahi inzimam ederek konakça dört üstüne eğlencelerini yoluna koyup bir yandan da İstanbul'un acemisi bulundukları cihetle elbisece nisaya müteallik moda şeyleri Madam Laruş'la Madam Mari vasıtasıyla bütün Beyoğlu tuhafçılarından celp ederlerdi (Emin Nihad, 2016, s. 399).

Madamlar, İhsan Hanım'ı tiyatroya gitmeye teşvik etseler de İhsan Hanım gece dışarı çıkmamaya söz verdiği için gitmez. Hikâyede Madamların eğitim yöntemleriyle ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmez.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Felâatun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) eserinde *Madam Yozefino*, orta yaşlı ve tecrübeli bir piyano hocasıdır. İstanbul'un zengin ailelerinin kızlarına ve cariyelerine piyano dersi vererek geçimini sağlar. Bir arkadaşının evinde tesadüf eseri karşılaştığı Râkım Efendi'ye hayranlık duyar ve bir süre sonra aralarında ilişki başlar. Yozefino, Râkım ile dostluğunu pekiştirmek amacıyla onun cariyesi Canan'a ücretsiz piyano dersi verir. Ayrıca Canan'a sözlü olarak Fransızca öğretir. Yozefino, komşu konakta bulunan diğer iki cariyenin de müzik öğretmenidir.

Romanda, bir diğerk yabancı öğretmen ise Mihriban’a piyano eğitimi veren bir madamdır. Madamın iyi bir eğitimci olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Zira kendisi çalıp kızın babası dinlediğı için “*Mihriban Hanım ‘taş altında bir yılan, kaşları durur divan’ şarkısından başka bir şey öğreneme[z]*” (Ahmet Mithat, 2016a, s. 32). Dolayısıyla öğrencisine verdiği özel ders pek işe yaramaz.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Demir Bey yahut İnkışaf-ı Esrar*” (1888) romanında Polini’nin annesi *ahmaklar mektebinde* eğitim veren bir öğretmendir. Bu mektepte kız ve erkek olarak altmıştan fazla zihinsel engelli çocuk bulunmakta ve Polini’nin annesi bu çocuklara piyano eğitimi vermekle görevlidir. Mektepte verilen diğerk derslerin içeriğı ve uygulanan eğitim metotlarıyla ilgili ayrıntı verilmez.

Eserde Polini’nin, İtalyan asıllı bir çiçekçi olan *Madam Kadabratı* isimli bir kadından çiçekçilik sanatıyla ilgili eğitim aldığı da belirtilir. Madam Kadabratı’nın yol göstericiliğıyle Polini bu sanatta kendini daha da geliştirir ve kendi çiçek fabrikasını kurmayı başarır. Bu da Kadabratı’nın yetkin ve başarılı bir eğitimci olduğunu gösterir.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Müşahadat*” (1891) romanında, Fransız asıllı olan *Madam C...*, İstanbul’da ikamet eden ve işlettiğı pansiyonda birçok varlıklı ailelerin kızlarına eğitim veren muteber bir öğretmendir. Kendisi Fransız edebiyatını güzel tedris eder. Yaz aylarında İstanbul dışındaki yazlıklarına giden öğrencilerinin eğitiminin kesintiye uğramaması için onların bulunduğu yerlere yakın bir ev kiralar ve derslerine orada devam eder. Sayfiyelerde “*haftada bir iki gün mutlaka gidip bir yoklama eder ve öğrendiklerini unutmamaları için şakirdanına vesaya-yı şedidede bulunur*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 145). Madam C... bu yönüyle idealist kişiliğı sahip bir öğretmen imajını çizer. Madam C...’nin pansiyonunda, Alman asıllı bir öğretmen de öğrencilere müzik eğitimi verir. Onun, gitara ve keman ve harp ve piyano sazlarını mükemmelce tedris eylediğı belirtilir.

Mizancı Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında Ahmet el-Nasır, üç çocuğıyla beraber Mansur ve Zehra’yı şanına göre terbiye etmek amacıyla özel öğretmenler tutar. Bu öğretmenlerden biri de yabancı bir matmazeldir. Çocuklar üç sene boyunca matmazelden ders alırlar. Eserde bir diğerk yabancı muallime ise Zehra’nın özel öğretmenini olan bir madamdır. O, “*muharebede ölmüş bir asker kaymakamın karısı ve kibar düşküni olup servete malik olmadığı için Cezayir’de ihtiyar-ı ikamet*” (Mehmed Murad, 1999, s. 102) eder. Madam, Zehra’ya sadece kadınlara mahsus eğitim verir; ilim ve fen derslerinde yetersizdir.

5.2.2.3.2. Yabancı erkek eğitimciler

Emin Nihad'ın “*Müsameretname*” (1871-1875) eserinde yer alan “*Bir Osmanlı Kaptanının Bir İngiliz Kızıyla Vuku Bulan Sergüzeşti*” isimli hikâyede Nacid Bey, inşaat-ı bahriyeyi tahsil eylemek üzere *Mister Havel* isminde bir öğretmenden ulûm-i inşaiye eğitimi alır. Mister Havel, altmış beş yaşını geçmiş, oldukça zengin bir zattır. Birkaç fende aşırı maharetli olduğu için *millet mekteplerinin* ikisinde öğretmenlik yapar. Bunun dışında “*her gün ifa-yı vazife ettikten sonra kendi istirahatine kalan akşamlı sabahlı üç dört saat vaktinin hemen bir saatlik müddetiyle iktifa ederek bakisini hanesinde yine tedris-i fûnuna hasır*” (Emin Nihad, 2016, s. 128) eder. Mister Havel, aynı zamanda İngiliz edebiyatı öğretmenliği de yapmaktadır. Fakat işleri yoğun olduğu için bu dersi kızı Elizabet'e havale eder. Mister Havel'in, yetkin bir öğretmen olduğu halde iyi bir baba olduğu da hikâyenin ilerleyen kısımlarında ortaya çıkar.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Firkat*” (1870) eserinin başkışısı Memduh, Mösyö Çörçil'in tavsiyesi üzere, bir hekimden Fransızca öğrenir ve bu sayede Fransızca'dan tercümeler yaparak malumatını daha da geliştirir.

Yazarın “*Ölüm Allah'ın Emri*” (1873) isimli eserinde de Sıtkı, İzmir'de bir Rum hocadan Rumca öğrenir. Yunan filozoflarının tercüme-i ahvalini Rumcadan Türkçeye tercüme eder ve bu sayede Rumcasını daha da geliştirir.

Mithat Efendi'nin “*Felâatun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) romanında ise Râkım Efendi, kalemde öğrendiği Fransızca'yı takviye için Galata'da bulunan bir Fransız hekimden dersler alır.

Ahmet Mithat'ın “*Çingene*”sinde (1887) Şems Hikmet ve kız kardeşi Fatma Münevver, *Selimcan Hindî* isimli, altmış sekiz yetmiş yaşlarında bir öğretmenden özel eğitim alırlar. Selimcan, “*ihtiyar bir Çingenenin terbiye ve nezafet görmüşüdür*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 440). Aslen Hintli olduğu halde bir süre Mısır'da ve Avrupa'da bulunur, gayet ilim ve hikmet sahibi olduktan sonra da İstanbul'a yerleşir. Şems Hikmet'in babası vefat ettikten sonra annesi Ferazende Hanım, Selimcan'ın kemalini bildiği için kendi konağında kalmasını rica eder. “*İlmi fevkalâde olduğu gibi sohbeti de gayet hoş, selim, halim bir adam*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 441) olan Selimcan da zamanının çoğunu Şems Hikmet'in kütüphanesinde mütalaa ile geçirir ve çocuklara Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça öğretir. Eserin diğer kahramanı Artin Elvanyan ise resim sanatını Avrupalı bir nakkaştan öğrenir. Ustasının tavsiyesi üzerine İtalya'ya gider ve üç dört sene içerisinde bu sanatta kendisini geliştirip, iyi bir ressam olarak memlekete döner.

Mithat Efendi'nin “*Demir Bey yahut İnkişâf-ı Esrâr*” (1888) isimli romanında Mustafa Kamerüddin, iki sene boyunca Mısırlı bir âlimden Arapça dersi alır, ayrıca Taksim’de ikamet eden Lazarist tarikatına mensup bir papazın Frenk, Rum ve Ermeni çocuklarına eğitim vermek için açtığı mektepte Fransızca öğrenir. Bu mektebe üç yıl devamdan sonra çırak olduğu telgrafhanede Avrupa’dan getirilen Fransız bir hocadan Matematik ve tabiat bilgilerini öğrenir. Mustafa ayrıca Paris’teki eğitimi sırasında babasının isteği üzerine arkadaşı Pador’un ustasından da resim eğitimi alır. Aynı romanda Demir Bey’in evinde bulunan iki cariyeye, doksan yaşında bir Ermeni ustadan keman ve kanun dersi alırlar.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Taaffüf*” (1895) isimli romanında *Doktor Fratenberg*, İstanbul’da ikamet eden Alman asıllı Fransız bir doktordur. Dâniş Bey’in evinde aile doktoru olarak yerleşir. Mesleğinde mahir olduğu gibi, evin küçük kızı Sâniha’nın eğitimi ile de gönüllü olarak ilgilenir ve çocuğa anne ve babasından daha ziyade ilgi gösterir. Bu durum, Dâniş Bey’in vefatından sonra da devam eder. Doktor Fratenberg, Sâniha’ya Fransızca konuşma, daha sonra yazma öğretir. Ayrıca hesap, hendese, coğrafya, gökbilimi, doğa bilimi, kimya ve tarih gibi çeşitli ilim dallarından da dersler vererek kızın malumatını geliştirir.

Doktor Fratenberg’in çocuk eğitiminde başarısının sebebi, onun pedagoji ve farklı öğretim teknikleri hakkında malûmat sahibi olduğundan kaynaklıdır. Doktor, özellikle yeni usul eğitim metotları kullanarak her şeyi daha kolay yoldan öğretmeye muvaffak olur. Henüz beş yaşında bulunan Sâniha’ya Fransızca’yı daha kolay öğretmek için resimli alfabe kitabının daha yararlı olduğunu biliyor. Bu da onun eğitimdeki başarısını sağlar.

Elifbanın yıldızlarından, çiçeklerinden bir şey anlamayan Sâniha, alfabenin resimlerini kâmilan anlıyor. Horoz gibi, köpek gibi, balık gibi, zaten bildiği hayvanların resimlerini kendi kendisine tanıyabildiği gibi, deve, fil, timsah misillü hayvanların resimlerini de doktorun tarifi üzerine anlayıp bellekte asla usret çekmiyor (Ahmet Mithat, 2000c, s. 97).

Doktor Fratenberg, açık fikirliliği, dürüstlüğü ve bilge kişiliğiyle de çevresindekilerin sevgi ve saygısını kazanan bir kişidir.

Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında Mansur, Zehra ve diğer amca çocuklarının, eve gelen bir Mösyöden özel eğitim aldıkları belirtilir.

Recaizade Mahmut Ekrem’in “*Araba Sevdası*”nda (1896) Bihruz’un Fransızca hocası olan *Mösyö Piyer*, politikaya meraklı ve çok gazete okuyan bir kişidir. Alafranga düşkün olan Bihruz’un Fransızca konuşma sevdasına karşılık yüklü miktarda maaş alır ve maddi çıkarlarına göre öğrencisinin münasebetsizliklerine ve tembelliğine katlanır. Oldukça kurnaz

ve çıkarıcı olan Mösyö Pier, bir öğretmenden beklenen rolü yerine getirmez ve derslerini iyice geçiştirir. Özellikle Bihruz'un, âşık olduğunu anlayınca derslerini Fransız edebiyatından aşk hikâyeleri anlatarak geçirir. Bihruz, bu hikâyeleri dinlerken hayal dünyasına dalar ve gerçek hayattan uzaklaşır. Mösyö Piyer, menfaatçi bir öğretmen olduğu için öğrencisine iyi yönde bir katkı sağlayamaz. Hatta yükümlü olduğu Fransızca öğretmekte bile başarısız olur. Yazar, Mösyö Piyer'in bu özelliklerini belirtirken bir nevi Batı hayranı olan aileleri istismar eden eğitim anlayışını eleştirir.

İncelenen eserlerde yabancı kadın ve erkek öğretmenlerin verdikleri derslerin bir birinden farklılık gösterdiği dikkat çeker. Yabancı kadın öğretmenler çiçekçilik ve kadınlara mahsus bilgiler gibi birkaç istisna dışında çoğunlukla müzik (piyano) ve lisan (Fransızca) eğitimi verirken, yabancı erkek eğitimciler öğrencilerine lisan, müzik, inşaat bilimleri, resim, hendese, coğrafya, gökbilimi, doğa bilimi, kimya ve tarih gibi farklı ilim dallarından eğitim verirler. Ayrıca erkek öğretmenlerin verdikleri lisan dersleri de Fransızca Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça ve Rumca olmak üzere çeşitlilik gösterir.

5.2.2.4. Din Eğitimcileri

İncelenen eserlerde, Ahmet Mithat Efendi'ye ait birkaç roman ve hikâyede eğitimci kimliği bulunan bazı kadın ve erkek din eğitimcileri tespit edildi. Bu eserlerde Osmanlı toplumuna ait herhangi bir kadın din eğitimcisinin bulunmaması dikkat çeker. Fakat konusu yabancı ülkelerde geçen veya Osmanlı toplumu içinde gayrimüslim bireylerin dini kimlikleri olan rahibelerden eğitim aldıkları görünür. Genel olarak rahibelerin, ilk eğitim dışında dini eğitim verdikleri de söz konusudur. Ancak bu eğitimlerin pek kalıcı olduğu söylenemez.

Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde papazların da önemli yer tuttuğu görünür. Fakat yazar bu kişiler hakkında olumsuz bir kanaate sahiptir ve yeri geldikçe onları ağır bir dille eleştirir. Bazı kişilerin rahip okullarında eğitildiğine ve papaz yapılmaları için kendilerine baskı uygulandığını belirtir. Mithat Efendi'nin yerli din adamlarına da tavrı pek olumlu değildir. Nitekim eserlerinde işlediği örneklerde de bu kişileri genelde cahil, kaba ve eski kafalı olarak okuyucunun karşısına çıkarır.

5.2.2.4.1. Kadın din eğitimcileri

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*" (1874) isimli romanında, gayrimüslim bir genç kız olan Cuzella, *Sipros* ve *Marie* isimli iki rahibeden ilk eğitimini alır. Rahibe Sipros, Katolik olmakla beraber İngiliz diline aşinadır. Her şeye meraklı olduğundan birçok Protestan kitabı ve bazı filozofların eserlerini okuduğundan "*hürriyet-i efkâr ve vüs'at-i i'tikad suretlerini*" (Ahmet Mithat, 2000a, s. 9) Cuzella'ya da aktarır. Sipros,

rahip ve rahibelerin evlilikten menedilmesine hiç bir anlam veremediği ve hürriyetine düşkün olduğu için rahibelikten ayrılır ve politika erbabından bir adamla evlenmeye karar verir. Fakat bu sırada evleneceği adam hükümet tarafından idam edilir. Bu acıya dayanamayan Sipros, verem hastalığına yakalanır ve hayatını kaybeder.

Yazar, serbest fikirli Sipros'un, Cuzella'nın düşünceleri üzerinde tesirli olduğunu şu sözlerle belirtir:

İmdi rahibe iken bittefennün bu derece hürriyet-i efkâra mâlik bulunan bir muallimenin dest-i terbiyesinde bulunmuş olan bir kızın ne kadar serbestî-i efkâra mâlik olacağı mütalâa edilirse Cuzella'nın mahiyeti bir kat daha anlaşılır (Ahmet Mithat, 2000a, s. 10).

Sipros'un vefatı üzerine Cuzella, Marie isimli başka bir rahibe ile eğitimine devam eder. “*Her ilmin âlimi, her fennin mahiri*” (Ahmet Mithat, 2000a, s. 10) olan Marie, zengin malumata sahip, elli yaşını aşmış bir kadındır. Marie, kendi lisanı bulunan İspanyolcanın dışında Fransızca, Latince ve Yunancayı layıkıyla bilir ve Cuzella'ya da Fransızca'yı iyi derecede öğretir. Romanda her iki rahibenin de ilim, fen ve düşünce hususunda Cuzella'ya olumlu katkı sağladıkları görünür.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) romanında Polini, Rouen şehri civarında bulunan bir manastırda rahibelerden altı sene boyunca eğitim alır. Eserde, Polini'yi eğiten rahibelerin uyguladıkları eğitim hakkında bilgi verilmez. Fakat yıllık harcını ödeyemediği takdirde başrahibe tarafından genç kızın ileride rahibe olması için zorlandığı belirtilir.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Müşahadat*”ında (1891) Agavni; beş altı yaşlarındayken talim ve terbiye edilmek üzere rahibeler mektebine emanet edilir ve on altı yaşına kadar bu mektepte eğitim alır. Agavni, burada rahibeler tarafından oldukça mutaassıp büyütülür ve tutucu bir terbiye aldığı gibi, iyi derecede dil de öğrenir. Rahibelerin, Agavni üzerindeki etkileri pek kalıcı değildir. Zira genç kızın, manastırdan ayrılıp pansiyona yerleşince, oradaki muhitin ve kişilerin rengine bürünmesi pek de uzun sürmez.

5.2.2.4.2. Erkek din eğitimcileri

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1875) isimli romanında; Fas Padişahı tarafından eğitim için Madrid'e gönderilen Yezdan, Arap ulemasından iki zat ile birlikte Madrid'e gönderilir. Bu âlimlerin birisi “*Mevlânâ Sâlih et-Tihâme olup Ulum-ı Arabiyye ve şer'iyyenin kühüne vakıf olduktan başka, biraz İspanyolca dahi bilir ve diğeri Osman eş-Şarka olup, Ulum-ı İslâmiyye'de epeyce behresi görülmüştü*”

(Ahmet Mithat, 2000b, s. 305). Bu âlimler, Yezdan'ın akait ve ahlâk ve tavr-ı İslâmiyyesi'ni muhafazaya memur olmakla görevlidirler. Eserde âlimlerin Madrid'de ne gibi eğitim faaliyetleri gösterdiklerine dair bilgi verilmez. Fakat Yezdan'ın ahlaken bozulmadan memlekete dönmesi, öğretmenlerinin üstlendikleri görevde başarılı olduğunu gösterir.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Cinli Han*"ında (1885) Jozefin, *Papa Prasıl* isimli köy papazından okuma-yazma dersi alır. Altmış beş yaşında olan Papa, "*karda gezmiş de izini belli etmemiş*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 349) bir din adamıdır.

[Papa Prasıl] köy haricinde kendisine mahsus savmada sakin, zahid bir adam olup haftada bir gün Preri karyesi içine sadaka toplamaya gelir ve her ayın birinci haftasını dahi civar köylerde sadaka toplamaya hasreder ve mahsul-i süali ile dahi köylerde dul ve yetim olan kadın ve kızlara muavenet yetiştirir (Ahmet Mithat, 2017, s. 348).

Hikâyede Papanın, Jan De Laruş'la yaptığı sohbet; yardım ettiği "*iki bin beş yüz kadın ve genç kızla muamele-i hafiye peyda etmiş*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 349) olduğunu söylemesinden yola çıkarak yazar, papazların birçok kadınla ilişki kurmasının alışılmış bir durum olduğunu söyler ve "*Nasraniyet kilisesinin meşahir-i ricali teracim-i ahvaline müracaat olunsa vur patlasın çal oynasın âlemlerinden başka*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 349) bir şeyin görülmeceğini vurgular.

Papa, Jozefin'e sahip olmak için kendisinden yardım isteyen Jan De Laruş'a, kızı kaçırmasını tavsiye eder ve bu hususta De Laruş'la işbirliği yapar. Öyle ki; diktiği gömlekleri papaya teslim etmek üzere kendisine geldiğinde, morfinli macun içirerek kızı kaçırma planının gerçekleştirmesini ister ve öyle de yapar.

Askerlikten döndükten sonra Jozefin'i arayan Salpet Çavuş, papaya uğrar ve "*aziz Peder! Siz esrar-ı âleme vakıfsınız. Herkes günahını size söyler*" (Ahmet Mithat, 2017, s. 363) diyerek, Jozefin'i kaçırılanlar hakkında bilgi sahibi olduğu takdirde kendisine yardım etmesini rica eder. Fakat Papa bunun vazife-i dindaraneye mugayir olduğunu söyler ve diğer köylüler gibi Salpet'in de güvenini sağlar.

Yazar bu anlatıda bir yandan kendilerini namuslu göstererek insanların güvenini sağlayan bazı Hristiyan din adamlarının gerçek yüzünü gösterir, bir yandan da insanların itiraflarını dinleyerek günahlarını af etme iddiasında bulunan Hristiyan kilisesine olumsuz bakışını ortaya koyar.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Bahtiyarlık*” (1885) isimli romanında Yamalı Musa Ağa'nın oğlu Senai ve kızı Zeliha'nın *köy imamından* ders aldıkları belirtilir. İmamın, çocukların eğitimine pek katkı sağladığı söylenemez. Zira bu eğitim sürecinde Zeliha'nın sadece harekeli nesih yazıyı okuyabildiği ve yedi sekiz kere Kur'an-ı Kerim'i hatim ettiği açıklanır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) romanında Demir Bey, *Teophil* isminde bir Fransız papaz tarafından kaçırılır ve Reims köyü civarında bulunan manastırın başrahibinden beş yıl eğitim alır. Manastırda Demir Bey'in eğitim süreciyle ilgili ayrıntı verilmez. Sadece başrahip tarafından kendisine rahip olması için baskı yapıldığı, Demir Bey'in ise manastırdan kaçtığı belirtilir. Romanda Demir Bey'in oğlu Mustafa'nın da Lazarist tarikatına mensup bir papazın Frenk, Rum ve Ermeni çocuklarına eğitim vermek için Taksim'de açtığı mektepte Fransızca öğrendiği bilgisi vardır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Taaffüf*” (1895) isimli romanında Sâniha, haftada iki gün konağa gelen tanınmış bir müderristen dini eğitim alır. Sâniha, müderristen önce ilmihâl ve hakâyık-ı diniye, ardından Kur'an-ı Kerim'deki birçok ayetlerin ve hadislerin tefsir ve tefhimini öğrenir. Ayrıca Siyer-i Şerife-i Muhammedî ve Târih-i Hulefâya dair bilgisini de genişletir. Romanda öğretmenin *tanınmış olması* dışında onun kişilik özellikleri ve uyguladığı eğitim metoduyla ilgili bilgi verilmez.

5.2.3. Eğitim Kurumları

Kuruluşu itibariyle Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarında olduğu gibi eğitim sisteminin de İslami kültürden etkilendiği ve dini eğitimle sınırlı olduğu bilinir. Bazı dönemlerde bu duruma yönelik yenileşme hamlelerinde bulunulsa bu hamleler başarılı bir sonuca ulaşamaz. Fakat Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti'ndeki aydın bürokratlar tarafından başlatılan yenileşme harekâtı; eş zamanlı olarak (askerî, siyasi, eğitim gibi) birçok alanda yürütülmeye başlar ki bu alanlar arasında da eğitim başlıca bir öneme sahip olur. Böylece eğitim sisteminin ıslahı ve eğitim kurumlarının yenileşmesine yönelik önemli adımlar atılır, modern okulların kurulması ve halkın eğitilmesi yönünde çeşitli faaliyetler hayata geçirilir. Çalışmanın bu bölümünde Tanzimat dönemindeki yenileşen veya ıslah edilen eğitim kurumları hakkında genel bilgi verilip, bu hususun dönemin bazı roman ve hikâyelerine nasıl yansdığı ele alınacak.

5.2.3.1. Resmi eğitim kurumları

5.2.3.1.1. Medreseler

İslam dininin doğuşuyla beraber cami ve mescitlerin yanında dini bilgilerin öğretildiği birer merkez olarak tesis edilen medreseler, İslam âleminde olduğu kadar, dünya

medeniyetinde de bir dönemi ifade etmekte ve medeniyet tarihinde sistematik şekil ve metotla öğretim yapan ilk kuruluş olarak kabul edilir. Bu kuruluş, Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleriyle birlikte, onların eğitim hayatına da yeni özellikler kazandırır ve Türk toplumlarında ilk kez, planlı, düzenli, güçlü bir örgün eğitim-öğretim kurumu olarak ortaya çıkar. O günün şartlarında bilim adamı ve siyasetçi yetiştirmede örgün eğitim vazifesi gören medreseler, kısa sürede her tarafa yayılır ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluncaya kadar devam eder. (Doğan, 1997, s. 408).

İlk medreselerin Semerkant, Buhara, Taşkent, Balasagun ve Kaşgar gibi Orta Asya İslâm kentlerinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Karahanlı hükümdarlarının bilime önem vermeleriyle; tıp, felsefe, matematik ve astronomi gibi alanlarda önemli gelişmelere vesile oldukları gibi, Selçuklu hükümdarlarının başta Tuğrul Bey olmak üzere, Alparslan, Melikşah, Nizamülmülk ve Sancar'ın da bilginlere ve sanatçılara önem verdikleri ve medrese eğitiminin yaygınlaşmasında emekleri geçtiği bilinir. İlk Selçuklu medresesi 1040 yılında Nişabur'da Tuğrul Bey tarafından açılır. Alparslan döneminde, 1067'de ise Bağdat'ta Nizamiye Medreseleri açılır. Ayrıca Musul, Basara, Nişabur, Belh, Herat, İsfahan, Merv, Amul, Rey ve Tus'ta da önemli medreseler açılır. Bağdat Nizamiye Medresesi ile başlatılan medreseler, Osmanlı dönemine kadar gerek ilmiye mensuplarının yetiştirilmesi ve gerekse devletin değişik kadrolarına kalifiye elemanlar hazırlanmasında önemli görev üstlenirler. Osmanlı Devleti'nin kurulduğunda da medreseler eski işlevini korur ve hükümdarların bilime ağırlık vermesiyle bu kurumlar daha da önem kazanırlar. (Akyüz, 1985, ss. 16; 40).

İlk Osmanlı medresesini Orhan Bey 1332'de İznik'te yaptırır. Bu medreseden sonra Bursa'da hükümdarlar ve hatta komutanlar tarafından birçok medreseler açılır. Kuruluş dönemindeki bu medrese harekâtı, gelişme döneminde daha da tutarlı bir düzeye ulaşır ve bilim adamları sayesinde Osmanlı Devleti, devrin ileri bir bilim merkezi hâline gelir (Sakaoğlu, 2018, ss. 40; 42).

“Osmanlı medreseleri en büyük teşkilata, Fatih Sultan Mehmet'in kendi adına inşa ettirdiği camide, etrafına eklettiği mektep, sekiz medrese, aşevi ve kütüphane gibi sosyal ve kültürel kuruluşlarla bir külliye haline getirdiği ve adına sayısı itibariyle önce Medaris-i Semaniye, daha sonraları ise Sahn-ı Seman ismi verilen medrese ile ulaşır. Medreselerin gelişmesindeki son merhale ve en yüksek seviye ise Kanuni Süleyman zamanında küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemle teşkilatlanan Süleymaniye Medresesi'dir. Bu medresenin kendinden öncekilerde bulunmayan bir özelliği, ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenmiş olan Tıp Medresesi, Darüşşifa ve riyaziyyat öğrenimine

mahsus dört medrese ile din dışı alanlara da kalifiye eleman yetiştiren bir kurum olmasıdır” (Doğan, 1997, s. 409).

Medreselere sıbyan mekteplerini bitirenler gidebilirler. Kitaplar ve öğretim dili temel olarak Arapçadır. Fakat Türkçe de kullanılır. Geleneksel medreselerde başlıca ilim dalları; Kuran, Hadis, Kelam, Fıkıh ve Arapçadır. Öğretim süresi medresesine göre değişir, fakat medreselerin her birinin en az bir- iki yıl öğretim yaptığı düşünülür. Öğretim ücretleri ise vakıflar tarafından karşılanır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde hızla gelişen medreseler; ciddiyeti, eğitim kalitesi ve ders içerikleriyle Osmanlının büyümesinde son derece önemli hizmetlerde bulunsalar da XVI. yüzyılın sonlarında bozulmaya başlarlar. Medreselerdeki bozulmaya paralel olarak, ulema zamanla sosyal ve toplumsal yapıdan uzaklaşmaya başlar. Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü zor günlerde, halkın ekonomik sorunlarının hat safhaya ulaştığı zamanlarda bile medreselerin kendilerine göre ayrı bir gündemi olur. Ders programlarında yapılan değişikliklerle medreseler zamanla sadece tefsir ve fıkıh gibi dini bilgiler öğreten bir kurum haline gelirler. İctihat kapısının kapalı olmasından dolayı, çağın sorunlarını iyi kavrayanlar bile bu bilgileri nerede nasıl kullanacağını bilemezler. Medrese bilginleri ise kendilerini geliştirmek ve yeni eserler üretmek yerine genellikle yüzyıllarca önce yazılmış eserlere haşiye yazmakla meşgul olurlar. Asli göreviyle yeterince meşgul olmayan Ulema, siyasetle gereğinden fazla ilgilenirler. Müderrislerin seçimi ve yetiştirilmesinde kanununa aykırı uygulamalar gerçekleştirilir ve medreselerde eğitim seviyesi oldukça düşür. Medreselerdeki bu bozulmanın önüne geçebilmek için Tanzimat’a kadar bir takım ıslahatlar yapıldıysa da yeterince başarılı olamadığı için eski eğitim seviyesi bir türlü yakalanamaz (Demir, 2015, s. 437).

İncelediğimiz döneme ait roman ve hikâyelerde bazı kahramanların medrese eğitimi aldığı görünür. Ahmet Mithat Efendi’nin “*Ölüm Allah’ın Emri*”nde (1873) *Sıtkı*, İzmir’de bir medresede vakit geçirmiş bir gençtir. Medresede eğitim aldığı süreçte “*sarfta, nahivde ve mantık ve meanî’de, bedî’ ve beyanda behre-i külliye*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 206) elde eder. Fakat İzmir’de tamamlamış olduğu talim ve tahsilini yeterli görmeyince eğitimini devam ettirebilmek ve daha da ilerletmek için İstanbul’a gider.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1875) isimli romanında aslen Halepli olan *Süleyman* da medrese eğitimi almış bir kahramandır. Süleyman, kazara babasının cariyesini öldürmesi üzerine Mısır’a kaçar ve orada iki üç sene Câmîü’l-Ezher’de umumî derslere katılarak öğrenimine devam eder. Ardından daha iyi bir eğitim

almak üzere Reşid'e gider. Orada şehrin zenginlerinden olan Ebulhâmmam'ın evine misafir olur ve hüsn-i hitâb ve redd-i cevâbda ve gösterdiği nezâket ile ev sahibini ve çevresindekileri etkiler. Ebulhâmmam kendisini sevip saydığı için konakta kalması için ısrar eder. Zamanla evin kızı Zehra ile Süleyman arasında ilişki başlar. Fakat Ebulhâmmam, kızını ondan uzak tutar ve Süleyman'ı Suriye'ye sürgün ettirir. Süleyman, Suriye'de Dımışk-ı Şam'da bir medreseye gelir ve orada kendi hemşerisi olan Halepli bir sûhteye misafir olur. Burada sûhte ve onun öğrencisi olan Cezayirli Numan İbn-i Mutahhar'ın yardımlarını görür.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Felâatun Bey ile Râkım Efendi*" (1875) romanında *Râkım Efendi*'nin eğitimini tamamladıktan sonra Süleymaniye'de medreseye gidip öğrenime devam ettiği belirtilir.

İncelediğimiz eserlerde medrese eğitimi alan kahramanların sayıca az olması dikkat çeker. Bu durumu; çeşitli sebeplerle medreselerde meydana gelen bozulmaya, Batılılaşma hareketleri sebebiyle modern öğretim kurumların açılmasına, bu yüzden de halkın medreselere talebinin azalmasına bağlamak mümkündür.

Osmanlı'da XV. yüzyılın ortalarında medresenin dışında mülkî ve askerî idarecileri yetiştirmek için sarayda hususî bir eğitim kurumu olan *Enderun Mektebi* kurulmuştur. Bu Mektep, Hristiyan tebaadan alınan yetenekli çocukları, gerçek Müslüman, iyi ve güvenilir devlet adamı ve asker yapma, sanatkâr ruhlu olanların yeteneklerini geliştirme amacını güden bir yükseköğretim kurumudur (Akyüz, 1985, s. 78).

Enderun Mektebi, Osmanlılık olgusu, ideolojisi ve zihniyetinin kurgulandığı, öğretilip geliştirildiği temel bir eğitim kurumu olduğu kadar idarî ve siyasî hedeflerin tayininde, devletin temel müesseselerinin işleyişinde önemli bir yere sahiptir. Devşirme usulü ile bu mektebe alınan çocuklar, okula başlamadan önce İslâm eğitimi ve Türk kültürünü öğrenmeleri için bir Türk ailenin yanına verilir, daha sonra saraylara gönderilerek orada ruhî ve bedenî kabiliyetlerini geliştirmeleri için bir eğitime tâbi tutulurlardı. Buradaki eğitimlerinin ardından da Acemi Ocağı'na girerler, oradaki eğitimlerini tamamladıktan sonra da *çıkma* adıyla çeşitli askerî birliklere dağıtılan acemi oğlanları arasından üstün yetenekli olanlar Enderun'a alınırlardı (Kartal, 2013, s. 200).

Osmanlı Devleti'nin en başarılı eğitim kurumu olan Enderun mektebinde sıkı bir disiplin uygulaması, kimseye ayrıcalık tanımaması, başarı ve mahareti yükselmenin prensibi yapması gibi nedenlerden dolayı klasik dönemde devletin en başarılı kurumu haline gelmiştir. II. Murad döneminde Edirne Sarayı'nda temeli atılan bu kurum, Fatih döneminde gelişme göstermiştir. Ancak, XVII. yüzyılda, medrese de olduğu gibi, mevcut usullere aykırı olarak

öğrenci alımında birtakım kayırmaların başlaması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara cevap verememesi, kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü mektepteki disiplinin ve eğitim kalitesinin düşmesine yol açar ve 1908 yılında kapatılır (Doğan,1997, s. 418). Enderun'dan çıkanlar arasında; dindar Müslümanlar, güçlü hafızlar ve müezzinler, şairler ve edipler, cesur askerler ve kumandanlar, mahir sanatkârlar, mimarlar, ressamlar, nakkaşlar, musikişinaslar, hattatlar, âlimler ve müverrihlerin yetiştiği bilinmektedir (Nuri Ergin,1977, s. 17).

İncelediğimiz eserler arasında Ahmet Mithat Efendi'nin “*Çingene*” (1887) eserinde *Davut Bey*'in, Enderun Mektebinde yetişmiş bir musiki üstadı olduğu belirtilir:

Davut Bey Enderûn-ı Hümayun'dan mahreç olup musikiye vukufu hazır yapılmış bir şarkıyı okuyup çalmaktan ibaret değil, verilen güfteye iki saatte yeni bir beste uydurmak derecesindedir. Güzel ney üfler. Âlâ keman çalar. Piyanoda dahi kasır değildir. Hele bizim erbab-ı musikinin aglebine muhalif olmak üzere mükemmel nota dahi bilir (Ahmet Mithat, 2017, s. 441).

Davut Bey, eserin diğer kahramanları Şems Hikmet Bey, onun kız kardeşi Fatma Münevver Hanım, Sihri Efendi ve Ziba'ya musiki dersi verir.

5.2.3.1.2. İlk, orta, lise eğitimi veren mektepler

5.2.3.1.2.1. Sıbyan mektebi

Osmanlı döneminin ilk eğitim ve öğretim kurumu olan ve kitle öğretimi yapan sıbyan mektepleri, eğitimin ilk kademesini teşkil etmekle birlikte dini ve ahlâk eğitimi verme gayesi taşıyan bir eğitim kurumudur. Genellikle vakıflar tarafından kurulan ve idare edilen bu mektepler, kuruluşları bakımından, ya bir külliye içinde yahut da ayrı olarak mahalle ve köylerde bulunuyorlardı. Belli bir yönetmeliği veya devletçe hazırlanmış belirli bir programı mevcut olmadığı cihetle bu mekteplerin amacı bir çocuğa okuma yazma öğretmek, İslâm dininin kurallarını ve Kuran'ı belletmekten ibaretti. Ferdî bir eğitimin hâkim olduğu ve öğretimin ezbere dayalı olduğu bu okullarda genellikle elifba, Kuran, ilm-i hal, tecvit, Türkçe ahlâk risaleleri ve hat (yazı) gibi dersler Türkçe olarak okutuluyordu (Kodaman, 199, s. 57).

Halk arasında mahalle mektebi, taş mektep ve mektephane gibi birçok farklı isimle anılan sıbyan mekteplerine çocuklar, 4-5 yaşlarında Âmin Alayı denen törenle başlardı. Öğretmenler ve yardımcıları olan Kalfalar [Halife], medrese çevresinin şartları ve öğretim usulleriyle çocukları terbiye ederlerdi. Mektebin belli bir öğretim süresi mevcut değildi. Öğretim sabah erken başlar, ikindiye kadar devam ederdi. Erkek çocukları ergen, kız çocukları ise kaç-göçü gerektiren bir yaş ve bünyeye sahip oluncaya kadar mektebe devam ederlerdi.

Okulu bitirmiş sayılmak için öğrencinin Kuran'ı en az bir defa hatmetmesi esastı. Mektebin öğretmeni genellikle ya medrese tahsili görmüş bir caminin hoca veya müezzini, ya da Kuran ve Subha-ı Sıbyan ve Tuhfe-i Vehbi gibi risaleleri okumasını bilen ihtiyar bir kadındı. Bu mekteplerin en büyük özelliği, öğrencileri birbirine sevgi, büyüklerine saygı disiplini içerisinde yetiştirmiş olmaları idi (Doğan, 1997, s. 414).

Önceleri kalite bakımından yeterli olan ve ihtiyacı karşılayan bu mektepler, zamanla bozulmaya başlar. Bu bozulma, öğretmenlerin kalitesizliği ve ders araç-gereç yokluğu gibi sebeplerle zamanla daha da artar ve mekteplerdeki eğitim sisteminin iyice kötüleşmesine sebep olur. Bu sebeple II. Mahmut döneminde mekteplerde ıslah çalışmalarına başlanır. Islah çalışmaları sonucunda sıbyan mektepleri, kız ve erkek çocukları için zorunlu hâle getirilir. Bu mekteplerde çalışan öğretmenlerin yeterlikleri devlet tarafından kontrol edilir, ders programı üzerinde ıslah çalışmaları yapılır ve mektepteki derslerin arasına Malûmat-ı Nafia, Coğrafya, Tarih-i Osmanî ve Fenn-i Hesap gibi dersler eklenir. Bu sayede daha önce sadece dinî eğitim vermeyi esas alan sıbyan mekteplerinde, dinî ve dünyevî bilgiler arasında tam bir denge kurulmuş olur. Bu mekteplerde eğitim alan çocukların mektebe devam zorunluluğu erkek öğrenciler için 6-10, kız öğrenciler için 7-11 yaşları arası olarak belirlenir. Islah çalışmalarının en önemli hususu ise; sıbyan mekteplerinin eğitimde modernleşme hamlesi sonucunda kurulan rüştiyelere temel olması ve öğrenci yetiştirmesinin kabul edilmesidir (Kartal, 2013, s. 15).

II. Mahmud döneminin sonlarına doğru başlatılan eğitim ıslahatının kapsamı, Tanzimat döneminde de devam eder ve daha genişletilir. Bu dönemde ilköğretim iki kısma ayrılır. Bunların birincisi “*Mekatib-i Sıbyaniye*” olup, usûl-i atîka denilen eski yollarla geleneksel eğitime devam eder. İkincisi ise, *Mekatib-i İptidaîye*’dir. Tanzimatçıların eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyasetine uygun olarak daha 1863’lerde sıbyan okulları seviyesinde iptidaî namıyla yeni okulların açılması fikri ortaya atılır. Bu fikir, ancak 1872 yılında açılan “*İptidaî Nümune Mektebi*” ile tatbikata geçer Böylece, ilköğretimde de ikili bir sistem ortaya çıkar. 1882’den sonra Maârif Nezâreti bu ikiliği kaldırmak için, ağırlığı iptidaî okullarına kaydırmaya başlar (Kodaman, 1991, s. 68).

İlköğretimdeki bu ikili yapıyı, dönemin bazı roman ve hikâyelerinde de görmek mümkündür. İncelediğimiz eserlerde kahramanların bir kısmının ilköğrenimini sıbyan veya iptidaî mektepte gördüğü açıkça ifade edilirken, bazılarının sadece ilkokul düzeyinde bir mektebe gittiği belirtilir. Bu sebeple Sıbyan Mektebi veya Mekteb-i İptidaî’den hangisinde öğrenim görmüş oldukları tahmin edilemez.

Emin Nihat Efendi'nin “*Müsameretname*”sinde (1871-1875) yer alan “*Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım'ın Sergüzeşti*” hikâyesinin başkişileri *Behçet Efendi* ve *Makbule Hanım*'ın, Fatih'teki Taş mektepte eğitim aldıkları belirtilir:

Bundan elli sene mukaddem mekteb-i rüştiyeler henüz küşad olunmamış ve nisaya mahsus olan mektepler dahi tesis ve teşkil kılınmamış olduğundan sıbyan mekteplerinde ekseriya şakirdandan on altı on yedi yaşlarına kadar erkek çocuklarından kalanlar olur ve on üç on dört yaşlarına kadar da kız çocuklarından başörtüsüyle devam edenler bulunur idi (Emin Nihat, 2016, s. 52).

Behçet, on üç yaşında iken mektep derslerinde oldukça okuyup yazmayı ilerletmiş olduğu için mektebe yeni gelmiş ve on yaşında bulunduğu halde Türkçeyi iyi bilmeyen Makbule Hanım'ın kalfalığını yapar ve ona Türkçe öğretir. İki çocuğun mektep arkadaşlığı zamanla aşka dönüşür. Behçet on yedi yaşına ve Makbule on dört yaşına vardığında, artık mektep vakitlerinin bitmiş olduğunu ifade ederek, aileleri çocukların eğitimine son verirler.

Şemsettin Sami'nin “*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*” (1872) romanının kahramanı *Saliha Hanım*, beş yaşında sıbyan/mahalle mektebine başlar ve orada birkaç sene öğrenim görür. *Saliha*'nın, mektepte aldığı eğitimde gayet başarılı olduğu ve az zamanda birçok öğrencinin ikinci hocası konumuna geldiği görülür:

Beş yaşına bastığım gibi babam mektebe getirdi. Dört sene okuduktan sonra benden iyi bilenler bazısı çıktılar gittiler, bazısını geçtim. Hâsılı mektepteki kızların derste birincisi oldum. Babam anam böyle okuyup yazdığımı gördükleri gibi beni o kadar severler idi ki tarif olunmaz. Az zamanda ben mektepteki kızların ikinci hocası oldum (Şemsettin Sami, 2016, s. 36).

Saliha Hanım, eşi *Rıfat Bey* ile de bu mektepte tanışır. O, “*mektepteki oğlanlardan en iyi bilen[i]*” (Şemsettin Sami, 2016, s. 37) ve derslerinde oldukça başarılı bir öğrencidir. *Rıfat* ve *Saliha* birlikte mektebe giderler. Ayrıca cuma günleri de birbirlerinin evlerine giderek ders çalışırlar ki zamanla iki çocuğun mektep arkadaşlıkları aşka dönüşür ve bu aşk, evlilikle sonuçlanır.

Romanda *Saliha* ile *Rıfat*'ın oğlu ve eserin asli kişisi olan *Talat* da sıbyan mektebinde eğitim görmüştür: “*Talat Bey pederi vefat ettiği vakitte mahalle mektebinde devam ediyor idi. Rıfat Bey'in vefatından sonra Saliha Hanım oğlunu bir iki sene daha sıbyan mektebinde*” (Şemsettin Sami, 2016, s. 63) okutur.

Aynı romanın diğer kahramanı *Fıtnat Hanım* da sıbyan mektebinde eğitim alan bir çocuktur. Beş yaşına bastığı gibi üvey babası Hacı Mustafa tarafından mektebe gönderilir ve sekiz yaşına varıncaya dek mektebe devam eder. Fakat bu yaşından sonra üvey babası onu “mektepten çekip eve kapa[r]” (Şemsettin Sami, 2016, s. 74). Ama öyle kapar ki biçare kızcağız on dört yaşına varıncaya kadar sokak kapısını bile görmez. Fıtnat, mektepteki üç senelik eğitimi sürecinde sadece okuma öğrenir, fakat okuduklarını anlayamaz.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Firkat*” (1870) isimli hikâyesinin başkışisi *Memduh*, babası tarafından mektebe verilir. Memduh’un fakir, fakat iyi ahlak ve hasail-i haseneye sahip olan babası;

Daha dört beş yaşında bulunan çocuğunun cebini ne kadar variyeti var ise onun tekmiyle doldurur idi ve hele oğlu cüz kesesi boynunda olduğu hâlde mektepten gelir iken görmek âlemde en ziyade lezzet aldığı bir şey olmağla hiç olmaz ise mektebe gitsin gelsin de kesesiyle kendisini göreyim diye daha üç yaşında iken mektebe vermişti (Ahmet Mithat, 2017 s. 119).

Memduh zeki bir çocuk olduğu için derslerinde oldukça başarılı olur. Yedi sekiz yaşlarındayken anne babasını arka arkaya kaybedince mahallede oldukça varlıklı bir kimse olan Ata Bey tarafından evlat edinilir ve bir süreliğine mahalle mektebinde eğitimine devam eder. Zekâsı sayesinde mektebin en başarılı öğrencisi olur.

Mithat Efendi’nin “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) romanının başkahramanı *Râkım Efendi*’nin de beş yaşında Salıpazarı’ndaki taş mektebe verilip on bir yaşına kadar bu mektepte eğitim gördüğü belirtilir.

Ahmet Mithat’ın “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) romanında *Demir Bey*, mahalle mektebinde eğitim alır ve mektepteki “*Şakirdanın en fenası iken okumak ve yazmak hususunda da en âlâsı*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 524) en zekisi ve başarılısı olur.

Nabizade Nazım’ın “*Zehra*” (1896) eserinin kahramanı *Suphi*, okumayı babasından öğrendikten sonra mahalle mekteplerinden birinde eğitim almaya başlar ve mektepte, diğer öğrencilerin iki senede gelebileceği seviyeye dokuz, on ay içinde gelmeyi başarır.

5.2.3.1.2.2. *Rüştiye mektebi*

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde eğitimde Batılılaşmanın en önemli göstergelerinden birisi Rüştiye Mektepleridir. II. Mahmud döneminde, sıbyan mekteplerinin yetersiz olduğu sonucunda 1838’de bu okulların ıslahı yoluna gidilir ve rüştiye mektepleri açılır. Hemen arkasından bunların idaresi ile meşgul olacak “*Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti*”

kurulur ve bir de nazır tayin edilir. Mülki alanda açılan en önemli öğretim kurumu ve rüştiyelerin ilk örneği “*Mekteb-i Maarif-i Adli*”dir. Bu mektebe, ilk önce “*Mekteb-i Sani*” adı verilir fakat daha sonra padişahın istediği üzerine Rüştiye olarak adlandırılır. Bu mektepler devlet bürokrasisine memur yetiştirmek, mevcut memurların bilgi ve görgülerini arttırmak, sıbyan mekteplerine öğretmen temin etmek, yükseköğretime öğrenci hazırlamak vb. gibi birçok görevler yüklenir, dersleri ve idaresi itibariyle Avrupa’yı örnek alır ve sıbyan mekteplerine Anadili ile Coğrafya gibi dünya bilgilerinin de girmesini sağlar. 1839’da *Mekteb-i Ulum-ı Ebediye* açılır. Aslında bu mektep Mekteb-i Maarif-i Adli’nin bir şubesidir. Bu iki mektebe itibar edilir, masrafları devlet tarafından karşılanır, öğretim kadrosunun eksik olmamasına dikkat edilir (Doğan, 1997, s. 430).

İlk kuruldukları dönemde, sıbyan mekteplerinin daha iyi öğretim veren üst sınıfları gibi düşünülen rüştiyeler, zaman geçtikçe genel ortaöğretimin en alt düzeyindeki okulları hâline gelir. Erkek öğrenciler için ilk rüştiyeler 1846 yılında açılır ve kısa bir süre içerisinde bu rüştiyelerin sayısı arttırılır. Bu yeni ortaöğretim kurumlarının açılması ve mezun vermesi ile yüksek askerî okullar daha ehliyetli öğrenciler kazanma imkânı bulurlar, fakat mülkiye rüştiyeleri olarak bilinen bu mekteplerin mezunları daha ziyade kalemlere memur olarak girerler. Bu nedenle ordunun iyi yetişmiş ve aydın subaylara olan ihtiyacını karşılamak için 1875’de askerî rüştiyeler kurulur. Erkek rüştiyelerinin ders programında Tecvitli Kuran-ı Kerim, Dinî ilimler, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Farsça, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, İlm-i Eşya, Malûmat-ı Nâfia, Hıfzıssıhha, Hüsnuhat ve Resim dersleri bulunmaktadır. 1859’dan itibaren ise kız rüşdiyeleri kurulmaya başlanır. Kız rüştiyelerinin erkek rüştiyelerinin çok gerisinde bir eğitim ve öğretim verdiği bilinmektedir. Bu mekteplerin ders programları, Osmanlı toplumunun kadından beklentileri doğrultusunda düzenlenmiştir. Ders programında okuma yazma, Kurân-ı Kerim, tecvit, kıraat, hat, ahlâk, hesap, coğrafya ve tarih gibi dersler olsa da ev idaresi, ahlâk, hıfzıssıhha ve el hünerleri gibi konular öne çıkarılarak dersler işlenir. Kız rüştiyelerindeki öğretimin asıl gayesi, genç kızları iyi bir ev kadını yapmaktır (Kartal, 2013, s. 36).

İncelediğimiz roman ve hikâyelerde bir orta öğretim kurumu olan rüştiyede eğitim görmüş birkaç kahraman tespit edildi. Emin Nihad’ın “*Müsameretname*”sindeki “*Vasfi Bey ile Mukaddes Hanım’ın Sergüzeşti*” isimli hikâyenin kahramanı Vasfi Bey’in on üç on dört yaşlarında iken Aksaray Rüştiye Mektebi’ne devam ettiği ve iki sene sonra hadd-i kemale yaklaştığı gerekçesiyle mektepten alındığı belirtilir.

Şemsettin Sami’nin “*Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*” (1872) romanının başkahramanı Talat, mahalle mektebinin ardından rüştiyede eğitim gören bir gençtir. Talat Bey, babası Rıfat

Bey'in vefat ettiği sırada mahalle mektebinde eğitim almakta olup, Rıfat Bey'in vefatından bir iki sene sonra rüştiyede eğitime başlar ve “*on altı yaşında iken mekteb-i rüştiyeden imtihanını verip*” (Şemsettin Sami, 2016, s. 63) mezun olur.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) romanında *Râkım Efendi*'nin de rüştiyede eğitim gördüğü belirtilir. İlk eğitimini taş mektepte bitirdikten sonra Valide Rüştiye Mektebinde eğitimine devam eder ve on altı yaşında Rüştiyeden mezun olur. Aynı romanın diğer kahramanı Felâtun Bey de rüştiyede eğitim almıştır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Bahtiyarlık*” (1885) isimli romanında da *Senai*, ilk eğitimini köy imamından alır. Ardından babası tarafından Bursa'da bulunan bir Rüştiye Mektebine gönderilir ve on beş yaşında Bursa Rüştiyesi'nden birinci olarak mezun olur.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Müşahadat*”ında (1891) *Refet*, babası tarafından mülkiye memurluğuna sevk edilmek istendiği için mekteb-i rüştiyeye kaydolur. “*Fakat Refet'in tahsil cihetinde meyli, hevesi olmadığından, bu kadar ihtimamla beraber, yine öyle şâyân-ı iftihar olabilecek bir tahsile muvaffak*” (Ahmet Mithat, 2016b, s. 111) olamaz. Refet, rüştiyeden mezun olduktan sonra bir kalemde göreve başlar.

Nabizade Nazım'ın “*Zehra*” (1896) isimli romanında *Suphi* de ilk eğitimini mahalle mektebinden aldıktan sonra rüştiyede eğitim alır ve oradan “ba-şehadetname” çıkmayı başarır. Suphi, rüştiyeden mezun olduktan sonra zengin bir tüccar olan Şevket Bey'in yanında çırak olarak çalışmaya başlar, bir süre sonra da Şevket Bey'in kızı Zehra ile evlenir.

Recaizade Mahmut Ekrem'in “*Araba Sevdası*”nda (1896) *Bihruz Bey*, kısa bir müddet rüştiyede eğitim alır. Babasının görevinden dolayı küçük yaşlarında birçok memleket dolaşması sebebiyle düzenli bir eğitim alamaz ve her gittiği yerde eğitimi yarım kalır, böylece on altı yaşına kadar gerektiği gibi düzenli bir öğrenim görme imkânı bulamaz. Ailesi, İstanbul'a yerleştikten sonra Bihruz bir rüştiyeye kaydolur. Fakat iki sene sonra babası; “*kara cümleden, imlâdan, kıraatten bizzat bi'l'imtihan malûmatını derece-i kâfiyede görmekle*” (Recaizade Mahmut Ekrem, 2017, s. 20) henüz diplomasını almadan onu mektepten alır ve bir devlet dairesine yerleştirir.

5.2.3.1.2.3. *İdadi mektebi*

İdadi, kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe öğrenci hazırlayan ve yetiştiren okullara verilen isimdir (Nuri Ergin, 1977, s. 495). Bu terim, önceleri Harp Okulu ve Askerî Tıbbiye'ye girmek isteyen öğrencilerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılan hazırlık sınıfları için kullanılır ve 1845'te ordu merkezleri ile Bosna'da açılır. 1869 Nizamnamesi ile *İdadi* terimi, ortaöğretim kurumları için geçerli bir isim olarak seçilir. Bu

nizamname ile Müslüman ve Hristiyan Osmanlı halkını birbiri ile kaynaştırmak ve kolektif bir kültürle yetiştirmek fikri ile dört yıllık rüştiyelerin üstünde, üç yıl eğitim süresi olacak ve sancak merkezlerinde açılacak bir okul tipi olarak düşünülür ve bununla öğretim süresini yedi yıla çıkartılır. Nizamnameye göre idadilerin dersleri; mükemmel Türkçe, kitabet ve inşa, Fransızca, Osmanlıca, klasik ekonomi, coğrafya, genel tarih, fen ve doğa bilimleri, cebir, hesap ve defter tutmak usulü, geometri, matematik ve sanat dersi olarak belirlenir. Bu programda eğitim dili ve din dersleri belirtilmez (Akyüz, 1985, s. 141).

İncelediğimiz eserler arasında *İdadi Mektebi*'nde eğitim almış kahramanların az sayıda olduğu dikkat çeker. Emin Nihat'ın "*Müsameretneme*"sinde yer alan "*Faik Bey ile Nuri Dil Hanım'ın Sergüzeşti*" adlı hikâyesinde Beycuk, mekteb-i idadide eğitim görmüş bir kahramandır. Henüz on iki yaşında Çerkezistan'dan ailesinin yanından köle olarak satın alınır ve efendisi Kabartaylı'yla birlikte İstanbul'a doğru yola çıkar. Yolculuklarına ise bir gemiyle devam ederler. Kabartaylı'nın Beycuk'a sert davranması gemideki zabıtların dikkatini çeker. Biraz araştırınca da Beycuk'un Kabartaylı'nın kölesi olduğu anlaşılır ve Esat Efendi isimli bir zabıt, Beycuk'u Kabartaylı'nın elinden alıp İstanbul'a getirir. İstanbul'da ona Faik adını verir. Esat Efendi, Beycuk'u mekteb-i idadiye göndermek ister, fakat çocuğun Türkçesi iyi olmadığı için o sene mektebe giremez, ertesi sene ise sınavı kaçıır ve yine mektebe girmeye muvaffak olamaz. Nihayet İstanbul'a gelişinin üçüncü senesinde Beycuk on beş yaşında iken mekteb-i idadiye girmeyi başarır ve girdiği imtihanı kazanarak birinci sınıftan mekteb-i harbiyeye geçer. Eserde mektepte okutulan dersler ve eğitim metotlarıyla ilgili bilgi mevcut değildir.

Fatma Aliye Hanım'ın "*Muhadarat*" (1892) romanının kahramanı Şefik'in de mekteb-i idadide eğitim gördüğü belirtilir. Şefik, henüz bir yaşındayken annesini kaybettiği için yetişmesinde ablası Fazıla'nın büyük emeği vardır. O, ablasının gayretiyle hem ahlâken hem de eğitim açısından mükemmel bir şekilde yetişir. Şefik, yedi yaşında olduğu halde Türkçesini ve Fransızcasını iyi derecede ilerletir ve babası kendisini asker yapmak üzere mekteb-i idadiye kaydettirir:

Bir gün Saî, Şefik'i beraber götürceğinden giyinip gelmesi için haber gönderdi. Bu hâlde Fazıla taaccüp eyledi. Şefik, pederiyle akşam avdetinde, pederi kendisini asker yapmak üzere mekteb-i idadiye kaydettirmiş olduğu haberini getirdi. Kendisini imtihan eylediklerinden, derslerinin ileride bulunması cihetle... sınıfa kabul ettiklerini ve bu hafta gideceğini söyledi (Fatma Aliye, 2014, s. 171).

Şefik, mektepteki derslerinde pek başarılı bir öğrencidir. Onun bu başarısında evde aldığı özel eğitimin ve özellikle Fransızca öğrenmesinin mektepte işe yaradığını söylemek mümkündür.

5.2.3.1.2.4. *Sultanî mektebi*

Sultanî ismi ilk defa, Galatasaray'da kurulan liseye Mekteb-i Sultânî adının verilmesiyle ortaya çıkar. Osmanlı tebaasının memlekete hizmetlerinde eşit şartlarda sorumluluk alabilecek bir seviyeye yetişmesi ve Batı irfanı ile beslenmiş bir aydınlar sınıfının oluşma zarureti kendini kuvvetle hissettirmeye başlayınca eğitimde modernleşmeye gidilme ihtiyacı da doğar. Maarif Nezareti'nin kuruluşundan sonra bu ihtiyacı ve yüksekokullara öğrenci hazırlamayı Rüştiyeler karşılayamadığı için Batı ülkelerindeki yapı ve düzeyde bir öğretim basamağının kurulması gerektiği anlaşılır. Ayrıca devletin vaat ettiği eğitim ıslahatın gerçekleşmesi yönünde dış tavsiye ve istekler de etkili olur ve Fransızların Hristiyan öğrencilerin devam edebileceği ortaöğretim kurumlarının açılması yönündeki baskısı nedeniyle Mekteb-i Sultânî, 1 Eylül 1868 tarihinde açılır (Akyüz, 1985, s. 142).

Sultanînin ilk müdürü ve öğretmenlerin çoğu Fransız'dır. Fakat Türk, Ermeni, Rum, İngiliz, İtalyan asıllı öğretmenler de vardı. Okula her dinden ve milletten talebe edinmiş olmakla birlikte, Osmanlı hükümeti hesabına yüz elli gayrimüslim öğrenci okutulması da şarttı. Öğretim dili Fransızca olarak kabul edilen Sultânî'de, ilk yıllarda; Türkçe, Fransızca ve Fransız edebiyatı, Grekçe, ahlâk, Latince, genel tarih, Osmanlı tarihi, coğrafya, matematik, kozmografya, mekanik, fizik, kimya, ekonomi, tabiat tarihi, hukuk, genel edebiyat tarihi, güzel konuşma sanatı ve resim dersleri okutulur. Fakat daha sonraki yıllarda bu programda pek çok değişiklikler yapılır. Nitekim 1869 Nizamnamesi'nde Sultânî dersleri arasına Arapça, Farsça gibi dersler de yerleştirilir. Ayrıca hazırlık sınıflarında idadi derslerinin okutulması öngörülür. Mektebin öğrenim süresi, ilk etapta on yıl olarak belirlenir, daha sonra birkaç defa değiştirilir ve nihayetinde üçü iptidâî, üçü tali, üçü âli olmak üzere dokuz sınıf olarak belirlenir. Öğrencilerin mektebe kabulü imtihanla gerçekleştirilir. Mektepte ücretli ve ücretsiz öğrenim gören öğrenciler; yatılı kalanlar, nısfı dâhili olanlar olarak ayrıştırılır. Mektebe her milletten ve cemaatten öğrenci alınır. Aslında Osmanlılık fikrini aşılama için açılan bu mektep, Türkler arasında Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batının dış görüşüne hayran bir aydınlar zümresi meydana getirir. (Kodaman, 1991, s. 135; 139).

Osmanlı eğitim sisteminde önemli yere sahip olan Sultânî Mektebi, dönemin bazı roman ve hikâyelerinde de ele alınır. Ahmet Mithat Efendi, "*Bahtiyarlık*" (1885) romanında bir köy ağasının oğlu olan *Senai*, Köy Mektebi ve Rüştiyedeki eğitiminin ardından Mekteb-i

Sultânî’de eğitim alır. O zamanlar Mekteb-i Sultânî yeni açılmış olduğundan ve “*medh ü senası gerek payitahtta ve gerek vilayatta cümle müştakan-i maarifin*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 285) kulaklarını doldurduğundan babası, Senai’yi Mekteb-i Sultânî’ye gönderme kararı alır. Senai, babasının verdiği karar üzerine annesi ile birlikte İstanbul’a gider, bir sene gecikme ile Mekteb-i Sultânî’ye girmeyi başarır. Senai, Mekteb-i Sultânî’ye gideliden beri Fransızcasını ilerletse de Türkçeye önem vermez ve kendi dilinde geri kalır. Bu durumun bir kusur olduğunun farkında olan Senai, kusuru kendisinde değil, “*hep Osmanlı lisanında, hep Osmanlılıkta*” (Ahmet Mithat, 2017, s. 293) olduğunu düşünür.

Ahmet Mithat Efendi, o dönemde Mekteb-i Sultânî’de bazı yabancı hocaların Osmanlı karşıtı tavırlarına dikkat çeker:

Bundan bilmeyiz kaç sene evvel Mekteb-i Sultânî’de Fransızca olarak tedris olunan bir tarih-i Osmani’den dolayı büyücek bir mesele dahi meydana çıkmış idi. O tarihte “Türklerin anadan doğma kayıtsızlığı ve barbarlığı” gibi şeyler olduğu için himayet-i Osmaniye erbabı “Bir Osmanlı mektebinde çocuklarımıza böyle mi fikir vereceğiz!” diye haklı bir itirazda bulunmuşlar idi (Ahmet Mithat, 2017, s. 314).

İşte Senai misalinde birçok öğrencinin de böyle hocaların etkisiyle kendi dilini, kültürünü ve milletini hor gördüğünü düşünmek mümkündür. Alafrangalığa düşkün olan Senai, on yedi yaşında mektepten mezun olur ve bir devlet dairesinde göreve başlar. Babası vefat edince de avukat olmak için Paris’e gider. Fakat oranın eğlence hayatına kapılır ve perişan bir durumda İstanbul’a dönmek zorunda kalır.

Romanda Senai’yle aynı okuldan mezun olan bir diğer kahraman da *Şinasi*’dir. Şinasi’nin babası Semih Efendi; eğitim-öğretimin her meslek için gerekli olduğunu düşünür. Bu nedenle oğlunun öncelikle iyi bir eğitimden geçirir. Çocuğun ilk eğitimini kendisi verdikten sonra Mekteb-i Sultânî’ye yazdırır. Şinasi, Mekteb-i Sultânî’den diplomasını aldıktan sonra Bozok köyüne geçer ve biriktirdiği parasıyla küçük bir çiftlik kurar. Kendisine *Bahtiyarhane* adında bir kulübe yapar. Şinasi, okulda öğrenim gördüğü sıralarda ziraat ve hayvancılık konularına edindiği bilgiler sayesinde kısa sürede çiftliğini büyütür ve mutlu bir evlilik yapar.

5.2.3.1.3. Yükseköğretim kurumları

5.2.3.1.3.1. Darülfünun

Tanzimat döneminde eğitim reformlarında ulaşılan en önemli düzeylerden biri ilk Türk üniversitesi olan *Darülfünunun* kurulmasıdır. Darülfünunun ilk kuruluş kararı 1846’da

alınsa da bu kurum ancak 1863'te açılabilir. Darülfünun ilk başta bir üniversite olarak tasarlanmasına rağmen açıldıktan sonraki işleyişinde farklılık gösterir ve müfredat programı kısa bir süre sonra dini eğitim kurumları (medreseler) tarafından eleştirilir. Devlet adamları ve toplum arasında Darülfünun kavramının ne olduğuna yönelik farkındalığın yetersiz kalmasıyla da bu kurum tam anlamıyla kurumsallaştırılamaz ve kurumdaki eğitimin rağbetten düşmesine, kısa bir süre sonra da kapatılmasına yol açar (Başkan ve Çay, 2019, s. 184). Daha sonra 1869 Nizamnamesinde, İstanbul'da bir Darülfünun-i Osmani kurulacağı belirtilir ve bu kurum hakkında ayrıntılı hükümler getirilir. Bu hükümlere göre Darülfünun, hikmet ve edebiyat, ilm-i hukuk, ulum-i tabiiye ve riyaziye şubelerinden oluşacak her şubenin öğretim süresi üç yıl, müderris olacaklar için dört yıl olacaktı. On altı yaşından küçük olmayanlar, bir sınavla okula kabul edilecekti. Nizamnamede öngörülen niteliklerde ilk Darülfünun 1870'de açılır. Fakat bu kurumun da ömrü kısa sürer ve 1871'de tekrar kapanır. Daha sonra Darülfünun'un Mekteb-i Sultânî bünyesinde tekrar açılması düşünülür ve 1874'te *Darülfünun-ı Sultânî* adıyla tekrar açılır. Bu yeni okulun şubeleri Nizamnamede öngörülen şubelerle benzerlik taşır. Derslerin bir kısmı Fransızca, bir kısmı Türkçe, bazıları da Arapça okutulur. Bu okulun ömrü de 1882'de son bulur (Akyüz, 1985, s. 144; 146).

Tez kapsamında incelediğimiz eserlerde, Osmanlı Devleti bünyesinde açılan Darülfünunda eğitim almış bir kahramanla karşılaşmadı. Fakat Mizancı Mehmed Murad'ın "*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*" (1891) romanında Mansur'un, Paris Darülfünunu'nun Tıp şubesinde okuduğu bilgisi var. Ayrıca Mansur'un arkadaşı *Ahmet Şunudi*'nin de Paris Darülfünun'dan mezun olduğu, fakat "*âlâ derecede olan şahadetnamesini aldığıının akşamı odasında yırtıp sobaya*" (Mehmed Murad, 1999, s. 155) attığı belirtilir.

5.2.3.1.3.2. Mekteb-i mülküye

İlk sivil yükseköğretim kurumu olan *Mekteb-i Mülkiye*, 1859'da İstanbul'da açılır. Bu okulun açılmasında amaç kaymakamlık ve müdürlük gibi idarî işlerde istihdam olunacak memurlar yetiştirmektir. Başlangıçta okulun eğitim süresi iki yıl olarak belirlenir ve yüz kadar öğrenci, Bâbiâli kâtiplerinin yeteneklileri ile medreselilerden sınavla seçilir. Fenn-i tarih, coğrafya, hesap, ekonomi, nizamât-ı cedîde gibi dersler verilirken, 1867'de okulun süresi dört yıla çıkarılır ve Arapça, cebir, resim, mecelle, geometri, kimya ve iktisad dersleri eklenir. Mülkiye mezunlarının bir kısmı 1873'lerden sonra açılan İdadilerde yöneticilik ve öğretmenlik görevin tayin olup, eğitim görevlerini başarıyla yerine getirirler. Böylece Mektebi Mülkiye, Türk eğitim tarihinde aynı zamanda bir aydın öğretmen kaynağı olma özelliğine de sahip olur (Akyüz, 1985, s. 146).

İncelediğimiz hikâye ve romanlarda Mekteb-i Mülkiye’de eğitim gören herhangi bir kahramanla karşılaşmadık. Sadece Mizancı Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında, Fatma Hanım’ın, Mansur’a yazdığı bir mektubunda; devletin *neşr-i maarife* önem verdiği ve bu hususta Mülkiye mektebi gibi önemli okul tesis ettiği bilgisine yer verilir:

[Devlet] kâffe-i masarifi ceyb-i Hümayunlarından tesviye olunmak şartıyla bir Mekteb-i Mülkiye tesis buyurulmuş. Mekteb-i Sultânî’de ikmal-i tahsil eyleyenler ancak Mekteb-i Mülkiye’nin dördüncü sınıfına girebiliyorlar. Dersleri meyanında ilm-i hukuk, ilm-i servet, usul-i idare, usul-i maliye, ticaret ve sanayi coğrafyası, etnografya mevcuttur (Mehmed Murad, 1999, s. 316).

5.2.3.1.3.3. *Mekteb-i tıbbiye*

Tanzimat öncesi Osmanlı’da Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılıp yerine modern bir ordu kurulunca, ordunun sağlık hizmetlerinin karşılanması için modern bir tıp okuluna ihtiyaç duyulur. İlk önce III. Selim 1807’de İstanbul Tersanesi içinde bir *Tıp Mektebi* açar ancak başarı sağlanamaz (Yılmaz, 2015, s. 14). Müslümanlardan tabip ve cerrah yetiştirmeyi amaçlayan bir diğer okul ise II. Mahmut döneminde, 1827’de *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* adıyla açılır. Bu okulun açılış gayesi, ordu mensuplarını savaş ve barışta tedavi etmek üzere yeni tıp usulüne uygun Müslüman doktor yetiştirmek olur. Eğitim dili Fransızca olan Mekteb-i Tıbbiye’nin öğrenim süresi ilk başta dört seneliktir, fakat 1841’de okulun öğrenim süresi dokuz seneye çıkarılır. Okulun ilk beş senesinde temel eğitim, kalan senelerde ise meslekî eğitim verilir (Kartal, 2013, s. 111). Tanzimat döneminde kurulan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* ise ilk sivil tıp fakültesidir. Bu mektep sivil tabip yetiştirmek, her şehir ve kasabada birer tabip bulundurarak halkın sıhhatine hizmet etmek amacıyla 1867’de Askerî Tıbbiyenin içinde kurulur (Nuri Ergin, 1977, s. 649).

İncelediğimiz eserlerde hem yurt dışında hem de İstanbul’da tıp öğrenimi görmüş birkaç kahramana yer verilmiştir. Mizancı Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında *Mansur*, ilk eğitime Cezayir’deki amcasının konağında özel dersler alarak başlar ve üç yıl müddetince bu derslere devam eder. Mansur, her daim İstanbul’a dönmek ister, fakat İstanbul’a gitmeden evvel eğitimini tamamlamak için Fransa’ya gider ve orada Marsilya’da bulunan özel bir pansiyonda eğitime başlar. Altı yıl süren bu eğitim sonunda birçok bilgi kazanır ve eğitimde ilerledikçe maarifin değerini daha çok takdir ederek eğitimini tamamlamaya karar verir. Mansur, pansiyondan çıktıktan sonra Paris Darülfünunun Tıp

şubesine dâhil olur. Orada da gayet başarılı bir eğitim alır ve genç bir hekim olarak İstanbul'a döner. Mansur, İstanbul'da ilk olarak amcası Şeyh Salih Efendi'nin konağına gider. Amcası, konakta yaşamasını ve kendisine yardım etmeyi teklif etse de onun bu teklifi kabul görmez ve kendi mesleğini icra ederek bir mevki kazanmayı tercih eder. Bu yüzden şahadetnamesini Mekteb-i Tıbbiye'ye ibraz ederek hekimlik yapmak için izin alır. “*O günden itibaren Mansur icra-yı tababete mezun etibba-yı Osmaniye'den*” (Mehmed Murad, 1999, s. 73) olur.

Aynı romanın diğer kahramanı ve Mansur'un en yakın arkadaşı *Doktor Mehmet Efendi* de Mekteb-i Tıbbiye'den mezundur. Çankırlı fakir bir aile çocuğu olan Mehmet Efendi, daha küçük yaşlarındayken çalışmak için İstanbul'a gelir. Amcasının kahve ocağında çalışırken hizmet ettiği bir kişinin dikkatini çeker ve onun tarafından mektebe verilir. Mehmet Efendi, zor şartlara rağmen ilk eğitimini bitirip Mekteb-i Tıbbiye'ye dâhil olur ve okulu birincilikle bitirir. Hatta mükâfat olarak hükümet tarafından Paris'e gönderilir ve iki sene orada bulunduktan sonra geri döner.

Fatma Aliye'nin “*Muhadarat*” (1892) isimli romanının kahramanı *Süha*, Mekteb-i Tıbbiye'den mezundur. Süha, küçük yaşlarında babasını kaybettiği için amcası tarafından iyi bir eğitim alarak büyütülür. Çalışkanlığı sayesinde eğitimini ilerletip Mekteb-i Tıbbiye'ye girmeyi başarır ve iyi bir doktor olarak mezun olur. Süha, romanda Sâi Efendi'nin konağında özel doktor olarak çalışmaktadır.

5.2.3.1.3.4. *Askerî okullar*

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devlet'i bir dizi askerî yenilgiden ve Avrupa'da topraklarını kaybettikten sonra bazı alanlarda yenileşmeyi gerekli görür. Bu yenileşme hareketi yenilginin etkisiyle önce askerî alanda başlar ve 1773'te III. Mustafa döneminde *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun* adlı bir deniz askerî okulu [Bahriye] açılır. Bu okullarda ilk kez Fransız eğitim programları uygulanır. Osmanlılarda Batı'ya açılan ilk pencere olan bu okula önceleri okuma yazma bilmeyen küçük çocuklar bile alınır. Çocuklara ilk önce okuma yazma, Arapça, Farsça, Fransızca öğretilir, sonra matematik ve denizcilik bilgileri verilirdi. 1842'lerde okula kaptan ve subayların 13-16 yaşları arasında olan, Kuran okumuş, süslü yazı yazabilen çocukları alınmaya başlar. Okulun eğitim süresi üç yıl olup, ilk iki yılda çocuklara İlmihal, Arapça, hesap, hendese, cebir ve resim öğretilir, üçüncü senede ise uzmanlık sınıflarına ayrılıp, ilgili dersler okutulurdu. 1842'den itibaren de Fransızca seçmeli, İngilizce zorunlu ders haline gelir. *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun*' un ardından 1795 yılında *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* adında kara mühendislik okulu, 1827'de *Askerî Tıbbiye* ve 1834'te *Mekteb-i Fünun-i Harbiye* açılır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından kurulan ve *Asâkir-i Mansure-i*

Muhammediyye adını taşıyan yeni ordu içinde, yaşları küçük fakat yetenekli er, çavuş ve onbaşılardan bir kısmı ayrılarak *Mektep* ya da *Sıbyan Bölükleri* adıyla teşkilatlandırılır ve bunlara okuma yazma öğretilir. Bu askerler ayrı bir binaya yerleştirilirler ve ordunun subay ihtiyacını karşılamak için II. Mahmut tarafından 1834'te *Mekteb-i Harbiye* açılır. Mektebe yurt dışından bazı eğitimci subaylar getirilir. Okul kurulduktan hemen sonra bazı öğrenciler eğitim için Viyana ve Paris'e ve gönderilir. Böylece Mekteb-i Harbiye giderek çağına göre ileri bir eğitim kurumu haline gelir (Akyüz, 1985, ss. 124-128).

İncelediğimiz eserlerde askerî okullarda eğitim almış bazı kahramanlarla karşılaşırız. Emin Nihad'ın *Müsameretname* (1871-1875) eserindeki “*Bir Osmanlı Kaptanının Bir İngiliz Kızıyla Vuku Bulan Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde *Nacid Bey*, Bahriye Mektebi'nde eğitim görmüş bir kahramandır. *Nacid Bey*, mektepteki eğitimini derece ile bitirmesinin ardından gemilere çıkıp on altı ay kadar da “*donanmay-ı hümayunda ameliyat-ı bahriye gördükten sonra*” (Emin Nihad, 2016, s. 127) bu alandaki eğitimini geliştirmek için devlet tarafından İngiltere'ye gönderilir.

Nacid Bey, henüz yirmi dört yaşında olduğu halde İngiliz gemilerine mühendis olarak kabul olunur ve *Viktorya* isimli bir uskur fırkateyne verilir. İngiltere'de bulunduğu süreçte devlet tarafından bir buçuk seneliğine Hindistan'a gönderilir. Hindistan yolcuğuna çıktığı gemide dahi mühendislik sıfatıyla bulunur. Fakat oradaki mühendislerin içinde daha maharetli ve daha başarılı olduğu cihetle görevine istihdam edilir. *Nacid Bey* Hindistan'dan döndükten bir süre sonra İngiltere'deki eğitimi tamamlanır ve İstanbul'a döner.

Emin Nihat'ın “*Faik Bey ile Nur-ı Dil Hanım'ın Sergüzeşti*” adlı hikâyesinde de *Faik* (Beycuk) Mekteb-i Harbiye'de eğitim almıştır. *Faik*, Çerkezistan'da henüz on iki yaşındayken ailesi tarafından bir esirciye satılır. Fakat yolculukları sırasında Osmanlı zabitleri tarafından esircinin elinden alınır ve *Esat Efendi* isimli bir zabıt, kendisini evlat edinir. *Esat Efendi*, çocuğu İstanbul'a götürüp orada gecikmeli de olsa Mekteb-i İdadi'ye kaydettirir. Böylece *Faik* on beş yaşında iken mektebe dâhil olur ve girdiği sınavlarda başarı göstererek birinci sınıftan Mekteb-i Harbiye'ye nakledilir. Birkaç sene sonra da Mekteb-i Harbiye'den zabıt olarak mezun olur. *Faik*, mezun olduktan sonra katıldığı Girit savaşında yaralanır ve savaşta gösterdiği cesaret ve gayretten dolayı yüzbaşılığa yükselir.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1874) romanında Fas padişahının müsteşarı Sîdî Osman'ın oğlu *Hasan Mellâh*, Bahriye mektebinde okuyan kahramanlardan biridir. Sîdî Osman, Hasan'ın ileride ticaretle meşgul olmasını istediği için onun eğitimine oldukça önem verir. Bu nedenle yedi-sekiz yaşına kadar çocuğa lisan ve bazı

ulûm-i Arabiyeyi öğrettikten sonra kendisini Cadiz Mekteb-i Bahriyesi'ne gönderir. Hasan, Mektepte gemicilik ve topçulukta epey maharet kazanır ve başarılı bir denizci olarak mezun olur. Bu mektepte eğitim aldığı için de Mellâh lâkabı alır.

Romanda olaylar cereyan ettikçe Hasan Mellâh'ın Cadiz Mekteb-i Bahriye'sinde iyi bir eğitim aldığı ortaya çıkar. O, roman boyunca bir sürü macera yaşar ve bu maceralar esnasında Mekteb-i Bahriye'deki eğitimi sırasında edindiği bilgiler ve beceriler sayesinde uzun süren mücadelelerinde başarı elde eder.

Fatma Aliye'nin "*Muhadarat*" (1892) romanında *Şefik*, Mekteb-i Harbiye'den mezundur. Çok küçük yaşta annesini kaybettiği için ablası Fazıla kendisine bir anne gibi şefkat gösterir. Şefik, ablasının gayretiyle hem ahlâken iyi yetişir hem de mükemmel bir eğitim alır. Şefik, yedi yaşındayken Türkçe ve Fransızca'yı iyi derecede bilir ve babası kendisini asker yapmak üzere Mekteb-i İdadi'ye kaydettirir. Şefik İdadi'yi bitirdikten sonra Mekteb-i Harbiye'ye dâhil olur ve oradan da başarıyla mezun olur.

5.2.3.1.3.5. *Dârümuallimât*

Osmanlı Devleti'nde yenileşme harekâtı, başlangıçta askerî ve idarî alanlara yönelik olduğu için, öncelikle erkek çocukları için okullar açılır. Sıbyan mekteplerinde okuyan kızlar ise daha sonra eğitimlerine ancak evde özel dersler yoluyla devam edebilir. Bu imkâna da her kız çocuğu sahip olmadığından kız rüştiyeleri kurulur. Bu okullarda öncelikle erkek, fakat yaşlı ve iyi ahlâklı öğretmenler görevlendirilir (Kartal, 2013, s. 170). 1869 Nizamnamesi'nde, kız ilkokullarına ve kız rüştiyelerine kadın öğretmen yetiştirmek üzere iki şubeden oluşan bir kız öğretmen okulu açılması öngörülür ki bu öngörü ancak 26 Nisan 1870'te gerçekleşebilir ve kızlar için, ilk kız öğretmen okulu olan Dârümuallimât faaliyete geçirilir. Dârümuallimât'ın Sıbyan şubesinde öğretim süresi iki yıl, rüştiye şubesinde ise üç yıl olarak belirlenir. Sıbyan şubesi programında usûl-i talim, tedbîr-i menzil, dikiş-nakış, ameliyat-ı hiyatiye, musiki, din ve ahlâk dersleri okutulup, rüştiye şubesinde bu derslere ilaveten Arapça, Farsça, resim dersleri de okutulur. 1875 yılında bu okuldan beş öğrenci sıbyan, sekizi ise rüştiye öğretmenini olmak üzere on üç kişi mezun olur (Akyüz, 1985, s. 154).

Bir kadın öğretmen yetiştirme okulu olan Dârümuallimât, dönemin sosyal ve siyasal yapısına yönelik olarak kadın eğitiminin önemsenmeye başladığını göstermekle birlikte Türk eğitim tarihi açısından da önemli konuma sahiptir. Dârümuallimât'ın temel kuruluş nedeni her ne kadar kadın öğretmen yetiştirmek olsa da okulun sunduğu ders programları ve mezun profili dikkate alındığında bu okulun aslında kadınları öğretmenlikten ziyade sosyal fayda noktasında eğittiği söylenebilir (Şimşir, 2019, s. 14).

İncelediğimiz eserler arasında az sayılı da olsa Dârülmuallimât'ta eğitim görmüş kadın kahramanlarla karşılaştık. Ahmet Mithat Efendi'nin konusu Fransa'da geçen “*Diplomalı Kız*” (1890) romanında bir demirci ustası olan Jan Döpre'nin kızı *Juli Döpre*, Dârülmuallimât'ta eğitim görmüş kahramandır. Juli, annesi Polini'nin muhalefetine rağmen babasının yardımıyla okumak ve öğretmen olmak ister. Bu yüzden çok küçükken eğitime başlar ve ilk eğitimini babasından aldıktan sonra maarif-i iptidaîye ve tâliyeyle dereceyle bitirir.

Juli'nin eğitim süreci aile içindeki kargaşalarla geçer ve ailesine gelir sağlayamadığı için sürekli annesi tarafından baskıya maruz kalır. Nihayet Juli maarif-i intihaiyeye başlar. Çocukluğunda gayet güzel olan Juli, okulda öğrencilerin kapasitesi dışında okutulan bir takım zor dersler yüzünden zorlanır, sıhhat ve güzelliğini kaybeder. Bütün zorluklara rağmen Juli maarif-i intihaiyeyi bitirir ve muallimlik şahadetnamesini alır. Fakat o dönemde Paris'te diplomalı kızların sayısı oldukça artmıştır ve Juli boş kadro bulamadığı için işe başlayamaz. Böylece Juli'nin muallimlik diploması artık kendisini ve ailesini sefaletten kurtarmak için bir işe yaramaz.

Juli, mesleği dışında birçok işlere başvurur. Ancak başvuru yaptığı iş yerlerinde çirkin olduğu söylenerek hor görülür veya diplomalı olduğu için işe alınmaz. Fakat Juli iş aramaya devam eder. Bir gün karşılaştığı cenaze arabasından düşen çiçek buketlerini alır ve çiçekçi dükkânına götürür. Bu çiçeklerden yeni buketler yapar ve tanınmış Fransız şairlerin sevgi dolu şiirlerini ekleyerek, tiyatro binasının kapısı önünde kibar ailelere takdim eder. Juli'nin takdim ettiği çiçekleri kimse reddetmez.

Gece yarılarına kadar çalışan ve çiçeklerini satan Juli, kazandığı paralarla eve elinde yiyecek poşetleriyle döner. Juli her geçen gün daha da tanınmaya başlar ve Paris'in meşhur gazetelerinde onunla ilgili haberler çıkar. Böylece *zeki ve müteallim* kız, aldığı eğitimin boşa gitmediğini ispat edercesine para ve şöhret kazanır ve ailesini sefaletten kurtarır.

Fatma Aliye'nin “*Refet*” (1896) romanının kahramanı *Refet* de öğretmenlik eğitimi alan kahramanlardan biridir. Küçük yaştan itibaren yoksulluk ve hastalık gibi birçok sıkıntılarla uğraşarak iptidaî ve rüştiye mekteplerini bitirip Dârülmuallimât'a girmeyi başarır ve burada büyük azimle çalışmaya devam eder. Romanda *Şahap*, *Şule*, *Sakibe*, *Faize* ve *Hürmüz* de Dârülmuallimât'ta eğitim gören diğer kadın kahramanlardır.

Fatma Aliye Hanım, *dârülmalumât* olarak nitelendirdiği Dârülmuallimât'ın Osmanlı kızlarının eğitimine büyük katkı sağladığını ve öğretmen yetiştirmekle birlikte birçok bilgili Osmanlı kızı yetiştirdiğine de dikkat çeker.

5.2.3.1.4. Memur yetiştiren kurumlar (kalemler)

Osmanlı devletinde memurluk ve kâtiplik önemli bir iş sayıldığı için Medresede okuyanlar veya kendi kendilerini yetiştirenler memurluk yapabilmekteydi. Ayrıca “kalem” denilen devlet dairelerinde iş içinde eğitim sistemiyle yetişen memurlar da vardı. Osmanlıda en önemli memur yetiştiren kurumlardan biri *Bab-ı Âli Mektebi*, diğeri de *Bab-ı Defteri Mektebi* olmuştur. Bab-ı Âli Mektebi’nin iki dairesi bulunuyordu. Bunlar, Kethüda Bey Dairesi ve Divan-ı Hümayun Kalemi idiler. Bu iki daireye genellikle memur çocukları on iki yaşlarından itibaren devam etmeye başlar ve burada yazı çeşitleri ile bir konuyu kaleme alabilme ve ifade edebilme tekniklerini [ilm-i kitabet] öğrenirlerdi. Memurlar daha ziyade bu şekilde, yeni uygulama içinde yetişen kimselerden tayin ediliyorlardı. Devletin maliye işleri ile ilgili olan Bab-ı Defteri içinde memur adaylarına da bazı teknik, bürokratik bilgiler ve siyakat yazısı öğretilirdi (Akyüz, 1985, s. 85).

Osmanlı Devleti’nin çöküş döneminde birçok alanda olduğu gibi Bab-ı Âli de bozulur. Hiç işe gitmeden maaş alanlar, iş vakitlerini boş konuşmalarla geçirenler, haksız yere terfi ettirilenler devlet kalemlerini âdeta işgal eder. Bu duruma bir çözüm bulmak için II. Mahmud yeni bir teşebbüste bulunur ve 1838’de “*Mekteb-i Maârif-i Adliyye [Mekteb-i İrfân]*” adlı bir mektep kurdurur. Rüştîye düzeyinde olan ve özellikle sivil memur yetiştirmeyi hedefleyen bu mektep, II. Mahmud’un mahlası *adli* olduğu için bu adı almıştır ve hukuki bilgilerle ilişkili değildir. Mekteb-i İrfân’da okutulan dersler ilk başta; Farsça, Arapça sarf ve nahiv, Tuhfe-i vehbi, Gülistan, hat, kara cümle, darp, taksim ve Türkçe inşa olup, öğrencilerin bu alanlarda iyice ilerlemesinden sonra Fransızca gramer ile Hendese, Coğrafya, Tarih ve Politika kitapları da okutulurdu (Akyüz, 1985, s. 129).

Emin Nihat Efendi’nin “*Müsameretname*” eserinde yer alan “*Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım’ın Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde *Behçet Efendi*, Fatih Taş Mektebi’ndeki eğitiminin ardından, on yedi yaşında iken bir kaleme çırak olarak çalışmaya başlar. Aynı mecmuanın “*Vasfi Bey ile Mukaddes Hanım’ın Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde Vasfi Bey’in de on beş on altı yaşlarında iken Aksaray Rüştîye Mektebi’nden ayrılarak bir kaleme çırak olduğu belirtilir.

Şemsettin Sami’nin “*Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*” (1872) romanında *Talat*, sıbyan ve rüştiye mektebindeki eğitiminin ardından on altı yaşındayken bir kaleme çıraktır.

Namık Kemal’in “*İntibah*” (1876) adlı romanında da *Ali Bey* de bir kaleme çalışmaktadır. Yazar, özellikle babasının vefatından sonra Ali Bey’in sıklıkla “*mesire-i efkârı*

olan” (Namık Kemal, 2016, s. 33) kaleme gittiğini ve orada zindana atılmış kadar eziyet çektiğini belirtir.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Firkat*” (1870) isimli eserinde, doğuştan zeki ve fatin olan *Memduh* babasını ve annesini arka arkaya kaybedince, Ata Bey isminde zengin bir kişi tarafından evlat edinilir ve mahalle mektebinde eğitim görür. Memduh, derslerinde başarısından dolayı on yaşında iken *Mekteb-i İrfan*’a geçer. Burada da kendini geliştirerek büyük başarılar elde eder. Memduh, İrfan Mektebindeki dört yıllık eğitiminin ardından Bab-ı Âli’de mazbata odasına çırak olur.

Yazarın “*Esaret*” (1870) isimli eserinde *Zeynel Efendi*, on yedi yıl süresince Bab-ı Âli’de memur olarak çalışır. Fakat odalığını eğitmek istediği için bu memuriyetinden istifa eder ve tüm zamanını odalığının eğitimiyle ilgilenerek geçirir. “*Gençlik*”te (1870) ise eserin kahraman olan gencin bir kalemde çalıştığını belirtilir.

Yine Mithat Efendi’nin “*Felâatun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) romanında *Râkım Efendi*, sıbyan ve rüştiye mekteplerindeki eğitiminin ardından kendisini yetiştirip geliştirmeye devam eder ve on altı yaşında iken Hariciye Kalemünde çalışmaya başlar. Râkım, kalemde çalışırken orada Fransızca eğitimi alır. Bu derslere ilaveten Galata’da bulunan bir hekimden de dersler almaya devam eder. Aynı romanın diğer kahramanı Felâatun Bey de rüştiye eğitiminden sonra büyük bir kalemde göreve başlar. Fakat iş disiplinine uymaz bir şekilde haftada üç saat kalemde bulunur, diğer zamanını ise seyir yerlerinde geçirir. Buna rağmen her ay maaşını alır.

Ahmet Mithat’ın “*Müşahadat*” (1891) romanında ise *Refet*, rüştiyedeki eğitiminin ardından bir kalemde göreve başlar, ancak birçok memur arkadaşının durumunu göz önünde bulundurarak rüştiye mezunu olan birinin büyük memuriyetlere atanamayacağını, küçük memuriyetlerle de geçim sağlamanın zor olduğuna kanaat getirir ve babasının ölümünün ardından hemen kalemden ayrılır.

Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında *Mansur*, yurtdışındaki eğitimini bitirdikten sonra İstanbul’a döner. Şahadetnamesini Mekteb-i Tıbbiye’ye ibraz ederek hekimlik yapmak için ruhsat alır. Mansur hekimlik mesleğini icra ederken bir taraftan da hariciye kalemünde çalışmaya başlar. Fakat oradaki düzensizlik ve memurların lâıykıyla görevlerini yapmamasından rahatsız olup, bir yıl sonra bu görevini bırakır.

Recaizade Mahmut Ekrem’in “*Araba Sevdası*”nda (1896) bir paşa oğlu olan *Bihruz Bey*, babasının görevinden dolayı çocukluğunu farklı memleketlerde geçirir ve her gittiği yerde

eğitimi yarım kalır. Bu nedenle on altı yaşına kadar düzenli bir eğitim alamaz. Babasının İstanbul'a tayini üzerine Bihruz bir rüştiyeye verilir ve iki sene sonra henüz diplomasını almadan babası onu mektepten alıp Bab-ı Âli aklâmından birisine yerleştirir.

5.2.3.2. Azınlık mektepleri

Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğunda azınlıkların hak ve özgürlüklerindeki değişme ve gelişmeler açısından önemli bir dönemdir. Tanzimat yıllarında gayrimüslimlerin eğitim hakları konusuna yer verilen önemli bir belge Islahat Fermanı'ndaki hükümlerdir. 1856 yılında Islahat Fermanının getirdiği hükme göre, azınlıklar cemaat olarak okul açma ve geliştirmeye izinli sayılmışlardır. Ancak bu okulların öğretim biçimi ve öğretmenlerin seçimi için Padişahın tayin edeceği üyelerden oluşan *muhtelit* [azınlıklardan da üyeler bulunan] bir Maarif Meclisinin nezaret ve teftişi altında bulunacaktı (Güray ve Duran, 2020, s. 515).

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Türk olsun olmasın Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul açmaları konusu 129. ve 130. maddelerinde düzenlemiştir. 129. maddeye göre; özel okullar, toplumlar ya da Osmanlı veya yabancı devletlerin tebaası olan fertler tarafından ücretli ve ücretsiz olarak kurulan okullar olup, masraflarını kurucuları ya da bağlı oldukları vakıflar karşılayacaktı. 130. maddeye göre ise; özel okullarda çocukların uygunsuz hareketleri ve tembellikleri nedeniyle dövülmesi ve onlara yakışsız sözler söylenmesi yasaklanıp bu tür çocuklar özel talimata göre cezalandırılacaktı. Tanzimat döneminde yasal düzenlemelerin ve kendilerine tanınan imkânların etkisiyle azınlık okulları büyük bir gelişme gösterir. Bu azınlık okullarından biri Rum Okuludur. Tanzimat'tan evvel bazı Rum Okulları olduğu gibi Tanzimat'tan sonra da İstanbul'da; *Fener Rum Okulu*, *Heybeliada Papaz Mektebi* ve *Kuruçeşme Rum Üniversitesi* olmak üzere üç Rum Okulu açılır. Bunların dışında bazı Ermeni ve Yahudi Okullarının da varlığı söz konusudur. (Akyüz, 1985, ss. 149; 151).

Osmanlı'da yabancıların okul açmalarının ancak fermanla mümkün olabileceği kabul edilip, Tanzimat ve Islahat fermanlarında yabancı eğitim kurumlarıyla ilgili olarak doğrudan bir hüküm yer almaz. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nde yabancılar tarafından açılan özel okulların, genellikle kapitülasyonlar çerçevesinde yaygın bir biçimde faaliyet gösterdikleri belirtilmektedir. Fransızların, İngilizlerin, İtalyanların, Almanların ve Amerikalıların [Robert Koleji ve Kız Koleji] da açtığı okullar olmuştur (Güray ve Duran, 2020, s. 518).

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*" (1888) adlı romanında *Mustafa Kamerüddin*, ilk eğitimini babasından alır ve on yaşına geldiği zaman Mısırlı bir âlimden Arapça öğrenir. Daha sonra Taksim'de ikamet eden *Lazarist* tarikatına mensup ve

Fransız asıllı ihtiyar bir papazın Frenk, Rum ve Ermeni çocuklarına eğitim vermek için açtığı Mektebe Fransızca eğitimi alır.

Mithat Efendi'nin “*Müşahedat*” (1891) romanında da Tunuslu bir Bahriye Zabiti ile Ermeni kadının gayrimeşru ilişkiden dünyaya gelen *Siranuş*, babasını kaybettikten sonra bir Ermeni Patrikhanesi'nin himayesi altına alınır ve yedi sekiz yaşlarında bir leyli kız mektebine verilir. Siranuş, hem iptidaî ve hem tâliye ve âliye eğitiminde pek başarılı olur ve on dört yaşında buradaki eğitimini tamamlar.

Mehmed Murad'ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında aydın ve idealist bir genç olan Mansur'un Batıda eğitim almasına rağmen ülkesine döndüğünde Osmanlı'nın ve Hilafet'in merkezi olan İstanbul'da Robert Koleji'ni görünce rahatsızlık duyduğu belirtilir¹¹.

5.2.3.3. Özel eğitim kurumları

5.2.3.3.1. Pansiyon

Latince asıllı olan *Pension* kelimesi; bütünü veya bir bölümü sürekli veya belli bir zaman için kiraya verilen, eşyalı ev ya da ücretli öğrenci yurdu anlamını taşır. Pansiyonlar, XIX. yüzyılda Fransa'da, yurtdışından gelen öğrencilerin tercih ettikleri mekânlar olmuşlardır. Eğitim için Avrupa'ya giden Türk öğrencilerin de genellikle bu pansiyonlarda kaldıkları bilinmektedir. Pansiyon kelimesi Türkçeye bu tarihlerde girmiştir. XIX. yüzyılda Batıdan gelen misyonerlerin Osmanlı topraklarında pek çok dershaneler açtığı görünür. Fransız Katolik misyonerlerinin açtıkları ev tarzındaki dershanelere *pansiyon* denilmektedir. XIX. yüzyılda gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı topraklarında pansiyonların çoğu papazlar ya da rahibeler tarafından işletilmiştir. Daha sonra din adamlarının dışında, yurt dışından gelen öğretmenler de pansiyon işletmeye başlamışlardır. Aslında pansiyonlar, Osmanlı Devleti tarafından tanınan resmî statüye sahip özel öğretim kurumları değildirler ve kaçak olarak ev statüsünde öğrenim vermişlerdir. Belirli dersler ve programlar dâhilinde eğitim ve öğrenim veren pansiyonlarda yabancı dil, musiki, edebiyat ve nakış derslerinin ağırlıklı olarak verildiği görülmektedir (Kartal, 2013, s. 91).

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Müşahedat*” (1891) romanında pansiyonda eğitim gören kahramanlardan biri *Agavni*'dir. Agavni, on altı yaşında iken rahibelerin yanındaki eğitimini

¹¹ Robert Koleji ile ilgili bazı Servet-i Fünun yazarlarının da olumsuz tavrı önemli bir husustur. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Cadı* (1912) isimli romanında; İngilizlerin İstanbul'un yüksek bir tepesinde Robert Koleji için bina yapmalarını eleştirir. Zira bu bina, âdeta Osmanlı toprağında İngilizlerin “*saha-i nüfuzu*” (Hüseyin Rahmi Gürpınar, 2021, s. 147) gibidir. Ayrıca yazar, kolejın açıldığı çevrede temizliğe dikkat edilmemesi, her tarafın hayvan pislikleri ve lağımrlarla kirlendiği, mezarlığın içinde bazı mezar taşlarının kahveci tezgâhı gibi kullanıldığı, mezarların önüne tuvaletler yapılması ve Robert Koleji'ne bina yapma bahanesiyle yabancıların İstanbul'un tarihi tepeleri üzerine yayılmalarını da eleştirilir.

tamamlamasının ardından Konsolosluk tarafından bazı kibar yabancı ailelerin kızlarına edebiyat dersi veren Madam C... adındaki yaşlı bir Fransız muallimenin yanına pansiyoner verilir ve beş seneden ziyade pansiyonda zaman geçirerek Fransız edebiyatı, gitar, keman, arp ve piyano çalmayı öğrenir.

Aynı romanın diğer kadın kahramanı *Siranuş* da Madam C...’nin pansiyonunda eğitim görmüştür. Siranuş, on dört yaşında leyli kız mektebini bitirdikten sonra Fransız dili ve edebiyatını ilerletmek için Madam C...’nin pansiyonuna girer ve üç sene kaldığı bu pansiyonda fûnun, edebiyat, müzik ve el işleri eğitimi alıp, başarıyla mezun olur.

Romanda Ağavni’nin üvey kardeşleri *Karnik* ve *Takuhi*’nin de bir süreliğine pansiyonda eğitim aldıkları belirtilir. Fakat çocukların pansiyona gönderilmesi, eğitimden ziyade sefahat hayatına düşkün olan annelerinin başından def olmaları içindir. Zaten iki yıllık bu süreçte, çocukların iyi bir eğitim aldığı da söz konusu değildir.

Mehmed Murad’ın “*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında *Mansur*’un, Marsilya’da bulunan meşhur bir özel pansiyonda başarılı eğitim aldığı bilgisi var. Mansur, burada altı yıllık başarılı bir eğitim alır ve sınıf birincisi olarak mezun olur. Ardından Paris Darülfünununun tıp şubesine girmeyi başarır.

5.2.3.3.2. *Manastır ve rahibe mektebi*

Manastır veya Keşişhane özellikle rahip ve rahibelerin kesin kurallar doğrultusunda, dünya ile bağlarını koparmak sureti ile yaşadıkları bir yerdir¹². Manastırlardaki rahip ve rahibelerin, orada bulunan çocuklara okuma yazma ve dinî eğitim verdikleri bilinir. Rahip ve rahibelerin bir kısmı, misyonerlik faaliyetlerinde bulunarak, dünyanın çeşitli bölgelerine gidip diğer dinlere mensup insanları Hristiyan olarak yetiştirmeye çalışmaları da söz konusudur (Kartal, 2013, s. 104). Bu durum, başta Ahmet Mithat Efendi olmak üzere bazı Tanzimat yazarlarının eserlerinde ele alınmıştır.

Ahmet Mithat’ın “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) romanında *Demir Bey*’in beş sene süresince manastırda eğitim gördüğü bilgisi var. İlk eğitimini mahalle mektebinde almış olan Demir Bey, dokuz on yaşlarındayken sürekli babasından şiddet gördüğü için komşuları olan bir Ermeni’ye sığınmak durumunda kalır ve orada Teophil adlı bir papazla tanışır. Papaz, onun zekâsından etkilenir ve himaye etmek adına çocuğu Fransa’ya götürüp bir akrabasının evine yerleştirir. Bir müddet sonra çocuğun talim ve terbiyesini bir manastırın başrahibine tavsiye eder. Demir Bey, manastırda Pierre Heyder ismini alır ve beş sene

¹² <https://sozluk.gov.tr/>

süresince orada eğitimine devam eder. Fakat manastırda aldığı eğitimle ilgili ayrıntı verilmez. Sadece rahip olması için kendisine baskı yapıldığı ve Demir Bey'in on sekiz yaşındayken manastırdan kaçtığı belirtilir.

Aynı romanın kadın kahramanı olan *Polini* de manastırda eğitim gören bir genç kızdır. Beş yaşına kadar bir yetimhanede kalan *Polini*, yedi yaşındayken annesi tarafından Rouen şehri civarında bulunan bir manastıra gönderilir ve oradaki kızların “*halka-i tederrüs ve teallümüne dâhil*” (Ahmet Mithat, 2002, s. 367) olur. *Polini*, altı yıl müddetince bu manastırda kalır. Annesi vefat edince de yıllık harcını ödeyemez ve manastırdan ayrılır.

Mithat Efendi'nin “*Müşahadat*” (1891) romanında *Agavni*, rahibe mektebinde eğitim görür. Gayrimeşru bir ilişkiden doğan ve anne babası tarafından gizli büyütülen *Agavni*; beş altı yaşlarındayken rahibeler mektebine emanet edilir ve on altı yaşına kadar bu mektepte eğitim alır. *Agavni*'nin senelerce rahibelerden aldığı dinî eğitim ve terbiye sayesinde oldukça mutaassıp büyüdüğü dikkat çeker. Fakat genç kızın aldığı bu tutucu terbiye, mektepten ayrıldıktan hemen sonra etkisini kaybeder.

5.2.3.3.3. Evlerde eğitim

Tanzimat döneminde resmi eğitim kurumları dışında eğitim ve öğretimin evler, konaklar ve bazı özel mekânlarda da gerçekleştirildiği bilinmektedir. Evlerde, başta evin babası olmak üzere bazı aile fertleri, çocuklara ilk eğitim verirken, bazen de özel eğitimciler ücret karşılığında evlere ve konaklara gelerek bu işi üstlenirler. Bu husus incelediğimiz eserlerin büyük bir kısmında görünür.

Emin Nihat Efendi'nin “*Müsameretname*”sinde (1871-1875) yer alan “*Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım'ın Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde Behçet Efendi, mektepte öğrenci iken sınıflarına yeni gelen Makbule Hanım'a Türkçe öğretmek için onun kalfalığını kabul eder ve mektep dışında Makbule Hanım'ın evinde derse devam eder.

Aynı mecmuada bulunan “*Bir Osmanlı Kaptanının Bir İngiliz Kızıyla Vuku Bulan Sergüzeşti*” adlı hikâyede Nacid Bey, Bahriye Mektebi'ndeki eğitimini geliştirmek için devlet tarafından İngiltere'ye gönderilir. Orada İngilizcesini geliştirmek için Mister Havel isiminde bir öğretmen evinde açtığı özel okulda; Mister Havel'den ulûm-i inşaiye, Elizabet isimindeki kızından da edebiyat eğitimi alır.

Eserin diğer hikâyesi olan “*Vasfi Bey ile Mukaddes Hanım'ın Sergüzeşti*”nde Vasfi Bey ve Mukaddes Hanım, Mesut Efendi isimli bir kâtibin evinde açtığı özel kursta rik'a eğitimi alırlar. Mesut Efendi, haftanın iki günü, ikişer saat kadar evinde sekiz on çocuğa hüsn-i hat eğitimi verir.

“*Müsameretname*”deki “*Faik Bey ile Nur-ı Dil Hanım’ın Sergüzeşti*” adlı hikâyede de Beycuk (Faik) ismindeki köle çocuk, Esat Efendi adlı bir zabıt tarafından evlat edinildikten sonra İstanbul’a yerleşir. Esat Efendi, asıl mesleği olan tıp ve eczacılıkla ilgili önemli hususları kendi evinde Faik’e öğretir.

Eserin “*İhsan Hanım yahut Atiye Hanım’la Uşşakının Sergüzeşti*” isimli hikâyesinde ise, Atiye ismindeki bir kız çocuğu kaçırılıp, Eski bir paşa olan Daniş Bey tarafından evlat edinilir ve küçük kıza *İhsan* ismi verilir. Paşa, çocuğun ailesinin ortaya çıkıp onu geri alma ihtimalinden dolayı Tırhala’daki çiftliğine taşınır. Bir sene sonra İhsan, çiftliğe gelen bir özel hocadan okuyup yazma öğrenir. Çiftlikte bulunduklarının dokuzuncu senesinde Daniş Bey hastalanır, bütün mal varlığını İhsan’ın adına geçirir ve bir süre sonra vefat eder. Bunun üzerine İhsan İstanbul’daki konağına geri dönüp orada da derslerine devam eder. Ayrıca, konağa gelen bir Fransız hocadan özel olarak Fransızca eğitimi alır. Madam Mari isminde bir piyano öğretmeninden de piyano dersi alır.

Şemsettin Sami’nin “*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*” (1872) romanında Fitnat beş yaşında mektebe başlar, fakat sekiz yaşına geldiğinde üvey babası onu mektepten alıp eve kapar. Eğitimi yarım kalan Fitnat daha sonra evine gelen Şerife kadından dikiş nakış dersleri alır. Şerife kadın, hem kendi evinde, hem bazı öğrencilerinin evine giderek dikiş nakış dersi verir, aynı zamanda Fitnat’ın asıl babası olan Ali Bey’in konağında da bir cariyeye nakış öğretir.

Namık Kemal’in “*Cezmi*” (1880) romanının aslı kişisi Cezmi’ye ilk terbiyeyi babası verdikten sonra bir asker olan ve yeniçeriler ocağında yetişmiş olan âlim ve şair amcası, müspet ilimler ve askerliğe ilişkin dersler verir. Cezmi’nin aldığı eğitimin özel olarak evde verildiği düşünülmektedir. Ayrıca romanda Cezmi’nin de seferde boğulmaktan kurtardığı Pertev isimli bir acem esiri ile dostluk kurduğu, daha sonra onun evinde bulunarak kız kardeşi Ayşe’ye okuma yazma öğrettiği belirtilir.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Esaret*” (1870) isimli eserinde Zeynel Efendi, odalığına ve satın alıp, evlat edindiği Fatin ve Fitnat isimli iki köle çocuğa kendi evinde eğitim verir. Yazarın “*Gençlik*” (1870) hikâyesinde de eserin kahramanı olan gence, babası sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa kendi evinde ders verir. “*Tevhid*” (1870) isimli eserinde Sabire Hanım, mahallesindeki genç kızlara kendi evinde el işleri öğretir. “*Felsefe-i Zenan*”da (1870) Fazıla Hanım’a babası Bedrettin Efendi konakta eğitim verir. Daha sonra Fazıla Hanım, evlat edindiği Akile ve Zekiye’yi kendi evinde eğitir. Fazıla’nın eğittiği Zekiye ise Muhsin Paşa’nın Halep’teki konağına giderek, paşanın çocuklarına eğitim verir. Ayrıca Paşa’nın divan efendisi olan Sıtkı, konakta Zekiye’ye kitabet dersi verir.

Yazarın “*Firkat*” (1870) adlı hikâyesinde, Ata Bey tarafından evlatlık alınan Memduh, mektep dışında evde Ata Bey’den de ders alır ve bu dersler vasıtasıyla birçok konuda malumat sahibi olur. Daha sonra tanıştığı Mösyö Çörçil’in tavsiyesi üzerine bir Fransız hekimin evine giderek ondan Fransızca eğitim alır. “*Ölüm Allah’ın Emri*”nde (1873) de Sıtkı, İzmir’de aldığı eğitimini geliştirmek için İstanbul’a gider ve dayısının konağına yerleşir. Sıtkı, bir yandan konağa gelen bir asker tabibinden Fransızca dersi alır, bir yandan da dayısına ve konaktaki halayıklara eğitim verir.

Yine Ahmet Mithat Efendi’nin “*Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*” (1874) isimli romanında Sîdî Osman, oğlu Hasan Mellâh’a yedi sekiz yaşına kadar lisan ve bazı ulûm-i Arabî’yi özel olarak evde eğitim verir. Romanın kadın kahramanı Cuzella da konağa gelen Sipros ve Marie isimli iki mürebbiyeden ilim, fen ve lisan eğitimi alır.

Ayrıca “*Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*”da (1875) Numan İbn-i Mutahhar’ın oğlu Yezdan, konaklarına gelen özel hocalardan sarf ve nahv-i Arabî, mantık, Farsça, fıkıh, tarih ve kısas-ı enbiya eğitimi alır. Ayrıca romanın diğer kahramanları olan Melek, Timur ve Maşuka, konakta görevlendirilen Donna Camelias isimli bir mürebbiyeden adab-ı muaşeret, el işleri ve İspanyolca; Seyyid İsmail Efendi adlı bir ihtiyar âlimden de hurûf ve fûnun dersi alırlar.

Yazarın “*Felâtun Bey ile Râkım Efendi*” (1875) romanında Râkım Efendi, İstanbul’da ikamet eden İngiliz Ziklas’ın konağına giderek, ailenin kızları Can ve Margrit’e Türkçe, Farsça ve edebiyat dersleri verir. Râkım, bunun dışında cariyesi olan Canan’a da evde okuma-yazma ve dil eğitimi verir. Aynı zamanda komşu konağındaki cariyelere müzik eğitimi veren Madam Yozefino isimli bir öğretmen, eve gelerek Canan’a piyano dersi verir. Romanın diğer kahramanı Felâtun Bey de konaklarına gelen özel bir hocadan Fransızca; kız kardeşi Mihriban ise konağa gelen bir madamdan piyano eğitimi alır.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Dürdane Hanım*” (1882) isimli romanında, Ulviye Hanım’ın babası, kızına ilk eğitimini evde verir, ardından da Arapça, Farsça ve İngilizce öğretir. “*Bahtiyarlık*”ta (1885) da Semih efendi; oğlu Şinasi’ye ilk eğitimini evde kendisi verir, daha sonra da Mekteb-i Sultânîye yazdırır. Aynı romanda; İskenderiyeli Abdülcabbar Bey de oğlu Mansur ve kızı Nusret’in eğitimi için konakta bir hoca ve bir Avrupalı mürebbiye tayin eder. Hoca, çocuklara huruf ve lisan ve ulûm-i şarkiye eğitimi verir. Mürebbiye ise Batılı tarzda eğitim görmelerini sağlar.

Ahmet Mithat Efendi’nin “*Cinli Han*” (1885) hikâyesinde Jozefin, köy papazı olan Papa Prasıl’ın evine giderek ondan okuma-yazma öğrenir. “*Çingene*”de (1887) ise Şems

Hikmet ve kız kardeşi Fatma Münevver, konaklarında bulunan Selimcan Hindî'den özel eğitim alırlar. Selimcan, çocuklara Türkçe, İngilizce, Arapça ve Farsça öğretir. Hikâyenin diğer kahramanı Davut Bey de; Şems Hikmet'in konağına gelerek, Şems Hikmet'e ve kız kardeşine keman ve piyano eğitimi verir. Eserin kadın kahramanı olan Ziba ise, Şems Hikmet'in himayesiyle Dürriye Hanım adlı bir kadının evine yerleşerek, kadından adab-i muaşeret öğrenir. Ayrıca Davut Bey de Şems Hikmet'in ricası üzere Ziba'nın kaldığı eve giderek genç kıza keman dersi verir.

Ahmet Mithat'ın “*Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*” (1888) isimli romanında Mustafa Kamerüddin, ilk eğitimini evde babası Demir Bey'den alır. Ardından Beşiktaş'ta ikamet eden bir Mısırlı âlimin evine giderek ondan Arapça öğrenir. Bunun devamında Lazarist tarikatına mensup bir papazın evinde bulunarak ondan da üç yıl boyunca Fransızca eğitimi alır. Mustafa on beş yaşına geldiğinde bir telgrafhaneye çırak olur ve iki buçuk yıl da orada bir Fransız'dan ulûm-ı riyâziyye ve hikmet-i tabiiyye dersleri alır, nihayetinde mühendislik eğitimi için Paris'e gider. Aynı romanda doksan yaşında bir Ermeni ustanın her gün Demir Bey'in evin gelerek Afıtap ve Mehtap isimli iki cariyeye keman ve kanun öğrettiği belirtilir. Bunun dışında eserin Paris'te yaşayan kadın kahramanı Polini'nin de İtalyan asıllı bir çiçekçi olan Madam Kadabratı'nın evinde bulunarak çiçekçilik sanatıyla ilgili eğitim aldığı ifade edilir.

Yazarın “*Diplomalı Kız*” (1890) romanında Juli Döpre, dört yaşında iken evde babasından okuma-yazma öğrenir. “*Müşahadat*”ta (1891) Siranuş, pansiyondaki eğitiminin ardından Begos Ağa ile Varto dudunun evine yerleşir ve ücret karşılığında eve gelen genç kızlara müzik ve Fransızca eğitimi verir. Romanda Refet'in de evine gelen iki farklı hocadan Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri aldığı belirtilir. “*Taaffüf*”ta (1895) ise Dâniş Bey, kızı Sâniha'nın eğitimine henüz beş yaşındayken başlar ve evde kızına Türkçe öğretir. Sâniha, babasından aldığı dersle birlikte konağa gelen bir Türkçe öğretmeninden de öğrenim görür. Sâniha ayrıca konaklarında aile doktoru olarak bulunan Doktor Fratenberg'den de Fransızca ve çeşitli ilim dallarından dersler alır. Bunun dışında haftada iki gün konağa gelen bir müderristen dini eğitim alır.

Samipaşazade Sezai'nin “*Sergüzeşt*” (1888) isimli romanında Celal Bey'in kız kardeşi Tesliye, konakta görevli bulunan ihtiyar bir mürebbiyeden eğitim alır. Mürebbiye, evin hanımının ricası üzerine cariyeye Dilber'e de Fransızca ve piyano dersi verir.

Mizancı Mehmed Murad'ın “*Turfanda mı yoksa Turfa mı?*” (1891) romanında Cezayir'de bulunan Ahmet el-Nasır, üç çocuğuyla birlikte Mansur ve Zehra'ya konakta özel eğitim vermek için bir Mösyö, bir matmazel bir de Arapça öğretmeni görevlendirir. Zehra,

konaktaki eğitimine son verdikten sonra ısrarla annesine özel bir muallime tutturur ve konakta ondan eğitim alır, fakat öğretmenden memnun kalmayınca onu değiştirir ve Fransız asıllı bir madamın evine giderek kendisinden kadınlara mahsus eğitim alır.

Nabizade Nazım'ın “*Zehra*” (1896) isimli romanında Suphi ilk eğitimini evde babasından alır ve okumayı öğrendikten sonra mahalle mektebine verilir. Romanın kadın kahramanı Zehra da ilk eğitimini eve gelen özel öğretmenlerden alır. Zehra, Suphi ile evlenme arifesinde de eve gelen mahir bir müzik öğretmeninden kanun ve piyano eğitimi alır.

Recaizade Mahmut Ekrem'in “*Araba Sevdası*”nda (1896) Bihruz Bey, konakta görevlendirilmiş birkaç maaşlı öğretmenden Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenim görür.

Fatma Aliye Hanım'ın “*Muhadarat*” (1892) adlı romanında Sâi Efendi, çocuklarını talim ve terbiye etmek amacıyla konağa birkaç mürebbiye tayin eder. Sâi Efendi'nin komşusu Münevver Hanım da oğlu Mukaddem'in iyi bir eğitim alması için özel hocalar tutar ve oğluna konakta İngilizce ve Fransızca dersleri aldırır.

Fatma Aliye'nin “*Refet*” (1898) adlı romanında da Refet ve Şule, İstanbul'da İnayet Hanım adlı bir kadının evine giderek kendisinden özel olarak İhya-yı Ulum, Mesnevi ve Hafız'dan dersler alırlar. Romanda Şule'nin ilk ve orta eğitimini özel olarak dayısından aldığı belirtilir. Şule'nin bu eğitimi dayısının evinde aldığı düşünülmektedir. Ayrıca Refet'in ayda dört Mecidiye karşılığında haftada üç gün çocuklara ders verdiği ifade edilir. Refet'in de bu eğitimi çocukların evlerine giderek gerçekleştirdiği düşünülmektedir.

BÖLÜM VI

MODERNLEŞME DÖNEMİ AZERBAIJAN ROMAN VE HİKÂYELERİNDE EĞİTİM

6.1. Modernleşme Dönemi Azerbaycan Yazarlarının Eğitimle İlgili Görüşleri

Yıllarca Çarlık Rusya'sının egemenliğinde yaşayan ve kendi milli değerlerinden, örf ve geleneklerinden koparılmaya çalışılan Azerbaycan halkı, manevi değerlerini yaşatmak ve milli kimliğini korumak için yoğun mücadele sarf etmişler. Bu mücadelede dönemin maarifçi aydın ve yazarlarının da büyük emeği vardır. Bireyin sorununu tüm insanlığın sorunu olarak nitelendiren bu aydınlar; kişinin gelişmesinde eğitimin önemli rolüne dikkat çeker; toplumdaki ahlaki çöküntünün temelinde her daim cehaletin var olduğunu altını çizerek. Dönemin en önemli sorunu haline gelmiş olan eğitim meselesi; Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirza Fəthəli Axundzadə, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə, Əbdürrəhim Talibov ve Zeynəlabidin Mərağeyi gibi birçok Güney ve Kuzey Azerbaycanlı aydın ve yazarın da fikrini meşgul etmiştir. Bu aydınların eğitimle ilgili düşünceleri hem kendi dönemleri için hem sonraki nesiller için yol gösterici olmuştur.

6.1.1. Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847)

Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Azerbaycan eğitim hareketinin önderlerinden biridir. Hayatının önemli bir dönemini Tiflis'te Kafkasya Genel Valiliği'nde *Elsine-i Şarkiye* (Doğu dilleri) mütercimi olarak geçirdiğinden hem Doğu hem de Batı kültürünü iyi bilen bir düşündür ve aynı zamanda politik ve kültürel hayatta da önemli yeri olan bir şahsiyettir. Bakıxanov, son Bakü hanının oğludur. Tiflis'te Genel Valilikte çalıştığı dönemde dünyanın durumu, devletler ve kültürler arası ilişkiler hakkında önemli bir tecrübe edinmiştir. Rus asker ve aydınları yanında sürgün veya çeşitli başka sebeplerle Tiflis'te bulunan gayri Rus birçok askerle, aydınla, sanatçıyla, bilim adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş ve kurduğu bu ilişkiler onun halkına, halkının tarih ve medeniyetine bakışını büyük ölçüde etkilemiştir. Çünkü sözü edilen çevresindeki aydınlar, askerler, büyük ölçüde Fransız İhtilali'nin etkisiyle yetişmiş şahsiyetlerdi. Bu sebeple de onların dünya görüşünde halkçılık, kişisel ve toplumsal hürriyet gibi meseleler önemli bir yer tutuyordu. Bakıxanov, bu çevrenin etkisiyle halkçılık düşüncelerini benimsemiş. Kendi halkının Rus ve Avrupalı milletlere göre çok geride kaldığını bu geride kalmanın en önemli sebebinin de cehalet olduğunu acı tecrübelerle idrak etmişti. Feodal bir aileden gelmesine rağmen belirtilen sebeplerle dünya görüşü değişmeye başlayınca

halkının cehaletten kurtulması için eserler yazmaya, çeşitli faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır (Akpınar, 1994, s. 47; Y. Akpınar, kişisel iletişim, 22 Mart 2022).

Onun *Qüdsi* mahlasıyla yazmış olduğu eserlerinde de genellikle eğitim ve eğitimcilik ön plandadır. *Kitab-i Nəsihət, Əxlaqın İslahı, Gülüstən-i İrəm, Kəşfül-Qəraib, Qanun-i Qüdsi* və *Nurlar Mənbəi* gibi eserleri bu konudaki en iyi örneklerdendir.

Bakıxanov'un eğitimcilik alanında yapmış olduğu önemli çalışmalarından biri de modern eğitim veren bir Müslüman okulunun açılmasıyla ilgili 1832 yılında hükümete sunmuş olduğu projedir. O, projesinin gerekçesini şöyle açıklar: "*Maarifə doğru ilk adım məktəb təsis etməkdir. Mən həm-vetənlərimin faydası üçün var qüvvəmi bu işə həsr edirəm və öz nəzarətim altında məktəb təsis etmək haqqında fikir irəli sürməyə cəsarət edirəm*" (Qasımlı, 2018, s. 135). Bu proje Bakıxanov'un eğitim sistemi ve halk eğitimiyle ilgili düşüncelerinin öğrenilmesi açısından oldukça değerli bir kaynaktır.

6.1.2. Nəriman Nərimanov (1870-1925)

Azərbaycan pedagoji tarixində önəmli yere sahib olan Nəriman Nərimanov, eserlərində təhsil və tədrisin önəminə geniş yer vermişdir. Ona görə; əxlaqın inkişafında təhsilin önəmli rolü vardır və doğru tətbiq edilməyən təhsil, müəllimin bilgisizliyi və bilinçsizliyindən qaynaqlanır. Ayrıca şiddət tətbiq etmək və dövməklə uşağın yanlış davranışlarını düzəltmək mümkün olmur. Nərimanov, bu barədə düşüncələrini belə ifadə edir: "*Hər bir millət qılınç və tüfəng ilə qabağa gətməyibdir. Hansı millət ki, irəli gedib tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur. Amma o millət ki, ümidini qılınca bağlayıb, həmişə zəlalətdə bulunubdur*" (Musaev, 2018, s. 417).

Nərimanov, uşaqların düzgün yetişməsi üçün ilk əvvəl ailə içi tərbiyənin önəminə diqqət çəkir, bu barədə ane atasının kendisinin tərbiyəli və bilinçli olmasının gerektiğini ifadə edir. Ayrıca uşaq tərbiyəsində mekteplərin də önəmli rolə sahib olduğunun altını çizer. Nərimanov'a görə mektep, xalqın inkişafı, gənclərin tərbiyəsi və tərəkkiyi üçün ən önəmli ayaqdır. Bu yəzəndə mekteplərin olması zəruridir.

Bir təhsilçi və sənətçi olan Nərimanov, toplumu bilinçləndirmək və cehaletdən kurtarmək üçün ədəbiyyatın və xüsusiyyətlə tiyatrunun estetik yönündən faydalanmayı uyğun görür. Ona görə; "*Teatr, böyüklər üçün məktəbdır. Həmin məktəbdə görmədiyimiz şeyləri və ya görüb diqqət etmədiyimiz əhvalatları görüb və eşidib, əməllərdən ibrət və yaxşı sifətlər əxz edirik, əqlimiz üçün yem və ruhumuz üçün ləzzət alırıq*" (Mir Cəlal və Hüseynov, 2018, s. 193).

6.1.3. Sultan Məcid Qənizadə (1866-1937)

Kendisi de eğitimci olan ve yıllarca hem öğretmen hem de yönetici olarak bütün Kafkasya'da çalışmış olan Sultan Məcid Qənizadə, Azərbaycan maarifinin ilerlemesi yolunda büyük hizmetler göstermiştir. Halkın eğitilmesinde, edebi eserlerin önemine vurgu yapan Qənizadə, eğitimin cehalet perdesini halkın gözünden kaldırdığını şu sözleriyle açıklar: *“Qaranlıqda gəzmək ilə heç nə görüb, göstərmək olmaz. Işıq gələndə qaranlıq öz özünə məhv olar və onunla belə hər şey öz rəgində görünər”* (Mir Cəlal və Hüseynov, 2018: 361).

Qənizadə, dönemin bazı şairlerine ve yazarlarına hitap ederek, gençlerin eğitiminin, ahlâkının, genel kültürünün gelişmesine yardımcı olacak eserler yazmaları için istekte bulunur. Ona göre; doktorlar hastalıkları tedavi ettiği gibi, yazarlar da eserleriyle halkın manevi tedavisi yolunda çalışmalı, onların manevi yönden gelişmesine yardımcı olacak eserler kaleme almalıdırlar (Abbashlı, 2019, s. 82).

Qənizadə, cahillik ve dini hurafelerden kurtulmanın tek yolunun, mekteplerin kurulmasından ve bu mekteplerde milletin evlatlarına eğitim veren öğretmenlerinden geçtiğini düşünür. Ona göre; öğretmen, milletini cehaletten kurtarmak için her türlü zorluğu göze almalıdır. Zira *“Millətin cəhalətindən həzər edən müəllim öz balasına nifrən edən ata kibidir. Hünərli ustad xam dəmirdən səbirlə misri qılınca yapa bilərsə, yaxşı müəllim kəctəb [kötü huylu] millətdən xoşəxlaq cəmiyyət hazırlaya bilər”* (Qənizadə, 2006, s. 33).

O, öğretmenlik vazifesini, hacca gitmek isteyen Müslümanın vazifesinden daha da ağır olduğunu düşünür ve *“gündüzlər qıraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün din borcudur”* (Qənizadə, 2006, s. 34) diyerek, öğretmenlik mesleğinin hassasiyetine vurgu yapar.

6.1.4. Mirza Fəthəli Axundzadə (1812-1878)

Azərbaycan edebiyatının en önde gelen isimlerinden biri olan Mirza Fəthəli Axundzadə tiyatro yazarı, şair, edebiyat teorisyeni, mütefəkkir ve reformist bir şahsiyettir. O, eleştirel düşünce tarzı, gözlemciliği ve felsefi düşünceleriyle de reformcu aydınlardan biri sayılır. Yazmış olduğu komedilerle Azərbaycan halkını tiyatro sanatlarıyla tanıştırır. Tiyatroyu, cəmiyyəti terbiyə etmək, kötü alışkanlıkları, sosial bozuklukları, insan tabiatındaki kötü ihtirasları ortadan kaldırmak yolunda yararlı bir vasitə görür. (Akpınar ve Ağca, 2018, s. 61).

Onun güçlü etkisi ile İran, özellikle Güney Azərbaycan edebiyatında realizm yayılmaya başlar, edebiyatta konu ve mazmun sadeleşir, yeni üslup, forma ve edebi türler yaranır ve bu alanda yeni öncül şahsiyetler yetişmiş olur. Öyle ki; 1860'lardan başlayarak İran'daki meşrutiyete kadar *Mirza Ağa Təbrizi, Mirza Məhəmməd Cəfər Qaracadaği, Mirza*

Yusifxan Müstəşarüd-dövlə, Mirza Məlkümxan, Mirza Ağaxan Kirmâni, Əbdürrəhim Talibov ve Zeynəlabidin Mərağeyi gibi demokratik İran edebiyatının önemli temsilcileri yetişir. Bunlar Axundzadə'nin İran'daki devamcıları olarak bilinirler. Bu aydınların bir kısmı [Əbdürrəhim Talibov, Zeynəlabidin Mərağeyi] edebiyat, bir kısmı [Mirza Yusifxan, Mirza Məlkümxan ve Mirza Ağaxan Kirmâni] felsefe sahasında Axundzadə'nin yolunu devam ederler. Tiyatro sahasında da Axundzadə'nin İran edebiyatında birinci temsilcisi Mirza Ağa Təbrizi olur (Qasımzadə, 2018, s. 409).

Zengin edebi ve felsefî fikirlerinin yanı sıra pedagojik alanda da özgün düşünceye sahip olan Axundzadə, eğitim sorunlarının çözümünde büyük gayretler sarf eder. Özellikle yeni açılan mekteplerde Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesini gerekli bulur ve bu hususta mücadelesini sürdürür.

Eğitimde ilk önce entelektüel alışkanlıkların kazanılmasını ve geliştirilmesini savunan Axundzadə, ailede ve okulda çocukların duygusal nitelik taşıyan milli manevi değerlere bağlı bir birey olarak yetişmesinden yanadır. Terbiyede şiddete başvurma çözüm olmadığını, tam tersine bireyin kişiliğini, fitratını ve ahlakını bozduğunu düşünür. O, terbiyenin amacını hurafelerden uzak, ilim ve bilgiyle silahlanmış, bilinçli, geniş dünya görüşüne sahip vatanperverler yetiştirmek olarak nitelendirir. Vatani ve halkı uğrunda malından, canından geçmeyi göze alan, ülkesinin ve halkının çıkarları uğrunda çalışan insanı vatanperver olarak görür. Ona göre hayatın anlamı insanlığa hizmet etmek, ilim öğrenmek ve onu yaymaya çalışmaktır (Musayev, 2018, s. 418).

Axundzadə, İnsanın ve onun zekâsının din adamları tarafından küçümsenmesini eleştirir, insanoğlunun saadet ve başarıya erişmesi için, marifet ve aklı şart koşar. Bu yüzden de halkını eğitimsizlikten kurtarmak için cehaleti ortadan kaldırmayı kendisine amaç edinir. Bu yolda atılacak ilk adımı da Alfabe ıslahında görür. Axundzadə; Alfabe ıslahıyla ilim ve sanatın kolaylıkla öğrenilebileceğini düşünür. Tüm İslam halklarının, şehirli köylü ve kadın erkek fark etmeksizin bilimi ve sanatı öğrenerek yavaş yavaş Avrupalılara yetişebileceğine inandığını ifade eder ve yurt dışında yabancı dillerde eğitim alan az sayıda kişi ile sorunların çözülemeyeceğinin altını çizer. (Abbashi, 2019, s. 37).

Türk dilinin ve Türklerin hor görüldüğü Çarlık Rusya'sı döneminde Türk Dünyasının uyanması için büyük emek sarf eden yazar, Türkleri cehalet ve kör taassuptan kurtarmak için sadece Azerbaycan ile sınırlı kalmaz, komşuları olan Osmanlı Devleti ve İran'da da çalışmalar yapar. Onun en büyük gayesi bu ülkelerde yaşayan Türklerin modern ilimle uyanmasını sağlamak olur. (Mutallımov, 2019, s. 105).

6.1.5. Əbdürrəhim Talibov Təbrizi (1834-1911)

Azərbaycan və İran'ın felsefi düşüncəsində önemli yere sahip olan bir düşünür, basın ve edebiyat tarihi üzerinde etkili olmuş bir yazar ve gazeteci olan Abdürrahim Talibov, toplumsal şuurun gelişmesi uğrunda mücadele eden önemli aydınlardan biridir. Siyasi ve içtimai alanda yaptığı faaliyetlerle birlikte genç neslin eğitimi alanda da ciddi çalışmalar yapan Talibov'un pedagojik yönü her ne kadar siyasi ve edebi kişiliğinin gölgesinde kalmış olsa da, pedagojik faaliyetleri ve bu alandaki görüşleri, İran ve Azərbaycan'ın kültür ve eğitim tarihinde kendisine özel mevki kazandırmıştır. Birçok edebi, felsefi ve bilimsel eserlerin müellifi olan yazarın *Kitap Yüklü Eşek*, *Sefine-yi Talibi ya Kitab-i Ahmed*, *Mesailü'l-Hayat*, *Mesalikü'l-Muhsinin*, *Nuhbe-yi Sipehri*, *Tarih-i Hatmetü'l-Enbiya*, *İzahat-i der Husus-i Azadi*, *Siyaset-i Talibi*, *Heyet-i Flammarion*, *Pendname-i Markos Kayser-i Rum*, *Risale-i Hayat-i Cedid*, *Kitab-i Fizika* veya *Hikmet-i Tabiiye* gibi önemli eserleri mevcuttur.

Talibov'un *Pendname-i Markos Kayser-i Rum*, *Kitab-i Fizika* veya *Hikmet-i İptiaie*, *Nuhbe-i Sipehri*, *Heyet-i Flammarion* gibi eserleri derslik kitapları olarak Rusçadan tercüme olunup çocuklar için hazırlanmıştır. Fakat bu kitaplar aynı zamanda İran'da çağdaş ilimlerin ve maarifçi düşüncelerin yayılması ve Batı düşüncesinin ülkeye girişini hızlandırma açısından önemli faktör sayılır (Qasımzadə, 2018, s. 221).

Talibov, bir pedagoğ olarak ilkokullarda eğitim ve öğretim sorunları ile ilgili İran'da eğitim süresinin kısaltılması ve eğitimin kolaylaştırılmasından yana olur. Bu sorunu çözmek için de başta Ahundzade olmak üzere birçok düşünür gibi alfabe ıslahatını önerir ve bu konuda nazari fikirler ileri sürer. Ona göre her şeyden önce İran ve özellikle Güney Azərbaycan okullarında eğitimi zorlaştıran ve süresini uzatan, aynı zamanda Türkçenin ses sistemine uygun olmayan Arap alfabesinden kurtulmak gerekirdi. Zira Talibov ülkede ilk eğitimin ilerlemeyişini Arap alfabesinin zorluğuyla ilişkilendiriyordu. Bu nedenle maarif ıslahatının başlatılması konusunda alfabe ıslahatına öncelik verir. Talibov'un ilköğretim konusundaki düşüncelerinin merkezinde eğitim-öğretim sürecinde çocuğun yaş özelliklerinin dikkate alınması, eğitimin içeriği ve uygulana yöntemleri ve nihayet mevcut eğitim sisteminin düzeltilmesi için baskıcı rejime karşı demokratik kurumların oluşturması yer alır (Yəqubi, 2005, ss.405-406).

6.1.6. Hacı Zeynəlabidin Mərağəyi (1840-1910)

Azərbaycan və İran edebiyatında önemli yere sahip olan Zeynəlabidin Mərağəyi de eğitime verdiği önemle dikkat çeker. Ahundzade'nin devamcılarından, aynı zamanda maarifçi

ve ıslahatçı bir aydın olan yazar, “*Səyahatnâme-yi İbrahim Bəy ya Bəlâ-yi Təəssüb-i U*”¹³ adlı eserinde bir taraftan eleştirel bir tavırla kendi görüşlerini belirtir, bir taraftan da ülkesinin [İran’ın] içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtarmanın yolunu arar. Mərağeyi’ye göre ülkede kötü durumun devam etmesinin asıl nedeni eğitimsizliktir. Halka her şeyden önce mektep lazımdır, ilim lazımdır. Halk ilim ve sanatla tanış olmadıkça ülkenin durumu da düzelmez. Yazar, Batılıların tüm saygı ve iftiharlarını onların bilgili ve ilim sahibi olmalarına bağlarken, Doğu halklarının hor görülmesi ve zilletini de onların eğitimsizliği ve cehaleti ile ilişkilendirir. Bu konuda da hükümeti ve din adamlarını da eleştirir. “Âlim bozulursa âlem bozulur” diyen yazar, kendilerini *seyid* adlandıran, torbacılık yapan, yol kesenlik eden ve halkı soyan kesimin arkasında haram yollarla büyük servete ve güce sahip olan din adamlarının olduğunu belirtir (Çağın ve Özturhan, 2020, s. 423).

Mərağeyi, ülkede var olan eski usul eğitim metodunu da eleştirir. Bir yandan çocukların eğitim sorumluluğunu yüklenen eğitimcilerin cahilliğini, bilgisizliğini ve gerektiği gibi okuma yazma öğretmediğini, diğer yandan ülkedeki eğitim sisteminin eksikliğine dikkat çeker. Yazar, ilkokul öğrencilerine Kuran-ı Kerim, Sadi’nin Gülistan ve Bustan’ı ve Hafız’ın gazellerini okutmanın uygun olmadığını ifade eder. Özellikle Hafız’ın gazellerinin ezberletilmesine karşı fikirlerini şöyle açıklar: “*Hafız’ın divanı tasavvufla ilgili gazellerden ibarettir. Okurların çoğunun onu anlaması pek zordur. Baştan sona değin kadeh, saki, mahbup, aşık, maşuk ve aşk oyunlarından bahseden bir eserin çocuklara ne gibi yararı olabilir?*” (Mərağeyi, 1323, s. 46).

O, halkının cahillik belasından kurtulma yolunun kutsal saydığı mekteplerden geçtiğini düşünür. *Səyahatnâme-yi İbrahim Bəy* eserinin kahramanı İbrahim Bəy, Tahran’da bir Darülfünün içerisinde gezerken, duvardan asılmış olan yazı tahtasını öper. Bunun sebebini soran arkadaşına ise “*Efendim, bu tahtalar kutsaldır. Keşke İran’ın her bir kentinde bu kutsal tahtalardan mevcut olsaydı. Çünkü başımızı dik tutmamıza sebep olan bunlardır*” (Mərağeyi, 1323, s. 114) diyerek açıklama yapar.

Mərağeyi’nin hemen bütün fikirlerini üzerine kurduğu temel konunun eğitim meselesi olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre ülkesinin her meselesi bu noktada düğümlenmiştir. Zaafı eğitim tarzındadır. Islah edildiği takdirde gücü de buradan doğacaktır. Zira her şey iyi yetişmiş insan gücüne bağlıdır. Ülkenin umumi geriliği yaygın cehaletin eseridir. Onu ortadan kaldıracak tek yol ise, bütün ülkeye şamil bir eğitim siyasetidir.

¹³ Eser Farsça yazıldığı için İran edebiyatının da ilk modern eserleri arasında önemli bir yere sahiptir. Üç cilt halinde yazılmış olan eserin birinci cildi 1897, ikinci cildi 1906, üçüncü cildi 1909’da yayımlanmıştır.

6.2. Modernleşme Dönemi Azerbaycan Roman ve Hikâyelerinde Eğitimle İlgili Unsurlar

6.2.1. Eğitilen Kişiler

6.2.1.1. Çocuklar

Bir medeni toplumun oluşmasını ahlaklı ve sağlam karakterli bireylerin varlığıyla ilişkilendiren Azerbaycan aydın ve yazarları her fırsatta çocuk eğitiminin önemine dikkat çekerler ve bu konuda ailenin yerine getirmesi gereken yükümlülüklerin altını çizerler. Çocuk eğitiminin ailede başladığına ve sorumluluklarının bilincinde olan ebeveynlerin yetiştirdiği çocukların ülkesi ve halkı için yararlı bireyler olacağına inanan bu aydınlar, ailelerin bu husustaki olumsuz tutumlarını eleştirirler. Özellikle kız çocukların terbiyesinde annenin rolüne dikkat çekerler. Döneme ait incelenen eserlerde de bu konuya yer verildiği görünür.

6.2.1.1.1. Kız çocuklar

Nəriman Nərimanov'un "*Bahadır ve Sona*" (1896) adlı povestinde, kültürlü ve bilinçli bir Ermeni ailesine mensup olan *Sona*, ilk eğitimine sekiz yaşındayken bir mektepte başlar. Mektepteki öğretmeni pedagoji hakkında bilgili olduğu cihetle, *Sona* iyi bir eğitim alır: "*Sona oxumağı sekiz yaşından başladı. Sona'nın ibtida müəlliməsi nəhayətdə ağıllı və pedaqogika elmində qabilə bir övrət idi*" (Nərimanov, 1913, s. 10).

Sona, hem zekâsı sayesinde hem öğretmenin gayretleriyle mektep eğitimini dereceyle bitirmeyi başarır. Burada söylemek gerekir ki Kafkasya'da Ermenilerin Türklerden önce modern eğitime başlamaları ve bundan da iyi sonuçlar almaları, Türk aydınlarının dikkatini çekmiş ve onların bu olumlu gelişmesini bazı aydınlar kendi toplumlarına örnek olarak göstermişlerdir.

Sultan Məcid Qənizadə'nin "*Məktubat-i Şeyda Bəy Şirvani*" adlı toplusunda yer alan "*Müəllimlər İftixarı*" (1898) hikâyesinde *Diləfruz*, iyi bir aile terbiyesinden geçmiş ve eğitimli bir kız çocuğudur. *Diləfruz*'un annesi Nigar Hanım, çocuk yetiştirmede aile içi terbiyenin önemini bilen bir kadın olduğu için, çocuklarını iyi yetiştirmeye çalışır. Nigar, maarifçi bir öğretmen olan Şeyda Bey'in [kayınbiraderi] de yönlendirmesiyle, *Diləfuz*'u ahlaklı, nezaketli ve çalışkan bir kız olarak büyütmeye özen gösterir.

Diləfruz, altı yaşındayken mektebe gidip Kuran ve akait gibi bazı dersler alabilirken, amcası Şeyda Bey'in tavsiyesi üzerine "şehrin bi-nizam" mektebine gitmez ve ilk eğitimini evde annesi Nigar Hanım ve babaannesi Fatma Hanım'dan alır:

Diləfruz, altı yaşına çatanda Quran və əqaid təlimi lazım gəlirdi. Şeyda Bəy'in təsəvvürünə müvafiq qız uşağın şəhrin bi-nizam məktəblərinə vermək

məsləhət görülmədikdə Nigar xanım özü və qartca [yaşlıca] qaynanası Diləfruz'un təliminə gərdən-gir oldular (Qənizadə, 2006, s. 19).

Diləfruz, ağıllı və çalışkan bir çocuk olduğu üçün annesi və babaannesinin ögrettiklərini kolayca kavrar və iki üç yıl içinde kadınlara məhsus dini bilgileri öyrənir. Ayrıca yazıp okuma, aşçılik, terzilik, nakış işləmək və ev hanımlığı gibi hususlarda da maharet kazanır:

Zehinli Diləfruz, öz nənələri nəzarətində sühulətlə təlim qəbul edərək iki-üç ilin ərzində övrətlərə lazım olan qədər şüru-i din və adab-i namaz və hakəza qiraət-i Quran yad edib, filcümlə yazmaq həm öyrəndi. Bunlardan əlavə ev xanımlarına və analara dahaca vacibraq fənlər, yəni xörəkpəzlik, xəyyatlıq, nəqşkarlıq və külfətə dair qeyri-qeyri işlər təkmilən öyrənib cidd-cəhd ilə işləyir (Qənizadə, 2006, s. 19).

Diləfruz, dış güzelliği kadar ruh güzelliğine de önem verir ve her geçen gün güzel huylar edinerek ailesi ve çevresi tarafından daha da sevilir. Diləfruz, on beş yaşındayken kendisi gibi ahlaklı ve eğitilmiş olan Ağabəhram ilə nişanlanır.

Nəzakətli Diləfruz,(...) özünün hər bir hərəkət və səkənatinə diqqət nəzərilə baxıb, zahiri və batini gözəllik təhsilinə səy ediyor. hər gün sübh namazından sonra ayna qabağında züflərin kərrat darayıb hər bir libas və zinətinə diqqət veriyor. (...) Diləfruz xanım öz cisim və canına tərbiyə vermək ilə xoş şivələr kəsb edib, öz cəmal və qiyafsinə günbəgün rəvnəq verir. (...) Tərbiyə elmində qəvaid ü təcərib ilə məlumat təhsil etmiş şeyda bəy, öz qardaşı qızı Diləfruz'u qeyri qızlara münasib əxlaq dərəcələrində fəvq gördükdə, daima onun xoşbəxt olmasını arzu edirdi (Qənizadə, 2006, ss. 19-20).

Diləfruz'un okula gitmeden, evdə aldığı özel öğrenim sayesinde iyi derecede gelişmesini, onu eğiten annesi ve babaannesinin bilgili ve bilinçli olmalarına bağlamak mümkündür. Eserde bu kadınların eğitim ve bilgi seviyeleri belirtilmezse de Diləfruz gibi bir genç kız yetiştirmeleri, onların aydın ve bilinçli birer kadın olduklarını gösterir.

6.2.1.1.2. Erkek çocuklar

Mirza Fəthəli Axundzadə'nin "*Aldanmış Kəvakib*" (1857) isimli hikayesinin asli kişisi *Yusif Serrac*, Kazvin köylerinin birinde sakin olan Kərbəlayi Səlim adlı bir çiftçinin oğludur. Kərbəlayi Səlim, inançlı ve mumin bir adam olduğu için oğlu Yusif'i; molla olup ulema sınıfına dahil olsun diye okutmak ister. Bu yüzden onu daha çocukken Kazvin'de bir mektebe

gönderir. Yusif, mekteptedki eğitimini başarıyla tamalar, ardından da ilmini geliştirmek için İsfahan'a gider:

Kərbəlayi Səlim bir mömin və müttəqi adam idi istədi ki, oğlu molla olub üləmə silkinə daxil olsun. Ona binaən onu uşaq ikən gətirib şəhr-i Qəzvin'də məktəbə qoydu. Bir neçə ildən sonra Yusif sərrac ki, hədd-i bülüğa yetişib, asar-i rüşd özündə mülahizə elədi, təhsil-i elm üçün İsfəhan'a getdi (Axundzadə, 2006, s. 82).

Yusif, İsfahan'daki eğitimini tamamlamasının ardından, ilmini geliştirmek için Kerbela'ya gider.

6.2.1.2. Yetişkinler

6.2.1.2.1. Kadın eğitimi

XIX. yüzyılda Azerbaycan düşünürlerinin en önemli odak noktalarından birini de kadın eğitimi meselesi teşkil eder. Dönemin maarifçi aydınları, kadınların kendi haklarını savunması, eğitilmiş ve ahlaklı bir nesil yetiştire bilmeleri için eğitim almalarının zaruri olduğunu her fırsatta dile getirirler. Hasan Bey Zerdabi, Celil Mehmetguluzade ve Zeynelabidin Tagiyev gibi dönemin birçok aydını, kadını her şeyin merkezinde konumlandırarak, toplumun bağımsızlığa ve medeni tekâmüle ermesi için kadının bilinçlenmesini şart koşarlar. “Kadını eğitirseniz, toplumu eğitirsiniz” diyen Tagiyev, bu husustaki düşüncesini şöyle ifade eder:

Dünyanın birçok ülkesinde kadınlar da okula gidiyor, eğitim görüyorlar. Bizim Müslüman kadınlarımız ise büsbütün cahiller. Bizim kızlarımız doğacak çocuklarımızın analarıdır. Cahil anaların çocukları da cahil büyür ve eğitime yanaşmazlar... Anaları eğitilmiş olan toplum çok iş başarabilir. Anaları, kadınları eğitimsiz, cahil olan toplum kör gibidir (Yakışan, 2017, s. 101).

Kadın eğitimi sorunu, dönemin Nəriman Nərimanov gibi roman ve hikaye yazarlarının da dikkat merkezinde olan bir husustur. Nərimanov'un “*Bahadır və Sona*” (1896) adlı eserinde; bir Ermeni kızı olan *Sona*, yüksek eğitim almış, ahlaklı, bilinçli, okumaya oldukça ilgi duyan bir genç kız olarak karşımıza çıkar. Eserde *Sona*'nın eğitim süreci ile ilgili detaylara girilmez. *Sona*, ilk eğitimini iptidaî mektepte dereceyle bitirdikten sonra *Jenski Institut*'te yüksek eğitimini tamamlar. *Sona*'nın bu eğitiminin yanında özel olarak yabancı dil dersleri aldığı da belirtilir, fakat bu eğitimi nasıl, nerede ve kimlerden aldığı açıklanmaz. Ayrıca

Sona'nın on beş yaşındayken, kendi ana dili olan Ermenice dışında Türkçe, Fransızca ve Rusçayı mükəmmel dərəcədə ögrendiği belirtilir:

[Sona] bir neçə vaxtdan sonra 'Jenski institut' adlanan məktəbdə oxuyurdu. Az müddətdə bu qızı ağıl-kamalının səbəbinə müəllimləri nəhayətdə sevidilər; 15 yaşında Fırəng və Rus dilində azadə danışardı. Bu dillərdən başqa dəxi Türkcə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək artıqdır! Çox çəkmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı [bitirdi] (Nərimanov, 1913, s. 10).

Sona'nın ən önəmli özəlliklərindən biri, millətini aşırı dərəcədə sevməsidir. Yüxsək eğitimli, zeki və əhləklı bir gənç kız olduğu için çevresi tərəfindən də sevilir. Bu səbəplə kəndisində evlənmək için birçək talip çıkar. Ama Sona evlənməyi düşünməz və bütün ömrünü, millətinə xizmət etməyə adar:

[Sona] ağıl-kamalı ilə məşhur olub hər yərdən istəyirdilər ki onu alsınlar. Amma qız heç kəsə gətmək istəməyirdi. Çünki istəyirdi ki ömrünü qələm işlətməklə millətinin yolunda çürütsün (Nərimanov, 1913, s. 10).

Romanın vaka zamanında on yedi yaşında olan Sona, Farsça ögənmək istəməktədir və babası Yusif, kızının bu istəğini yerinə gətirmək için Farsça bilən bir ögərtmə arayışındadır. Yusif, bu arayışı esnasında yaz məvsimini gəçirmək için Mənkilis'tə bulanan və Müslüman bir Türk olan Bahadır'la tanışır və üç ay boyunca kızına Farsça ögərmək için kəndisiylə anlaşıır. Bahadır, ertəsi səbah Yusif'in evinə taşınır.

Bahadır və Sona zətin daha öncədən birbirlərini görüp etkilənmişlər, fakat tanışma firsəti bulmamışlardı. Bu karşılaşma hər ikisini də içtən içə sevincidir. Sona, zekâ və çalışkanlığı sayəsində birçək həftədə Farsçayı okumayı, hətta Bahadır'ın sorularına bu lisanla cəvəp verməyə başlar:

Elə ki səbah oldu, Sona Fars dilini oxumağa başladı. Bahadır bir neçə həftə danışıda çox işlənən sözləri ona öyrətdi və sonra kitabdan az-az dərş verirdi. Sona'nın sə'yi çox olmağa görə bir az müddətdə farsca Bahadırın suallarına dəxi cavəb verirdi (Nərimanov, 1913, ss. 14-15).

Bu eğitim sürəcinə Sona və Bahadır arasında duyğusal yaxınlıq oluşur. Onlar, hər dərş bitişində millətlərin tərakkisi, din və din adamlarının rölü gibi çeşitli konularda tartışır və hər gəçən gün aralarındaki sevgi bağı daha da güçlənir, fakat bir birlərinə duyğularını itiraf etməkdən çəkinirlər.

Sona, bilinçli bir Ermeni kızı olduğu cihetle, Ermeni milletin ilerlemesi için çaba sarf etməkdədir və Bahadır'la olan diyalogunda da *din-millet-terakki* gibi kavramları və bunların birbirleriyle olan ilişkisi hususunda muhabbet ederlər. Bu muhabbetlər sırasında Sona, Bahadır'a; "*o nə sirrdir ki, insan birbirindən tefrikə düşübdür?*" (Nərimanov, 1913, s. 29) diye sorar və Bahadır bu soruyu cavaplamakta zorlanır. Sona'nın bu sözləri insanların dil, din, kültür və zihniyyət ayrışmasına bir itiraz niteliği taşımaktadır.

Bahadır və Sona, bu minvalle dolu dolu zaman keçirirlər. Nihayət yaz mevsiminin sonlarına doğru Bahadır, Tiflis'te bulunan Sultan isimli arkadaşından bir məktup alır. Məktupta; arkadaşları Bahadır'ı Rusya'ya birlikdə girmək üçün beklediklərini yazır. Bahadır, bu məktup üzərinə Sona'nın evindən ayrılır. Bahadır'ın gidişiyə Sona, çoxu zamanını yalnız başına kitab oxumaqla keçirir və gittikçe içine kapanır. Sona'nın bu tavrı anı və babasını iyice endişələndirir, fakat kızlarının bu ahvalinin nədənini bilməzlər. Onlar, Sona'nın Bahadır'la olan dostluğundan habərdardırlar və bu dostluğu daima dəstəklər, Bahadır'ın Müslüman olmasını da bu dostluk üçün engel saymazlar:

Sona'nın atası və anası Bahadır ilə Sona'nın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxırdılar. Bunlar fikir edirdilər Bahadır, Sona'nı sevir; çünki Sona'nın əxlaq-ətvarı, əqli, əqidəsi Bahadır'a xoş gəlir. Sona, Bahadır'ı sevir; çünki Bahadır nəhayətdə mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafli, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadır'ın Müsəlman, Sona'nın Xristian olmağı Yusif'i və Maşo'nu təşvişə salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər və qeyri bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki novcavan həmə-vaxt bir-biri ilə qardaş-bacı kimi rəftar edirdilər (Nərimanov, 1913, ss. 65-66).

Bir gün Sona'nın anəsi Maşo, kızı uyunarkən boynundakı madalyonda Bahadır'ın resmini görüb Sona'nın Bahadır'a aşık olduğunu öyrənir və durumu eşinə bildirir. Karı koca, kardeşçe gördükleri bu sevginin aşk kaynaklı olduğunu anlayınca iyice kaygılanırlar. Bir süre sonra Sona, Bahadır'dan bir məktup alır. Bahadır, məktubunda millet sevgisi, din sevgisi, peyğambərlərə duyulan sevgi və sayğı, gəzəl ahlâka övgü və aşka dair birçok konuda fikirlərini bəyan etdikdən sonra Sona'ya qarşı duyğularını itiraf edər və aralarında din fərqliliğinin oluşturdığı uçurumu aşamayacağından korktuğunu dilə gətirir:

Bahadır'ın Peterburq'dan bir kağızı Sona'ya gəldi. Bahadır kağızında yazmışdı: "Əzizim Sona xanım! Başımdayı min-min fikirlərin hansından başlamaq? (...) Əvət xanıməfəndi! Ancaq öz hissiyyatımı söyləyim. (...) Nə isə, ayrılığa tab gətirə bilmədiyimi hissedirəm. (...) Hər bir fəlim [fiilim],

qövlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır. Mən tam vücudumla sizə təəllüq tapmağımı düşünürəm, bununla belə “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözlərinizin mənə dəhşətli bir kölgə olmağını da hissedirəm. Bu kölgədən mən qorxuram (Nərimanov, 1913, ss. 73-77).

Sona, Bahadır'ın aşkıyla yanıp tutuşur və aralarındaki uçurumu aşamayacağından dolayı harap olur. Yusuf Bey Sona'ya, Bahadır'ın Hristiyanlığı kabul etdiyi takdirde aşk ilişkisini onaylayacağını belirtir. Sona, babasının bu söylediklerine karşı çıkar ve böyle bir teklifi Bahadır'a yapmayacağını belirtir:

- Ah, sevgili atacığım! Mən təvəqqe [tevakki] edirəm belə məsələni heç ortaya gətirməmək. Mən heç vaxt elə sözləri demərəm və razı da olmaram Bahadıra deyilsin. Nə üçün Bahadır Xristian olsun və yainki nə səbəbə mən Müsəlman olam? Bizi Xristianlıqımı və ya Müsəlmanlıqımı bir-birimizə yavuş etdi? Yainki özgə bir şey? (Nərimanov, 1913, s. 49).

Babası bu düşüncəyi kendi isteği için değil, toplumun böyle bir dəyişimə hazır olmadığını və bu tür dəyişikliklərə karşı katı bir tavır sergileyeceğini anlatmaya çalışır:

Yox qızım elə deyil. Hər halda biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz haman adətlərə bərəks hərəkət edəriksə, bizə ayrı bir nəzərlə baxarlar. Bizi camaatımız özündən hesab etməz. Sən millətini sevirsen, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı haman millət səni özündən kənar etsin? (Nərimanov, 1913, s. 49).

Nəriman Nərimanov, burada bir yandan halkların dostça bir arada yaşamasının özlemine dile getirirken bir yandan da Ermeni toplumundaki ırqçı yaklaşıma və dinî fanatizme vurgu yapar. Yazar, bu özellikləri diri tutan bir toplumda, kişisel veya aile bazında var olan hoşgörünün cemaat veya toplum bazında kabulü mümkün olmayan bir duruma evrilmesi tehlikesinə diqqət çeker. Nitekim Sona ve ailesi, hoşgörülü olmalarına rağmen kendi cəmiyyətlərindən gelecek olan mutlak itirazları və reddiyeleri göğüsleməyə çaba sarf etsələr de bu noktada aciz kalırlar (Uygur, 2017, s. 2267).

Sona'nın Babası Yusif, en son Sona ilə birlikdə Petersburg'a gider və din, millet, kültür fərqliliyinə rağmen Bahadır'ın Hristiyanlığı kabul etdiyi takdirde Sona ilə evlənməsinə engel olmayacağını açıqlar. Bahadır, bu teklifi qəbul etmez. Bir yandan da Sona'ya yazdığı mektuptan dolayı böyük üzüntü yaşar və böyük bir mektup yazaraq Sona'yı ailəsinin qarşısında kötü duruma düşürdüğü zənniylə intihar eder. Sona, bu faciədən haberdar oluncə şüurunu kaybeder və akıl xəstəsinə yatırılır.

Eserde Sona'nın yüksek eğitim aldığı ve ileri görüşlülüğü; Ermeni toplumunu temsil eden ailesinin körü körüne milliyetçiliği karşısında etkisiz kalır. Yusif ve Maşo, toplumun katı tutumuna karşı koyamayacaklarını düşünerek kızlarını ister istemez felakete sürüklerler. Yazar, Ermenilerin Şovenist milletçiliğine değinirken, Sona gibi ileri görüşlü insanların kendi toplumlarında yeteri kadar kabul görmediğinin de altını çizer.

Eserde, Sona'nın annesi Maşo'nun da “*Avropa elmlərindən dadmış bir ağıllı övrət [kadın]*” (Nərimanov, 1913, s. 9) olduğu belirtilir. Fakat onun aldığı eğitimle ilgili herhangi bilgi verilmez. Maşo, eğitilmiş, akıllı ve ailesine bağlı bir kadın olsa da katı milliyetçiliği yüzünden sevgili kızı Sona'nın felaketine sebep olur.

Aynı eserin eğitilmiş diğer kadın kahramanı Bahadır'ın okul arkadaşı Sultan'ın, Tiflis'te tanıştığı bir genç kızdır. Müslüman bir Türk aileye mensup olan ve yedi yıllık institut [enstitü] bitirdiği belirtilen bu genç kıza; Sultan'ın Bahadır'la yaptığı sohbetleri esnasında tanırız. İsmi belirtilmeyen bu genç kız, alafranga bir ailede yetiştiği için kendi toplumuna yabancılaşmış ve yozlaşmış bir kimliğe sahiptir. Onun, Tiflis'teki institutta eğitimi almış birçok Türk kıza gibi, aldığı şahadetnamesi, gösteriş için evin duvarına asılmaktan başka hiçbir işe yaramaz. Anne babasının dediğine göre; kızın en büyük marifeti, musiki bilmek ve misafirliğe gittiği yerlerde iyi dans etmekten ibarettir:

-Tiflis'də bir neçə adamın qızları oxuyub qurtarıbdır [mezun olmuşdur],
amma mənim qızım kimi hələ qurtaran olmayıbdır.

Bunu deyib əli ilə divarda asılmış kağızı göstərdi və dedi:

-Bunu yaxşı qurtarmağına görə veriblər və bir də...

Burada kişi övrətin sözünü kəsib dedi:

- Xeyr, bu şəhadətnaməni hamıdan yaxşı qurtarmağına görə veriblər.

Övrəti kişinin sözünü təsdiq edib başladı:

-Heç bilirsiniz, oxumağına o qədər səy etməmişik ki, nə qədər musiqiyə
və tansa [dansa]. Bizim bir dostumuz var, famili də [soyadı da] yâdımdan
çıxdı.

Kişi: “Aleksandr İvaniç” deyib övrətinin yâdına saldı.

-Hə, bax, Aleksandr İvaniçin qonaqlığı var idi, bizi də çağırırdılar. Beşə
dək kurs qurtarmış qız var idi. Amma elə ki bizim qız başlayırdı tansı,
hamısının ağızları açıla qalırdı (Nərimanov, 1913, ss. 48-49).

Musiki və dans dışında bu kızın iyi derecede Rusça ve Fransızca konuştuğu da belirtilir. Fakat bir Ermeni kızı olan Sona'ya rağmen bu kız, kendi ana dili olan Türkçe'yi küçümser ve bu dilden nefret eder:

Mən Türkcə sual edirdim, qız mənə Rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqca ər-övrət bir-birinə baxıb ləzzət aparırdılar. Mənim: “Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?” sualına qız: “Firəng dili” deyib məndən soruşdu: “Siz Firəngcə bilirsinizmi?” Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbəti Firəngcə. (...) Axırda mənim; “Türkcə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?” sualına qız cavab verdi ki; “Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nəyə lazımdır.” Bu sözlər mənim qanımı dəxi də xarab edib davam gətirə bilmədim [tahammül edemedim] (Nərimanov, 1913, ss. 50-51).

Kızın ve ailesinin, mensup olduğu milleti küçümsemesi de şaşırtıcı değildir. Sultan, sohbet esnasında aileye; kızlarını okutmuş ebeveyn olarak, diğer Türk ailelerini de bu yönde teşvik etmelerini tavsiye eder. Fakat kızın annesi, oturup kalmasını bilmeyen Türk ailelerle, kızlarının muhatap olmasını istemediklerini ifade eder:

-Siz gərək çalışsınız ki, qeyrilər də qızlarını oxumağa versinlər ona görə lazımdır ki, onlarla əlaqəniz ola, ta qızınızın tərbiyəsini görüb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa.

Gör övrət mənə nə cavab verdi:

-Biz, dedi doğrusu, hər adamla durub-otura bilmirik. Qızım da bu vaxtadək Tiflis'də heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondan ötəri ki, onlar nə oturmaqlarını bilirlər və nə durmaqlarını. Və bir də layiq deyil ki, belə mədəniyyətli qız elə adamlarla durub-otursun (Nərimanov, 1913, s. 51).

Eserde kızın yedi yıllık İstitut eğitimi ve ondan önceki öğrenimi hakkında detaylı bilgi verilmez. Yazar bu genç kız örneklemeyle, o dönemde eğitim aldıkça kendi toplumuna ve milli varlıklarına yabancılaşan Türk kızlarının bu davranışının ciddi bir sorun teşkil ettiğinin altını çizer ve kahramanları vasıtasıyla endişesini dile getirir.

6.2.1.2.2. Erkek eğitimi

Abbasqulu Ağa Bakıxanov'un “*Kitab-i Əsgəriyə*”¹⁴ (1837) hikâyesinin başkahramanı *Əsgər Ahəngərzadə*, Azərbaycan'ın Quba şəhərində yaşayan fakir bir demircinin oğludur.

¹⁴ Eserin tam yazılma tarixi ilə ilgili Azərbaycan yazarlarının fikir ayrılığı vardır. Detaylı bilgi için bkz: Könül Nəhmətova, *Abbasqulu Ağa Bakıxanov'un Kitab-i Əsgəriyə hikayesi*, Elm və təhsil Yay., Bakı 2013.

Əsgər, ulema sınıfına daxil olmaq için küçük yaşlarından itibaren hep minber reisleri [vaizler, din adamları] ve büyüklerin toplandığı yerlerde bulunup; “*bu fəndə ustad olan bir yegâne-yi ruzigardan ki növhəxanlar [ağitçıların] sərxeyli [başçısı] kəsb-i təlim edə[r]*” (Bakıxanov, 2013, s. 102).

Hoşsohbet ve yakışıklı bir genç olan Əsgər, eğitim zamanı dışında, bazı vakitler ustadının evine misafir olur. Bu esnada evin genç kızı ile arasında bir gönül bağı kurulur ve iki genç birbirine aşık olur. Tam bu sırada Əsgər’in hocası hastalanır. Hoca tüm mal mülkünü ve ailesini Əsgər’e emanet eder ve onu kendi yerine intisap ettikten sonra vefat eder. Hocanın bu tutumunu, hem Əsgər’e olan güvenine, hem de öğrencisinin aldığı eğitimde başarılı olduğuna bağlamak mümkündür.

Mirza Fəthəli Axundzadə’nin “*Aldanmış Kəvakib*” (1857) adlı hikayesinde *Yusif Serrac*, ilk eğitimini Kazvin’de tamamladıktan sonra İsfahan’a gider. Orada da birkaç yıl eğitim aldıktan sonra Kerbelə’da bulunur ve oradaki büyük alimlerin meclisinde tekmil-i uluma başlar. Yusif, aldığı dini eğitim sonucunda İslam ilimlerine vakıf olsa da, din adamlarının birçok alanda sahtekarlıklarına şahit olduğu cihetle onlardan nefret eder ve bu zümreye intisap etmekten kaçınır:

[Yusif] təhsil-i elm üçün İsfahan'a getdi. Oradan dəxi bir neçə ildən sonra Kərbəla'ya rəvanə olub [gidip], böyük alimlərin məclisində təkmil-i ülumə şüru etdi [başladı.] Müddet-i medid orada məxs edib [kalmış] tamam ülum-i İslamiyyəyə vaqif oldu. Çünki üləmanın əksər-i ümurda təqəllübünü müşahidə edirdi, ona binaən bu sinfə nifret bəhəm edib, istəmədi ki özünü onların zümrəsinə daxil etsin (Axundzadə, 2006, s. 82).

Yusif, din adamlarının iç yüzünü tanıdığı için bu yoldan helal rızık kazanamayacağına kanaat getirir ve zanaat öğrenmeye üstünlük verir. Böylece Hemedan’da Usta Halil adlı zattan bir yıl boyunca serraçlık sanatı öğrenip, Kazvin’e geri döner. Yusif’in aldığı eğitimlerle ilgili eserde herhangi bir ayrıntıya yer verilmez.

Nəriman Nərimanov’un “*Bahadır və Sona*” (1896) eserinde *Bahadır*; yüksek eğitimli, ileri görüşlü ve idealist bir Türk gençtir. Bahadır’ın babası eski beylerden olup, daha önceleri durumu iyiymken, borçlandığı için karısına verdiği iki bin Manatlık değerindeki arsa dışında, tüm malını mülkünü satmış ve geçim sıkıntısına düşmüş bir Müslümandır. Bahadır, gimnazya¹⁵ beşinci sınıfa geçtiği sırada babasını, bir yıl sonra da annesini kaybeder. Babasının

¹⁵ Klasik dillerin eğitimine öncelik veren orta öğretim kurumları. Bkz. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, C: 2, s. 248.

tek evladı olduğu halde; babadan kalma mala göz dikmez ve eğitim alarak kendi emeğiyle yüksek mevkilere gelmeye gayret eder.

Anne babasını ardi arda kaybeden Bahadır, hem duygusal hem de maddi açıdan adeta bir çıkmaza düştüğünü hisseder ve bu durumda eğitime devam edemeyeceğinden endişelenir. İyi huylu ve ahlaklı bir genç olduğu için çevresi ve arkadaşları tarafından daima sevilir. Arkadaşları, elbirliğiyle Bahadır'ın eğitim masraflarını karşılarlar ve böylece Bahadır, gimnazya eğitimini bitirir.

Bahadır, gimnazyadan sonra üniversitede eğitim almak ister. Bu defa eğitim masraflarını karşılamak için annesinden kalan arsayı satmayı düşünür. Durumdan haberdar olan arkadaşları; arsayı satmasına razı olmazlar ve tekrar onun eğitim masraflarını elbirliğiyle karşılarlar:

Gimnaziyanın beşiminci klasına keçəndə Bahadır'ın atası vəfat etdi və bir il ondan sonra anası öldü. Atasının və anasının bivaxt ölməkləri, atasından sonra köməksiz qalmağı və oxumağa məhəbbəti Bahadırı min-min fikirlərə salıb bilmirdi ki, nə etsin. Bahadır'ın gözəl əxlaq və ətvarına görə yoldaşları onu çox sevirdilər. Bahadır'a belə bədbəxtlik üz verəndən sonra yoldaşları sözlərini bir edib başladılar Bahadır'a layiqincə kömək etməkləyə, bu minvalla Bahadır gimnaziyanı qurtardı. Gimnaziyanı qurtarandan sonra yenə oxumaqdan əl çəkməyib istədi ki, anasının adına qalan yeri ucuz qiymətə satıb (universitetə) getsin, taki, elmini başa çıxarda. Qeyrətli yoldaşları: “Yer gələcəkdə sənə lazım olar” deyib, onu belə fikirdən daşıdırdılar və özləri dəxi öz aralarında Bahadır'a kömək edirdilər (Nərimanov, 1913, ss.7-8).

Bahadır, üniversitede eğitim aldığı sırada, bazı öğrencilere özel ders vererek ayda kırk elli Manat para kazanır ve maddi ihtiyaçlarını karşılamayı başarır. Hatta ihtiyacı olan bir arkadaşına bile yardımda bulunur. Bu minvalle Bahadır, üniversitenin üçüncü sınıfını bitirip dördüncü senenin yaz mevsiminde birkaç arkadaşıyla birlikte hava değişimi için Menkilis'e gelir ve orada kendisi gibi okumuş ve entelektüel bir Ermeni kızı olan Sona ile tanışır.

Bahadır, Sona'ya Farsça eğitim vermek için onun evine yerleşir ve bu eğitim sürecinde ikisinin arasında duygusal yakınlaşma oluşur. Bahadır ve sona ders bitişlerinde çeşitli konularda sohbet ederler. Bir gün sohbetleri esnasında Bahadır'ın aklına kendi milleti gelir ve derin bir ah çekerek milletin üzüntüsünü dile getirir. Bu sohbetin devamında Sona ile birlikte Müslümanların diğer milletlerden geri kalış nedenlerini tartışır ve kendilerince çözüm yolları arayışında bulunurlar. Bahadır, İslam dünyasının geri kalma nedenini İslam'ın yanlış

anlaşılmasına, dünya ilimlerinin mollalar tarafından hor görülmesine, avam ve cahil insanların körü körüne mollalara inanmasına bağlar ve bilim olmadan gelişmenin mümkün olmadığını vurgular:

-Neçin bəs ah çəkdiyiniz?

-Ondan ötəri ki, bizim millət qeyri millətlərdən dalda qalıbdır.

-Bəs buyurun görək, aya, sizin millət yəni necə dalda qalıbdır?

-Əzizim Sona xanım! Dəxi necə dalda qalmasın bir millət ki, dünya elmlərindən qaçaq düşübdür? Və elmsiz millət qabağa gedərmə? Getdi zor dünyası!

-Haqq buyurursunuz, amma bu barədə gərəkdir sizin ruhanilər çalışalar, çünki xalq onlara inanır.

-Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir. İslamın və millətin evini yıxan bu deyil mi? Müsəlman filosoflarından biri deyir: Məhəmməd Peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yəqin qoyduğu dini tanımaz (Nərimanov, 1913, s. 17).

Bahadır, İslam dünyasıyla Hristiyan âlemini karşılaştırır ve devrinin yanlış yönetim tarzına gönderme yaparak; din ve devlet işlerinin aynı kişiler tarafından yönetilmesine karşı çıkar. Aynı zamanda İslam'ın Müslümanların terakkisine karşı olmadığını ve dini inançların gelişmeye engel teşkil etmediğinin altını çizer, bu hususta İslam dünyasından örnekler vererek İslam'ın özünün nasıl anlaşılması gerektiğini açıklar.

Bahadır ile Sona'nın ilişkisi, iki genç arasında olan normal aşk ilişkisinden farklıdır. Birbirinin manevi dünyasını iyi tanıyan ve yüksek ideallere sahip olan bu gençleri; özel hayatlarından ziyade hakiki vicdan, özgür düşünce, özgür aşk, içtimai hayat, vatan ve halklarının kaderi düşündürür. Onlar, kapitalizmin hüküm sürdüğü dünyada, insanları birbirinden ayıran “uçurum dereleri” yok etmek ve ayrı düşen insanları birleştirmek istemektedirler (Mir Celal ve Hüseyinov, 2018, s. 188).

Bahadır ve onun fikir arkadaşlarına göre; Müslümanların geri kalma sebebinin başında eğitimsizlik ve cehalet gelmektedir. Onun, Tiflis'te bulunduğu arkadaşı Sultan'ın, A. F adlı bir tanıdığından bu hususta naklettiği olay dikkate değer. A. F, o dönemde Gence'de yeni eğitim-öğretim anlayışı olan usul-ı cedit yöntemiyle verilen eğitimin, halk ve mollalar tarafından yadırgandığını, öğretmenin Sünni bir Türk olduğu için şikâyet edildiğini ve mektebin kapatıldığını söyler:

Keçən il orada [Gence'de] böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar, usul-i cədidlə həm Türkcə və həm də Rusca dərs deyirmişlər. Ancaq sonradan bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri məktəbdarların həsədi ilə məktəb pozulur, əsil səbəb bu olubdur ki, Türk müəllimi Sünni imiş. Sonra bir məclisdə həqiqət Türk müəlliminin müəllimlikdə mahir olduğunu eşitdim. Görünür, çox zəhmət çəkirmiş, hətta iki-üç ay məvacibsiz dərs deyirmiş; çünki məktəb adına yığılan pulu udurmuşlar. Xülasə, A. F. Türk müəllimindən çox razılıq etdi (Nərimanov, 1913, s. 59).

Nərimanov, aynı dindən olan bir milletin mezhep farklılıklarının bile toplumda ayrılık nedeni olduğu gerçeğine vurgu yapar. Bu durum da toplumda başlatılmak istenen yenilik hareketlerinin gerçekleştirilmesinin ne denli zor olduğu düşüncesini ortaya çıkarır. Nitekim bu noktada Bahadır'ın yürüttüğü mücadele sonunda mağlubiyetle sonuçlanır (Akin, 2015, s. 373).

Bahadır, bir milletin var olabilmesinin en büyük unsurunun dil olduğunu da iyi bilir. Dil konusundaki görüşlerini şöyle açıklar:

Bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə və həm ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola. Məktəblərimizə baxırsan; yüz ildən qalma qayda-qanunla dərs verirlər. İnşa yazanlarımıza baxırsan; “əlfazlar” o qədər gözlərini kor edib ki, əsil məqsudi yaddan unudublar. Və bir neçəsi dəxi öz hissiyyatını qeyri dildə qələmə gətirir (Nərimanov, 1913, s. 53).

Bahadır'a göre Müslümanların ilerlemesi; eğitimli, bilinçli ve iyi aile terbiyesinden geçmiş bireylere bağlıdır. Her milletin ilerlemesini sağlayan temel unsur da kadındır. Bahadır, Sultan'ın Tiflis'teki Türk bir kıza olan aşk muhabbetinde; kızın alafranga düşkün olduğunu, eğitim-öğretim anlayışını, kendi dilini, kültürünü ve geleneklerini küçümsediğini Sultan'dan dinler ve “Türk Madonnaları” olarak tabir ettiği bu gibi genç kızları, ileride evlatlarını da düzgün yetiştiremeyecekleri için, toplumun geri kalmasında en büyük etken olarak görür.

Ah! Millətin evi yıxılıbdır! Hər millətin qabağa getməyinə bais əvvəl övrətdir. İndi bu tövr nəzərli qızlardan biz nə gözləyək? Bunlar gələcəkdə ana olacaqlar. Biçarə Türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər?. Əlbəttə, uşaqlar təmiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrənəcəklər, biləcəklər, tans öyrənəcəklər, firəngcə donquldanacaqlar, amma öz dillərini nəinki bilməyəcəklər və hətta

istəməyəcəklər bilsinlər. Çünki “Türk Madonnaları” tərbiyəni elə verəcəklər (Nərimanov, 1913, ss. 52-53).

Bahadır, Sultan’la olan bu sohbetləri esnasında, bir yandan da Sona’yı düşünür. Sona’ya aşk və özlem dolu bir məktup yazdığı üçün ondan gələcək cavabı sabırsızla bekler. Sona’dan məktup gəlməyincə Bahadır endişələnir və kızı ailəsinin yanında zor durumda bıraktığını zənnedərək pişmanlıq duyar. Fəqət bir süre sonra Sona və abası Yusuf Bey, Petersburg’da Bahadır’ın yanına gəlirlər. Yusuf Bey, məktubu okuduğunu və Bahadır’a daha da güvən duyduğunu söylər. Ayrıca Bahadır’ın Hristiyanlığı qəbul etdiyi təqdirdə kızıyla olan aşk iştirisini onaylayacağını bildirir. Bahadır, bir tərəftən miltetini, digər tərəftən âşık olduğı Ermeni kızı Sona’yı düşünür və bu iki duygu arasında kararsız kalır. En son ümitsizliğı kapılarak intihar eder.

Bahadır, isyan rəmzi olaraq intihar etsə də insan muhabbetinin gücünə, insanların dostluğına bəslediğı inamı kaybetmez və gələcəkte insan zekâsının bu adaletsiz kanunları yeryüzündən silip atacağına inanır (Zamanof, 1971, ss. 11-12). O, dini və milli fərkliliğı, iki âşık arasında *uçurumlu dərələr* olaraq ifadə etsə də, son nəfəsində; “*Ah, insanları bir-birindən ayıran ‘uçurum dərələr!’ Mən sizi məhv etmək istərkən siz mənə məhv etdiniz. Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız*” (Nərimanov, 1913, s. 57) diye yazdığı notta bu engellerin bir gün biteceğıne olan ümidini bildirir. Yüksek eğitim və maarifçi düşüncələrə sahip olan Bahadır’ın, kendi ideallerini gərəkləştirmək üçün çəba sarfətmək yerinə intihar yolunu seçməsi, onun duyğusal bir kişi olduğunu göstərir.

Eserdə, Sona’nın babası Yusif Bey’in də eğitimli olduğı bildirilir. Yusif, Tiflisli zəngin bir Ermeni’nin oğludur. Babası kiltürü və iləri görüşlü biri olduğı üçün onun eğitiminə önəm verir və okutmaya çalışır. Yusif, on sekiz yaşında gimnazyada okurken babası vəfat eder, bu yüzden də okulunu bırakmaq zorunda kalır. Bir süre sonra bir Ermeni kızı olan Maşo ilə evlənir.

Yusif tiflisli məşhur dövlətli Erməninin oğlu idi. Atası mədəniyyətli olduğına görə oğlunu da gimnazyada oxudurdu. Yusif 18 yaşında ikən atası öldü. Çünki Yusif atasının tək oğlu idi, ona görə atasından sonra buna mümkün olmadı ki, elmlərini başa çıxartsın. Bu səbəbə Yusif gimnazyadan çıxdı (Nərimanov, 1913, s. 9).

Yusif, iyi bir ailə babası və iyi bir eştir. Özellikle kızı Sona’nın iyi yetişməsində önəmli rol oynar və onun yüksek eğitim almasını sağlar. Hatta Sona’nın özəl olaraq birkaç yabancı dil eğitim alması için də kendisini desteklər. Yusif’in bu özelliklərini onun eğitimli biri

olmasına bağlamak mümkündür. Yusif, ayrıca mensup olduğu millətinə bağlı birisidir. Fakat onun aşırı derecede milliyətçiliği, kızı Sona'nın zarar görməsinə nədən olur.

Sultan Məcid Qənizadə'nin "*Müəllimlər İftixarı*" (1898) adlı eserinde *Şeyda Bey*, təhsiləli və aydın bir insandır. Aslən Şamahılı olup, Badkubə'də [Bakü'də] bir mektepte öyrətməndir. İki yüz öyrənciyə muəllimlik yapan Şeyda Bey, səbahtan akşama kadar çalıştığı halde aldığı az maaşla yetinən, ilimli, ahlaklı, halkını seven ideal bir kişiliğe sahiptir. Eserdə Şeyda Bey'in təhsilini ilə ilgili bilgi verilməz. Abbas Zamanof'a (2006, s. 8) görə, aslında Şeyda Bey, Sultan Məcid Qənizadə'nin kendisidir və bu eserdə də Qənizadə, kendi içtimai-ahlaki görüşlərini ifadə etməkdədir.

Eserin digər erək kahramanı [Şeyda Bey'in yeğeni] *Ağabəhrəm* də təhsiləli, bilgili və gayet költürlü bir gənçtir. Hikəyənən vaka zamanında Tiflis'te ikamət edən və yirmi yaşında olan Ağabəhrəm, Şamahı'da bulunan Mekteb-i Edebiye'dən mezundur və ticarətlə meşguldür:

Ağabəhrəm, yirmi yaşında xoşsima, əhl-i təməddün bir oğlandır. Tacir oğlu olduqda Şamaxı'nın mekteb-i ədəbiyyəsində kurs qurtarmağa kifayət edib, imdi öz atasının dəstürül-əməli ilə hər il Məkarə sərgisinə [Nijni Novgorod Makarya Panayırı] və Tiflis bazarlarına ticarət üçün səfər ediyər. Bu aliəb xoşəxlaq cəvan, ümumən tacirlər arasında mütədavil olan rəsmlər ilə rəftar etməyi cəhətə hamı əbna-yi cins və həməsnaflar nəzərində əziz bir vücuddu. Mekteb-i ədəbiyyədə, filcümlə ülm-i mədəniyyədən xəbərdar olduqda imdiyəcən kəsb etdiyi bilikləri mütaliə yolu ilə təkmilə çatdırıb, əql və ruhın günbəgün mərifət zivəri ilə sərvətləndirir (Qənizadə, 2006, s.17).

Ağabəhrəm, mektepte aldığı təhsil dıışında, kitab və gazete okuyaraq bilgisini gəlştirir və edindiği bu bilgileri, digərleriyle də paylaşır. Bu sayədə çevresi tərəfindən sevilip sayılır. Türkçə dıışında Rusça və Farsçayı mükəmmel surətlə bilən Ağabəhrəm, ticarət için gittiği ölkələrdə yabancıl insanların düşünce və adətlərini görüp öyrənir və yazarın tabiriylə "dünya mektebxanasından" çox şeylər kəsbəder:

Öz ana dilindən savay Rus və Fars dillərin təkmilən yad etdikdə, qəzetələr və ruznamələr oxumağa artıcaq hərisdir. Ticarətdən asudə vaxtları təzə kitablar mütaliəsinə sərf edibən, oxuduğu mətləbləri özğələrə həm qandırır. Mütaliə və mübahsə vasitəsilə əfər hasil etmiş bu cəvan, ticarət yolu ilə səfər etdiyi şəhərlərdə əcnəbi əhalinin əfkar və adətlərinə tərübə nəzəri ilə diqqət edərək, hər görüb eşitdiyindən ibrət və mərifət istifadə ediyər. Ağabəhrəm, az müddətdə dünya mektebxanasında çox şeylər kəsb etmişkən, imdi öz əql və

kiyasəti ilə yaxşı yamana doğruluqla tərcih verməyə qadirdir (Qənizadə, 2006, s. 17).

Yazar, eserde Ağabəhram'ın mektepte aldığı tələmin ayrıntısına yer vermez. Fakat zikrolunan digər etkenlerle birlikte, Ağabəhram'ın bilinçli, bilgili ve ideal bir genç olmasında, dayısı Şeyda Bey'in de etkili olduğunu düşünmek mümkündür.

Sultan Məcid Qənizadə'nin "*Allah Xofu*" (1906) adlı povestinde; geçmişte eməği sömürülen bir gemi işçisi olup, daha sonra Sədrəddin Bəy isimli bir Türk'ün yardımıyla zenginleşen Əsgər adlı kahramanın, iki oğlunun Bakü'de bir gimnazyada okudukları belirtilir.

Ələkbər və Ələsgər Əsgərov isimli bu çocukların aldığı eğitime dair, eserde herhangi ayrıntıya girilmez. Fakat gimnazyada okurken yeterince Türkçe eğitim alamadıkları ve bu eksikliği gidermek için evde özel öğrenim gördükleri belirtilir:

Hacı Əsgər'in iki oğlu- Ələkbər və Ələsgər Əsgərov familyası ilə Gimnazyada oxuyurlar. Gimnazyada ana dili qədərincə oxudulmamağa görə, axşamlar Türk ədəbiyyatı oxuyub öyrənirlər (Qənizadə, 2006, s. 131).

Əsgər, eğitim alamadığı için geçmişte işçilik yaparak geçirdiği zor günlerini hatırlar ve iftihar ettiği mektepli çocuklarına sürekli eğitimin önemine dair öğütler verir:

Balalarım, mən dərs oxumamışam, avam qalmışam, çox mətləblərdən xəbərim yoxdur, amma şükür Allah'a ki, ürəyimdə Allah xofu olduğuna görə, imdi bir parça halal çörəyə malik olmuşam. Siz məndən xoşbəxtsiniz ki, dərs oxumağa nail olmusunuz... Allah'dan istiğasə edirəm ki, siz hər ikiniz məktəbdə davam edib, Sədrəddin Bəy kibi abrazovannı [eğitimli] olasınız, onun kibi səbriniz, qeyrətiniz olsun ki, ta bərk məqamlarda mənim kibi avam, aciz adamlara köməyiniz dəysin (Qənizadə, 2006, s. 131).

Aslında yazar; Əsgər'in bu öğütleriyle kendi fikirlerini iletmek ister. O, bütün toplumsal sorunlara cəhalet və eğitimsizliğin sebep olduğu düşüncesindedir. Bu sorunların tek çözüm yolun ise eğitimden geçer.

6.2.2. Eğitmciler

Modernleşme döneminde Azerbaycan'da yazılan roman ve hikâyelerde Din âlimleri, mersiye hanlar, evlerde geleneksel eğitim veren aile fertleri, özel eğitimciler ve resmi okul öğretmenleri olmak üzere birkaç kadın ve erkek eğitimci kahramanların da yer aldığı görünür. Bu kahramanlar arasında din âlimlerinin eleştirildiği husus özellikle dikkat çeker.

6.2.2.1. Erkek eğitimciler

Abbasqulu Ağa Bakıxanov'un "*Kitab-i Əsgəriyə*" (1837) adlı hikâyesinin aslı kişisi Əsgər'e mersiyehanlık işinde; "*dövrün yegânəsi kimi ustad olan*" (Bakıxanov, 2013, s. 84) bir hoca eğitim verir. Eserde hocanın öğrencisini yerine intsap etmesi, başarılı bir eğitim sürecinin geçtiği ve öğretmen-öğrenci arasında iyi bir ilişki kurulduğu yönde ipucu verir.

Mirza Fəthəli Axundzadə'nin "*Aldanmış Kəvakib*" (1857) hikayesinde *Yusif Sərrac*, Kazvin ve İsfahan'aki eğitimini ikmal etmək amacıyla gittiği Kerbelə'da birkaç büyük alimden eğitim alır. Eserde bu alimlerin kimliği açıklanmaz. Yusif Sərrac, Kerbelə'dan döndükten sonra bir sene boyunca Hemedan'da bulunur ve orada *Usta Xəlil* adlı bir zəttan serraçlık sanatını öğrenir:

Kərbəla'dan qayıdıb varid oldu Həmədan'a. Orada usta Xəlil'in yanında qırx yaşında ikən sərraqlıq sənətini bir il müddətində öyrənib Qəzvin'ə müraciət etdi. Zira ki bu şəhər paytaxt olduğu üçün onun sənətinin rəvacı burada artıq (daha çox) görünürdü. Qəzvin'ə varid olandan sonra təəhhül ixtiyar edib dükən açdı, öz kəsbi ilə özünü və əyalını saxlamağa (bakmaya) məşgul oldu (Axundzadə, 2006, s. 82).

Yusif, yıllarca çeşitli yerlerde bulunup, birçok alimden aldığı dini eğitimden faydalanamazken, zanaat utasından aldığı bir yıllık eğitimle başarılı bir meslek sahibi olmayı başarır. Bu durum da Usta Xəlil'in yetkin bir zanaat ustası olduğunu gösterir.

Nəriman Nərimanov'un "*Bahadır və Sona*" (1896) eserinde *Bahadır*'ın, üniversitede eğitim aldığı süreçte, bazı öğrencilere özel ders verdiği belirtilir. Bahadır, Menkilis'te bulunduğu süreçte Sona'ya da Farsça öğretir.

Sultan Məcid Qənizadə'nin "*Müəllimlər İftixarı*" (1898) adlı eserinde *Şeyda Bey*, Badkubə'de (Bakü'de) bir mektep öğretmenidir. Şeyda Bey, iki yüz öğrenciyə muallimlik yapar ve aldığı az miktar maaşından ihtiyaç sahibi olan öğrencilerine de yardımda bulunur. Öğretmen olduğu için daima şükreder ve insanlara yardımda bulunmayı kendisi için din borcu bilir:

Şükür xudayə ki, mən aciz bəndəsinə rəhm edib, mərifət xəzinəsinin astanasına yol vermiş və müəllimlik sənəti ilə məni mümtaz edib, müəllimlər zümrəsində mərifət gəncinəsinin kiliddarlarından birisi etmiş. Yenə şükür olsun xudayə ki, mənim səy və iradətim ilə qeyri bəndələr həm mərifət nemətinə nail olurlar (Qənizadə, 2006, s. 21).

Şeyda Bey'e göre; marifet ve bilgiye sahip olan insanlar, maddi açıdan sıkıntıda olsalar bile zengin sayılırlar, fakat marifetsiz insanlar, mal varlıklarına rağmen yine fakirdirler. Şeyda bey ise marifet zengini olduğu için mesuttur:

Mərifət varlığı, mal yoxluğunda həm qənidir, amma, mal qənisi, mərifət yoxluğunda yoxsuldur... şükür xudaya ki, mən Şeyda'nı mərifət dövlətindən məhrum etməyibdir. Hala əcnas və müxəlləfat qismi dövlətim yox isə də, lakin mərifət cəhətcə filcümlə varımdır (Qənizadə, 2006, s. 22).

Şeyda Bey, bir öğretmen olarak milletin gelişmesi yolunda karşılık beklemeden özveride bulunmayı gerekli sayar. Şeyda'ya göre; “*Müəllimin evi məktəbxanadır, (...) müəllimin təvabe' və ətbarı çocuq-şagirdlərdir, (...) müəllimin mal və məta'i dərş və təlimdir, müəllimin kəsb və icrəti öz millətinin məhəbbət və iradətidir*” (Qənizadə, 2006, s. 25).

Eserde Şeyda Bey'in eğitim yöntemleri ve okulda öğrencileriyle ne gibi çalışmalar yaptığı konusunda bilgi verilmez. Fakat onun fedakar, bilinçli ve ideal bir öğretmen olduğuna vurgu yapılır.

6.2.2.2. Kadın eğitimciler

Nəriman Nərimanov'un “*Bahadır və Sona*” (1896) adlı eserinde, Sona'nın iptidai mektepteki öğretmenin akıllı ve pedagoji hakkında bilgili bir kadın olduğu belirtilir. Eserde öğretmenin kimliği ve eğitim yöntemiyle ilgili bilgi verilmez. Fakat Sona gibi iyi öğrenciler yetiştirdiği cihetle onun yetkin bir öğretmen olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan Məcid Qənizadə'nin “*Müəllimlər İftixarı*” (1898) adlı eserinde, *Nigar Hanım* ve kayınvaliesi *Fatma Hanım*'ın, altı yaşında bulunan Diləfruz'a evde ilk eğitim verdikleri belirtilir.

Diləfruz, altı yaşındayken mektebe giderek, Kuran ve akait gibi bazı dersler alabilirken, amcası Şeyda Bey'in tavsiyesi üzerine *şəhrin bi-nizam mektebine* gitmez ve ilk eğitimini evde annesi Nigar Hanım ve babaannesi Fatma Hanım'dan alır. Nigar Hanım ve Fatma Hanım, küçük Diləfruz'a “*şürut-i din, adab-i namaz, qiraət-i Quran, yazmaq, xörəkpəzlik [yemek pişirmek], xəyyathıq, nəqşkarlıq və külfətə dair qeyri-qeyri işlər*” (Qənizadə, 2006, s. 19) öğretirler.

Eserde Nigar Hanım ve Fatma Hanım'ın eğitim seviyeleri belirtilmez. Fakat küçük kıza okuma yazma, kuran ve dini bilgileri öğrettikleri için, her ikisinin de eğitimli ve bilgili oldukları düşünülür. Ayrıca bu kadınların eğitim ve bilim anlayışının, o dönemde sıradan birçok Müslüman gibi dini bilgilerle sınırlı olduğu anlaşılır.

6.2.2.3. Din eğitimcileri

Axundzadə'nin “*Aldanmış Kəvakib*” (1857) hikâyesinde Yusif Sərrac, küçük yaşlarından itibaren dini öğrenim görür; eğitimini ikmal için Kazvin, İsfahan ve Şii mektebinin büyük değer verdiği Kerbela'da bulunur. Yusif, bu eğitim sürecinde birçok din adamından ders alır. Fakat onların dini kisve altında yaptığı sahtekârlıkları, verdikleri fetvaların dine ve akla uymadığını görerek bu zümreden nefret eder ve onlara karşı tavrı alır. Eserde Mollabaşı, Yusif Sərrac'dan söz ederken onun din adamları ve dinin esasına zararlı düşüncelere sahip olduğunu belirtir:

Bu məl'un həmişə öz müridlərinə sərahətən zıkr edir ki, guya üləma-yi giram, avamə fərib verirlər. Məsələn onun əqidəsilə, guya ictihad¹⁶ lazım deyil və xums¹⁷ və imam malı vermək xilafdır və guya üləma fəvt olan müctəhidin rəyində qalması o cəhətdən əvamə cayiz görmürlər ki, özlərinin bazarı rəvac olsun (Axundzadə, 2006, s. 81).

Yusif Sərrac, akla göre hareket eden, vicdaniyla karar veren, dürüst, cesaretli ve nefsi bütün bir kişiliğe sahip olduğu cihetle o dönemde üstün bir nüfuza sahip olan din adamlarına karşı tavırları saklamaz ve bulunduğu her ortamda ulemanın gerçek yüzünü ifşa eder. Bu tutumu sayesinde birçok sadık dost kazanmakla birlikte sayısızca düşman da kazanır. Axundzadə bu tiplmesiyle, eğitimin asıl amacı olarak hür düşünceli insan yetiştirmeyi amaçlar.

6.2.3. Eğitim kurumları

XIX. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'daki eğitim sisteminin Müslüman Arap, Fars eğitim sisteminin bir parçası olarak geliştiği bilinir. Bu durum Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sı istilası altına girmesine kadar devam eder. Rusların bu süreçte sömürgecilik ve Ruslaştırma politikasını uygulamak amacıyla Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde açtıkları eğitim kurumları, maarifçi aydınların da kesintisiz azmi ile halk arasında zamanla eğitimin yaygınlaşmasına sebep olur. Çalışmanın bu bölümünde yenileşme döneminde Azerbaycan'daki eğitim kurumları hakkında genel bilgi verilip, dönemin eserlerinde bu hususun nasıl yer aldığı değerlendirilecektir.

¹⁶ İctihād; nassın lafiz ve manasından hareketle, nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer'i hüküm hakkında zanni bilgiye ulaşma çabasının genel adı. Kapsamlı bilgi için bkz. (Apaydın, 2000, ss. 432-445).

¹⁷ Sözlükte *beşte bir* anlamına gelen hums kelimesi, İslâm hukuku literatüründe ganimetlerden ve bu hükümde olan mallardan kamu adına, belirli alanlarda sarf edilmek üzere alınan beşte birlik (yüzde yirmilik) payı ifade eder. <https://islamansiklopedisi.org.tr/humus--ganimet>

6.2.3.1. Medreselerde eğitim

19. asrın başlarında Azerbaycan'da daha önceki yıllarda olduğu gibi medreseler önemli eğitim merkezlerinden biriydi. Gence, Şamahı, Bakü, Şuşa gibi kentlerde dönemin önemli medreseleri mevcuttu. Medreselerde alfabe, Kuran, fıkıh ve diğer ilahiyat dersleri okutulup, daha sonra Farsça ve Arapça öğretiliyordu. Bu dönemde ilim, sanat ve edebiyat İslam dininin nüfuzu ve hâkim tesiri altında olduğu gibi, ilimde skolastik düşünce hüküm sürmekteydi. Kuran ayetlerinin ve dini risale ile kitapların şerhi, hükümet sülalelerinin tarihi, ahlak ve mantık, din adamlarının fikrini meşgul eden esas konulardı (Qasımzadə, 2018, ss. 13-14). İran, Mısır ve Osmanlı Devleti'nde eğitim alan müderrislerin eğitim verdiği medreselerde sadece dini eğitim verilmiyor, modern bilimler de öğretiliyordu. Bu yüzden Medreselerde sadece mollalar değil, şairler, yazarlar, öğretmenler de yetişmiştir (Abbasi, 2019, s. 14).

Mirza Fəthəli Axundzadə'nin "*Aldanmış Kəvakib*" (1857) isimli hikayesinde Yusif Sərrac, ilk öğrenimini kazvinde bitirdikten sonra, eğitimini ikmal etmek için İsfahan, ardından da Kərbela'ya gider. Yusif'n eğitim için girdiği kurumlar hakkında eserde herhangi bir açıklamaya yer verilmez. Fakat yazarın "*böyük alimlərin məclisində təkmil-i ülumə şüru etdi. (...) tamam ülum-i İslamiyyəyə vaqif oldu*" (Axundzadə, 2006, s. 82) diye yaptığı açıklamasından, Yusif'in medresede öğrenim gördüğü anlaşılır.

6.2.3.2. Mekteplerde eğitim

Yirminci asrın ilk yıllarına kadar İran ve Azerbaycan'da Müslümanların ilkokul kurumu Mektepler veya Mektephanelerdi. Bazı eyaletlerde hükümet tarafından açılan tek Türk Rus mektepleri de mevcuttu. Mekteplere, halk arasında *kətəbxane*, *kətvxane*, *müəllimxane*, *amuzqarxane*, *məscid məktəbləri*, *Quran məktəbləri* ve *dəbestan* da denmekteydi. Bazı yazarlar, yeni usul mekteplere karşı, eski mektepleri *Mollaxana* diye de kayda almışlar. Genellikle mescit veya küçük binalarda eğitim yapan mekteplerin her birinde, sayıları 10'dan 100'e kadar öğrenci eğitim görmektedir. Dersleri mollalar vermekte, medreselerin masrafı ise kısmen mescitler veya veliler tarafından karşılanmaktaydı. Mekteplerde çocuklara Arap-Fars alfabesinin okuma yazması öğretilirdi. Bazen bu öğrenim sadece harfleri okumakla sınırlanırdı. Muallimin pedagoji becerisine ve öğrencinin yeteneğine bağlı olarak okuma yazmayı öğrenme süresi bir yıldan on yıla kadar uzayabilirdi. Müslüman ülkelerde iptidai tahsilin süresini azaltmak ve eğitim sürecini hafifletmek yönünde bazı öncül mekteplerin muallimleri Arap-Fars alfabesini sadeleştirme için yol arayışlarında bulunmuşlar. Onların bu teşebbüsü bazen faydalı olsa da birçok sorunu da beraberinde getirmiştir ki bu sorun günümüze kadar devam etmektedir. Mektepler, din adamlarının ve hâkim feodal dairelerin etkisi altında

olsa da, aslında o dönemki halkın aydınlanması için büyük öneme sahiptirler (Yəqubi, 2005, ss. 198; 125).

Mirza Fəthəli Axundzadə'nin "*Aldanmış Kəvakib*"inde (1857) *Yusif Serac*'ın Kazvin'de bir mektepte ilk eğitim aldığı belirtilir. Yusif, bu mektepte dini bir eğitim sürecinden geçtikten sonra İsfahan'a, ardından da Kerbela'ya gider. Eserde Yusif'in eğitim aldığı mektep ve oradaki öğrenim süreci ile ilgili ayrıntı verilmez.

Nəriman Nərimanov'un "*Bahadır və Sona*" (1896) eserinde *Sona*'nın, Tiflis'te bir mektepte ilk eğitim aldığı belirtilir. Sona, bu mektepte yetkin öğretmenlerden iyi eğitim aldığı için başarılı bir eğitim süreci geçirir ve iptidaî mektebini dereceyle bitirir. *Sona*'nın eğitim aldığı mektep hakkında yazar bilgi vermez. Fakat o dönem Tiflis'te Çar idaresi tarafından mülkî ve askerî mekteplerin açıldığı söz konusudur. *Sona*'nın da bu mekteplerin birinde eğitim aldığı muhtemeldir.

6.2.3.3. *Gimnazyada eğitim*

Yenileşme döneminde eğitim alanında yaşanan hızlı gelişmeler, Azerbaycan topluluğunu da etkisi altına alır ve halk arasında iptidaî eğitim yaygınlaşır. Bu gelişmeler, orta dereceli eğitim kurumlarının yaranmasına zemin hazırlar. Böylece halkın bu ihtiyacını karşılamak için Gimnaziya adı verilen mektepler kurulur (Əhmədov, 2010, s. 29). Gimnazyalara halk tarafından kurulmaz, Rus yönetimi tarafından açılır, eğitim dili Rusçadır, buralarda dini eğitim önemlidir ve Hristiyanlık bilgileri yani dini dersler, Müslüman öğrenciler için de mecburidir. Bunun yanında bu mekteplerde Yunanca, Latince gibi klasik diller ve Fransızca da öğretilmekte idi. Bu mekteplerin Kafkasya'daki asıl amacı yerli ahalinin çocuklarına (Türk, Ermeni, Gürcü) Rusça öğretmek ve bu okullarda yetişen gençleri Rus yönetiminde, tercüman, memur olarak kullanmaktı (Y. Akpınar, kişisel iletişim, 22 Mart 2022).

Nəriman Nərimanov'un "*Bahadır və Sona*" (1896) adlı eserinde *Bahadır*'ın, gimnazyada eğitim aldığına dair bilgi var. Eserde *Bahadır*'ın ilk ve orta eğitimi hakkında bilgi verilmez. Gimnazyaya beşinci sınıfa geçtiği sırada babasını, bir yıl sonra da annesini kaybeder ve büyük sıkıntılar yaşadığı için mektebi bırakmayı düşünür. Fakat arkadaşlarının yardımıyla bu mektebi bitirip üniversiteye geçmeyi başarır.

Aynı eserde, *Sona*'nın babası *Yusif* de gimnazyada eğitim almış diğer kahramandır. *Yusif*'in babası, Tiflisli zengin ve kültürlü bir tüccardır. İleri görüşlü bir zat olduğu için oğluna iyi bir eğitim aldirmek ister. *Yusif*, ilk ve orta eğitimini bitirdikten sonra gimnazyaya geçer. Fakat gimnazyada okurken babası vefat eder okulu bırakır.

Sultan Məcid Qənizadə'nin “*Allah Xofu*” (1906) adlı eserinin asli kişisi Əsgər'in, *Ələkbər* və *Ələsgər* adlı iki oğlunun gimnazyada okudukları belirtilir. Yazar, gimnazyada eğitim alan Türk çocuklarının ana dili ve edebiyatı okutulmasının ihmale uğradığını ifade eder. Çünkü asıl eğitim Rusça olarak veriliyordu ve yerli çocuklara kendi dillerinde sadece basit dini bilgiler ve biraz da okuma-yazma öğretiliyordu.

6.2.3.4. Üniversitelerde eğitim

İncelediğimiz dönemde Azerbaycan'da ve hatta Kafkasya'da modern anlamda herhangi bir üniversite bulunmamaktadır. Dönemin aydınlarının bile yüksek eğitim için Rusya'nın Petersburg, Moskova ve Odessa gibi büyükşehirlerine, bazen de Avrupa'ya gittikleri bilinmektedir.

Nəriman Nərimanov'un “*Bahadır və Sona*” (1896) adlı povestinde *Bahadır*'ın üniversitede eğitim aldığı belirtilir. Bahadır, gimnazya eğitimi esnasında anne babasını kaybeder. Bu kayıp, Bahadır'ı duygusal ve maddi sıkıntılara soksa da, eğitimini yarım bırakmaz ve Petersburg'da bir üniversiteye girmeyi başarır. Bahadır, üniversitede öğrenciyken bazı öğrencilere özel ders vererek maddi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır. Hatta ihtiyacı olan arkadaşlarına da maddi yardımda bulunur.

Bahadır, üniversitenin dördüncü senesinin yaz mevsiminde birkaç arkadaşıyla birlikte gezmek için Menkilis'e gider ve orada bir Ermeni kızı olan Sona'ya özel olarak Farsça eğitim verir. Bu eğitim sırasında Bahadır ve Sona arasında duygusal bağ oluşur, fakat dini-millî farklılık gençler arasında birlikte olmaya engel olur ve Bahadır'ı intihara sürükler. Böylece Bahadır'ın hayatındaki birçok şey gibi, üniversite eğitimi de yarım kalır.

Eserde *Sultan* ve *Aleksey*'in de Bahadırla aynı üniversitede öğrenci oldukları belirtilir. Bu gençlerin üniversitede okudukları bölümle ilgili bilgi verilmez. Aynı eserin kadın kahramanı *Sona*'nın *Jenski institute*'dan mezun olduğu ifade edilir. Yazar bu eğitim kurumuyla ilgili herhangi bir açıklama yapmaz. Fakat o dönemde kızlar için üniversitelerin olmadığı göz önüne alındığında, Sona'nın okuduğu bu okulun, lise düzeyinde bir kız okulu olduğu anlaşılıyor.

6.2.3.5. Evlerde ve özel mekânlarda eğitim

Tez kapsamında ele aldığımız eserlerde, resmi eğitim kurumları dışında, kahramanların bir kısmının evlerde veya bazı özel mekânlarda eğitim aldığı da söz konusudur. Abbasqulu Ağa Bakıxanov'un “*Kitab-i Əsgəriyə*”sinde (1837) Əsgər'in, mersiyehanlık öğrenmek için; Quba şehrinde bulunan, minber reisleri [ileri gelen din adamları] ve büyükler toplanan camilerde, bazen de hocasının evinde bulunarak eğitim aldığı belirtilir.

Nəriman Nərimanov'un "*Bahadır və Sona*" (1896) adlı eserinde Bahadır, özel olarak Farsça öğretmek için Sona'nın evine yerleşir ve üç ay boyunca genç kıza eğitim verir. Eserde, Sultan'ın âşık olduğu [alafranga] Türk kızın, üniversite eğitimi dışında müzik, dans, Fransızca ve Rusça bildiği belirtilir. Kızın bu becerileri, özel öğretmenler tarafından evde öğrendiği düşünülmektedir.

Sultan Məcid Qənizadə'nin "*Müəllimlər İftixarı*"nda (1898) Diləfruz'un evde annesi ve babaannesinden ilk eğitim aldığı belirtilir. Kadınlar Diləfruz'a okuma yazma, kadınlara mahsus dini bilgiler, el işleri ve ev işleri öğretirler.

Qənizadə'nin "*Allah Xofu*"nda (1906) da; gimnazyada eğitim alan Ələkbər və Ələsgər isimli iki çocuğun evde özel olarak Türk dili ve edebiyatı öğrenimi gördükleri belirtilir. Fakat çocuklara eğitim veren kişi hakkında açıklama yapılmaz.

SONUÇ

Modernleşme döneminde Osmanlı ve Azerbaycan topluluğunda, modern Batı kültürünün ve değerlerinin aktarılması sonucunda sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik olmak üzere pek çok alanda değişimler yaşanır. Bu süreç, diğer alanlarda olduğu gibi eğitimde de büyük hareketliliğe neden olur. Bu çalışmada Yenileşme döneminde eğitim sorunuyla ilgili her iki toplulukta yapılan faaliyetlerin ve yazılan eserlerin bazı farklılıklarına rağmen birçok benzerlik taşıdığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu süreçte her iki topluluğun aydın ve yazarlarının da aynı çizgide hareket ettiği anlaşılmıştır. Tanzimat sanatçılarının üzerinde durduğu öncelikli konu eğitim ve maarıftır. Bu durum Azerbaycanlı aydın ve sanatçılar için de söz konusudur. Her iki topluluğun sanatçıları toplumdaki ahlaki çöküntünün temelinde daima cehaletin var olduğunun altını çizerler ve eserlerinde çocuk eğitimi, kadın eğitimi, anne-baba eğitimi ve aile terbiyesi gibi sorunlara genişçe yer verirler.

Tanzimat aydınları, medeniyetin teknik araçlarına ulaşabilmek için özellikle Avrupa'daki bilim, teknik ve eğitim çalışmalarının örnek alınması hususunda görüş birliğine varırlar. Bu süreçte ise milli ve kültürel değerleri kaybetmeden bilinçli, kültürlü, çalışkan, üretken ve sürekli öğrenen *yeni insan* vasıflarına sahip bireyler yetiştirmeyi arzu ederler. Azerbaycan aydınları da Batılıların tüm üstünlüğünü bilgili ve ilim sahibi olmalarına bağlarken, Doğu halklarının hor görülmesini ve zilletini eğitimsizlik ile ilişkilendirirler. Bu hususta ise din adamlarını eleştirirler. Onlar başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere tüm İslam halklarının bilim ve sanatı öğrenerek Batılı toplumların seviyesine yetişebileceğine inanırlar.

Maarifçi ve Tanzimat aydınlarının bir diğer ortak yanı edebiyatı toplumun yararına kullanmak ve edebi eserleri bir eğitim aracı olarak görmeleridir. Bu yazarlar çeşitli konularda hem kendi düşüncelerini hem de bilgi aktarımı sağlamak için roman ve hikâye yanında gazete ve tiyatrodan da yararlanırlar. Böylece daha çok kişiye ulaşmayı amaçlarlar.

Tanzimat sanatçıları roman ve hikâyelerinde çocukların ve gençlerin eğitim sorununa genişçe yer verirler. Bu sanatçıların değindiği eğitim sorunlarından biri çocukların aile içerisindeki terbiyesi, ilk eğitimi ve modernleşmeyle birlikte eğitimlerinde görülen değişimlerdir. Eserlerde kız ve erkek çocukların farklı eğitim sürecinden geçtiği dile getirilirken, kız çocuklarının eğitilmesi gereği de sıklıkla vurgulanır. Roman ve hikâyelerde kız çocuklarının eğitimiyle ilgili yaşanan en önemli sorunlardan biri ergenlik dönemine giren kızların mektep eğitimine son verilmesidir. Bu sorunla ilgili mutaassıp ailelerle birlikte

dönemin eğitim sistemi de sorumlu tutulur ve kız çocuklara hizmet veren bir eğitim kurumunun olmaması eleştirilir.

Eğitimi yarım kalan kız çocuklarının bir kısmının aile desteğiyle eğitimlerine evde devam ettiği, bir kısmının da dikiş, nakış ve ev işleri gibi el becerilerini geliştirmeye yöneldikleri dikkat çeker. Alafranga aile ortamında yetişen kız çocuklarının eğitiminin ise Batı kültürüne uygun bir şekilde sürdürüldüğü görünür. Bu konuda yazarlar yanlış Batılılaşmanın etkisine değinirler ve Alafranga kültürüne kapılan bilinçsiz ailelerin hatalı eğitim ve terbiyesi sonucunda çocuklarının sorun yaşayacağını vurgularlar.

Azerbaycan yazarlarının eserlerinde de kız çocuklarının eğitim sorunu önemli yer tutar. Bu eserlerde nitelikli mekteplerin olmayışı yüzünden, Türk kız çocuklarının mektep eğitiminden mahrum bırakıldığı dikkat çeker. *Şəhrin bi-nizam* mektepleri yüzünden [Sultan Məcid Qənizadə'nin *Müəllimlər İftixarı* hikâyesinde Diləfruz örneği] mektep eğitimine devam edemeyen kız çocuklarının eğitimi aile içinde devam eder. Kızlar dikiş, nakış, yemek pişirme, yazı yazma ve Kuran okuma gibi becerileri yakın aile bireylerinden öğrenirler. Azerbaycan roman ve hikâyelerinde bilinçli Türk ailelerin, kız çocuklarını ahlaklı, nezaketli, çalışkan ve kültürlü yetişmesine yönelik sarfettikleri çabalar önemle vurgulanır.

Tanzimat eserlerinde olduğu gibi, Azerbaycan yazarlarının eserlerinde de yanlış Batılılaşma meselesi ele alınır ve Alafranga kültürle yetişen kızların eğitim sorunu değerlendirilir. Bu eserlerde bilinçsiz yetişen Azerbaycanlı Türk kızların Avrupa kültürünün [özellikle Rus kültürünün] taklitçisi haline gelmeleri, kendi kültürlerinden kopmaları ve eğitim aldıkça züppeleşmeleri [Nəriman Nərimanov'un *Bahadır və Sona* adlı eserinde Sultan'ın kız arkadaşı örneği] ciddi bir sorun olarak dikkatlere sunulur. Tanzimat ve maarifçi yazarların eserlerinde kadın eğitime de önemli yer verilir ve toplumun aydınlanmasında eğitilmiş kadının rolüne dikkat çekilir. Bu yazarlara göre kadının eğitilmiş, bilgili, kültürlü ve modern olması gelecek nesillerin düzgün yetişmesinde önemli bir faktördür.

Tanzimat roman ve hikâyelerinde erkek çocukların ve gençlerin eğitimi ile ilgili sorunlar genellikle yanlış Batılılaşmaya dayandırılarak ortaya çıkar. Bu eserlerde aile eğitimi ve terbiyesinden mahrum kalan ve alafrangalığa düşkün olan erkekler bir nevi *kimlik bunalımına girerek* ilerleyen süreçte çeşitli sıkıntılara maruz kalırlar.

Baba otoritesinin olmayışı da erkek çocukların eğitim sorununun başka bir nedenidir. Çocukluk yıllarını baba ilgisinden mahrum kalarak geçiren erkekler bu eksiklikler nedeniyle ileride karşılaştıkları sorunlar karşısında güçlü duruş sergileyemezler. Buna karşılık iyi bir aile

terbiyesinden ve eğitim sürecinden geçen erkekler, yazarlar tarafından idealize edilirler. Bu erkekler düzenli eğitim aldıktan sonra hem kendi çabalarıyla hem aile [bazen devlet] desteğiyle eğitimlerini geliştirmek için yurt dışına gönderilirler. Fakat sağlam karakterleri sayesinde Batı'nın cazibesine kapılmadan eğitimlerini tamamlayıp, ailesine, çevresine ve ülkesine faydalı bireyler olarak ülkeye geri dönerler. Azerbaycan yazarlarının eserlerinde de terbiyeli ve yüksek eğitimli kişiler ideal tipler olarak öne çıkarlar. Bu kişiler görmüş oldukları eğitim sayesinde sağlam bir dünya görüşüne sahip, iyiyi kötünden ayırt edebilen, kültürlü, ahlaklı ve ideal tipler olarak sunulurlar.

Ayrıca Tanzimat yazarlarının eserlerinde esir, köle, cariye, evlatlık konumunda olan bireylerin de eğitim meselesi yer alır. Fakat Azerbaycan yazarlarının incelenen eserlerinde bu konulara dair bir örnekle karşılaşılması. Bu da toplumsal bir sorun olarak kabul edilen kölelik ve esaret meselesinin, Osmanlı'da Azerbaycan'dan daha evvel ele alındığını gösterir.

Tanzimat eserlerinde eğitimci ve öğretici kişilikleriyle öne çıkan yerli ve yabancı kahramanlar önemli yer tutar. Farklı eğitim anlayışına sahip olan bu kişilerin bir kısmının Batılı, bir kısmının da geleneksel tarzda anlayış sergiledikleri görünür. Dönemin eserlerinde kahramanlar kurum dışındaki eğitimlerini bir veya birkaç öğretmen aracılığı ile devam ettirirler. Özellikle kız çocuklarının yarım kalmış eğitimleri, özel eğitimciler sayesinde ilerler ki bunları bir kısmı âlim denilecek kadar bilgi sahibi, bir kısmı da alanlarında yetkin olmayan kişilerdir. Bu eğitimciler çocukların eğitimi ve terbiyesiyle yakından ilgilendikleri için onların kişiliği üzerinde önemli izler bırakırlar.

Eserlerde, özel öğretmenler dışında baba başta olmak üzere; anne, ağabey, dayı ve amca gibi bazı aile fertlerinin ve yakın akrabaların da ilk eğitim verdikleri görünür. Ayrıca bazı eserlerde gayrimüslim bireylerin dini kimlikleri olan rahibeler ve papazlardan eğitim aldıkları söz konusudur. Rahibeler ve papazlar, ilk eğitim dışında dini eğitim de verirler. Fakat bu eğitimlerin pek kalıcı olduğu söylenemez.

Tanzimat eserlerinin birçoğunda özellikle kız çocuklarına eğitim veren mürebbiyelere de sıklıkla yer verilir. Genellikle Fransa'da iyi bir eğitim almış, müzik alanında bilgili ve yabancı dile hâkim olan mürebbiyeler, varlıklı ailelerin çocuklarına eğitim vermek için çocukların yaşadığı evler ve konaklara dâhil olurlar. Bu kişiler arasında görevini düzgün icra edenlerle birlikte, Türk örf-adetlerine ve İslamiyet'e karşı olumsuz tavır takınanlar da yer alır. Bu tip mürebbiyelerden eğitim alan çocuklar kendi kültür, gelenek ve milli değerlerine yabancı olarak yetişirler. Bu durum da dönemin önemli eğitim sorunlarından biri olarak ele alınır.

Tanzimat yazarları, mürebbiyelerin çocuk eğitimine fayda sağladıklarını vurgulamakla beraber kültürel bocalamaya neden oldukları için onları eleştirirler.

Tanzimat eserlerinde ayrıca çocukların hayata hazırlanmasında etkili olan ve eğitim sürecinde yanlarında olan dadı, kalfa ve lala gibi kişilerle de karşılaşırız. Bu kişiler bilinçsizce geleneklere bağlı, cahil ve eğitimsiz insanlardır ve çocuk eğitimi açısından herhangi bir fonksiyona sahip değiller.

Yenileşme döneminde Azerbaycan yazarlarının eserlerindeki eğitimci kişiler; din âlimleri, mersiye hanlar, özel eğitimciler, resmi okul öğretmenleri ve evlerde geleneksel eğitim veren aile fertleri olarak öne çıkar. Bu kahramanlar arasında yazarların din âlimlerine karşı olumsuz tavrı dikkat çeker. Eserlerde din adamları cahil, sahtekâr, çapulcu, dine ve akla aykırı düşüncelere sahip tipler olarak keskin eleştirilere maruz kalırlar. Bilgi açısından donanımlı okul öğretmenleri ve mesleki öğretim veren ustalar ise öğrencilerini iyi yetiştirdikleri için takdir edilirler.

Tanzimat eserlerinde eğitim veren kurumlara ve bu kurumlarda uygulanan eğitim yöntemlerine genişçe yer verilir. Bunların dışında evler ve konaklar da birer eğitim mekânı olarak gösterilir. Tanzimat'tan önce Osmanlı Devletinin en önemli eğitim kurumu olan medreselerin, bazı Tanzimat yazarlarının eserlerinde yer aldığı görünür. Bu eserlerde medrese eğitimi alan kahramanların sayıca az olduğu dikkat çeker. Söz konusu durumu; medreselerde meydana gelen bozulmaya, Batılılaşma hareketleri sebebiyle modern öğretim kurumlarının açılmasına, bu yüzden de halkın medreselere talebinin azalmasına bağlamak mümkündür.

Sıbyan mektepleri, ilkokul seviyesinde eğitim veren bir kurumdur. Bu mektepler, bireyler için yeterli bir eğitim kurumu değildir. İncelenen eserlerdeki kahramanlar için de bu mekteplerin öğretim açısından yetersiz kaldığı görünür. Bir orta öğretim kurumu olan ve pozitif bilimlerle eğitim veren Rüştîye Mektepleri, Osmanlı devletinin son dönemlerinde eğitimde Batılılaşmanın en önemli göstergelerinden biridir. Bu mekteplerde öğrenim görmüş roman ve hikâye kahramanlarının birçoğunun eğitimleri esnasında veya eğitimlerini bitirdikten sonra kendilerini geliştirmek için özel eğitim aldıkları görünür. Bu da söz konusu kurumların öğretimini yeterli olmadığını ispat eder.

İdadî mektebi, öğrencileri yüksekokula hazırlama gayesiyle kurulan orta öğretim kurumudur. İncelenen eserlerde de kahramanların askerî okullara girmek için bu kurumlarda eğitim aldıkları tespit edildi. Sultânî mektebi, Osmanlı'da modernleşmeye gidilme ihtiyacı sonucunda kurulan ve tamamen Batılı düzeyde eğitim veren bir kurumdur. Bu kurumda eğitim

alan bazı kahramanlar kendi kültüründen kopuk, yozlaşmış ve Batı hayranı bir zümre olarak ortaya çıkarken, bazıları da kendi milli ve kültürel değerlerine sahip çıkan ideal kahramanlar olarak karşımıza çıkarlar. Bu durumu her iki zümrenin aldıkları aile terbiyesiyle ilişkilendirebiliriz.

Ayrıca yükseköğretim kurumları olan Darulfünun, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye, Askerî Okullar ve Dâru'lmuallimât da Tanzimat eserlerinde adı geçen eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlarda eğitim alan kahramanlar, birkaç istisna dışında genellikle yazarlar tarafından idealize edilirler. Yüksek eğitilmiş ideal tiplerin bazen abartılı kişilik özelliklere sahip olduklarını, yazarların bu tipler üzerinden kendi sosyal-siyasal düşüncelerini okurlarına iletmek istediklerine bağlamak olur.

Bu okullar haricinde dönemin eserlerinde Azınlık Mektepleri, Pansiyon, Manastır, Rahibe Mektebi ve Kalemler gibi kurumlardan da bahsedilir. Tanzimat döneminde yabancıların kendi eğitim kurumlarında eğitim görmeleri için yaptıkları siyasi baskılar sonucunda azınlık mektepleri kurulur. Bu okulların eğitimin modernleşmesinde önemli bir sorun teşkil ettikleri belirtilir. Lazarist Mektebi ve Robert Koleji dönemin eserlerine yansımış olan azınlık okullarından bazısıdır. Pansiyonlar, dönemin resmi olmayan ve disiplinden yoksun eğitim kurumlarındandır. Bu kurumlarda eğitim alan kişilerin genellikle Fransız etkisinde öğrenim gördükleri ve ağırlıklı olarak Fransız dili ve edebiyatı, musiki ve nakış dersleri aldıkları tespit edildi. Manastırlarda eğitim alan kahramanların ise tutucu bir terbiye ve disiplinli eğitimden geçtikleri için olumlu kişilik özelliklerine sahip oldukları anlaşılar.

Ayrıca kalemler de memur yetiştiren kurumlardan biri olarak dönemin birçok eserine yansımıştır. Bu kurumların bozulması ve orada boş zaman geçiren memurların haksız yere maaş almaları bazı roman kahramanların dilinden eleştirilir. Bunların dışında Tanzimat eserlerinde eğitim ve öğretimin evler, konaklar ve bazı özel mekânlarda da gerçekleştirildiği söz konusudur. Evlerde, başta evin babası olmak üzere bazı aile fertleri, çocuklara ilk eğitim verirken, bazen de özel eğitimciler ücret karşılığında evlere ve konaklara gelerek bu işi üstlenirler. Bu husus incelenen eserlerin büyük bir kısmında göze çarpar.

Modernleşme döneminde Azerbaycan'da yazılan eserlerde de *Medrese*, *Mektep*, *Gimnazya* ve *Üniversite* gibi eğitim kurumlarına yer verilir. Ayrıca evlerde ve özel mekânlarda da eğitim ve öğretim gerçekleştirildiği söz konusudur. Eserlerde medreselerin bir yüksek eğitim kurumu olduğu ve talebelerin, aldıkları ilk eğitimlerini bu kurumda tekmil ettikleri belirtilir.

Bu eserlerde bir ilkokul kurumu olan mekteplerde eğitim alan kahramanlardan da söz edilir. Dönemin eserlerinde mekteplerle ilgili dikkat çeken hususlardan biri; Ermeni çocukların eğitim aldığı okulların iyi bir eğitim sistemine sahip olduklarıdır. Bu okullarda okuyan çocukların iyi yetiştiği açıklanır. Bu da Kafkasya’da Ermenilerin Türklerden önce modern eğitime başladıklarını ve bundan iyi sonuçlar aldıklarını gösterir.

Gimnaziyalar, modernleşme döneminde Azerbaycan’da eğitim alanında yaşanan gelişmeler sonucunda tesis edilen orta dereceli eğitim kurumlarıdır. Eserlerde gimnazyalarla ilgili anlatılan hususlardan biri; bu okullarda eğitim alan Azerbaycanlı öğrencilere Türk dili ve edebiyatının okutulmaması, dolayısıyla çocukların bu konularda sorun yaşamalarıdır.

Bazı eserlerde üniversite eğitimi alan kahramanlara da yer verilir. Fakat eserlerin yazıldığı dönemde Azerbaycan’da ve hatta Kafkasya’da modern anlamda herhangi bir üniversitenin bulunmadığı söz konusu olduğu için kahramanların yüksek tahsillerini Rusya’nın çeşitli şehirlerinde yaptıkları görülür. Bu eserlerde ayrıca resmi eğitim kurumları dışında, kahramanların bir kısmının evlerde veya bazı özel mekanlarda eğitim aldığı da göze çarpar.

Kısacası, modernleşme döneminde Osmanlı ve Azerbaycan yazarları, eğitimi eserlerinin merkezine alırlar ve eğitim sorunlarını değişik başlıklar altında işlerler. Bu yazarlar, eğitimle ilgili görüşlerini ortaya koyarken, modernleşmenin bir tezahürü olan eğitimde yenileşmeye de destek verirler.

KAYNAKÇA

I. İncelenen Roman ve Hikâyeler:

- Abbasqulu Ağa Bakıxanov, (2013). *Kitab-i Əsgəriyyə*, (Haz.) Nəhmətova, K., Bakü: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Ahmet Mithat Efendi, (1299). *Dürdane Hanım*, İstanbul: Tercüman-i Hakikat Gazetesinden Tefrika Olunan Risale.
- Ahmet Mithat Efendi, (2000). *Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*, (Haz.) Çoruk, A. Ş., Bütün Eserleri Romanlar II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2000). *Taaffüf*, (Haz.) Birinci, N., Çoruk, A. Ş. ve Ülgen, E. Bütün Eserleri Romanlar XIV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2000). *Zeyl-i Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*, (Haz.) Çoruk, A. Ş., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2002). *Bütün Eserleri- Romanlar XI- Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar*, (Haz.) Sağlam. N. ve Andı, M. F., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2016). *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, (Haz.) Baş Çağın, Ş., İstanbul Özgür Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2016). *Müşahedat*, (Haz.), Nemutlu, Ö., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Bahtiyarlık*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Cinli Han*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Çingene*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Diplomalı Kız*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Esaret*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Felsefe-i Zenan*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Firkat*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Gençlik*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Ölüm Allah'ın Emri*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi, (2017). *Letaif-i Rivayat- Teehhül*, (Haz.) Gökçek, F. ve Çağın, S., İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Emin Nihat, (2016). *Müsameretname- İhsan Hanım yahut Atiye Hanımla Uşşakının Sergüzeşti*, (Haz.) Çağın, S. ve Gökçek, F., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Emin Nihat, (2016). *Müsameretname- Kapı Kethüdası Behçet Efendi ile Makbule Hanım'ın Sergüzeşti*, (Haz.) Çağın, S. ve Gökçek, F., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Emin Nihat, (2016). *Müsameretname- Bir Osmanlı Kaptanının bir İngiliz Kızıyla Vuku Bulan Sergüzeşti*, (Haz.) Çağın, S. ve Gökçek, F., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Emin Nihat, (2016). *Müsameretname- Faik Bey ile Nuridil Hanım'ın Sergüzeşti*, (Haz.) Çağın, S. ve Gökçek, F., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Emin Nihat, (2016). *Müsameretname- Vasfî Bey ile Mukaddes Hanım'ın Sergüzeşti*, (Haz.) Çağın, S. ve Gökçek, F., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Fatma Aliye Hanım, (2012). *Refet*, (Haz.) Karaca, Ş., İstanbul: Kesit Yayınları.
- Fatma Aliye Hanım, (2014). *Muhadarat*, (Haz.) Gökçek, F., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Mehmed Murad, (1999). *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, (Haz.) Şimşek, T., Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mirza Fəthəli Axundzadə, (2006). *Azərbaycan Nəsrî Antologiyası I- Aldanmış Kəvakib (Hekayat-i Yusif Şah)*, (Haz.) Əsgərli, Z., Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
- Nabizade Nazım, (2016). *Zehra*, (Haz.) Fedai, Ö., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Namık Kemal, (2014). *Cezmi*, (Haz.) Oğuz, O., İstanbul: Özgür Yayınları.
- Namık Kemal, (2016). *İntibah*, (Haz.) Akyol, S., İstanbul: Özgür Yayınları.

Nəriman Nərimanof, (1913). *Bahadır və Sona*, Bakü: Bəradəran-i Orucof Nəşriyyatı.

Recaizade Mahmut Ekrem, (2017). *Araba Sevdası*, (Haz.) Çağın, S., İstanbul: Özgür Yayınları.

Sami Paşazade Sezai, (2016). *Sergüzeşt*, (Haz.) Bağcı, M., İstanbul: Özgür Yayınları.

Sultan Məcid Qənizadə, (2006). *Sultan Məcid Qənizadə Seçilmiş Əsərləri- Allah Xofu*, (Haz.) Zamanov, A. ve Araslı, H., Bakü: Avrasya Press Yayınları.

Sultan Məcid Qənizadə, (2006). *Sultan Məcid Qənizadə Seçilmiş Əsərləri-Məktubat-i Şeyda Bəy Şirvani, Cüzv-i Əvvəl- Müəllimlər İftixarı*, (Haz.) Zamanov, A. ve Araslı, H., Bakü: Avrasya Press Yayınları.

Şemseddin Sami, (2016). *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*, (Haz.) Nemutlu, Ö., İstanbul: Özgür Yayınları.

II. Faydalanılan Kaynaklar:

II. I. Kitap:

Abbasqulu Ağa Bakıxanov, (2013). *Abbasqulu Ağa Bakıxanov'un Kitab-i Əsgəriyyə Hekayəsi*, (Haz.) Nəhmətova, K., Bakü: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

Akpınar, Y., (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Akpınar, Y. ve Ağca, F. (2018). *Çağdaş Türk Edebiyatları I*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Akyüz, Y., (1985). *Türk Eğitim Tarihi- Başlangıçtan 1985'e*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti II, (2006). (Haz.) Axundov, A., Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Baykara, H., (1966). *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Ankara: TKAE Yayınları.

Bayram, P., (2013). *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I-II*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Çağın, S., (2018). *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Hikâye*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Çağın, S., (2007). Efsaneden Edebiyata, *Tunca Kortantemer İçin*, İzmir: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Əhmədov, H., (2010). *Azərbaycan Təhsilinin İnkişaf Strategiyası*, Bakü: Elm Nəşriyyatı.
- Enginün, İ., (2015). *Yeni Türk Edebiyatı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hac Zeynəlabidin Mərağeyi, (1323). *Səyahətnâmə-yi İbrahim Bəy ya Bəlâ-yi Təəssüb-i U*, Kahire- Mısır.
- Hacıəli Ş., (2007). *Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar*, Bakü, Təhsil Yayınları.
- Has-Er, M., (2000). *Tanzimat Devri Türk Romanlarında Kadın Kahramanlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Hayta, N. ve Ünal, U., (2020). *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kanter, B., Argunşah, H., Daşcıoğlu, Y. ve Akpınar, S., (2019). *Yeni Türk Edebiyatına Giriş II*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kaplan, M., (2014). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kodaman, B., (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Məmmədli, P., (2009). *Cənubi Azərbaycan'da Portreler və Şəxsiyyətlər*, Bakü: Elm Nəşriyyatı.
- Məmmədov, N., (2005). *Mirzə Fətəli Axundzadə Əsərləri I*, Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
- Mir Celal ve Hüseynov, F., (2018). *XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Bakü: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Mirza Fəthəli Axundzadə, (2005). *Mirza Fəthəli Axundzadə Əsərləri I*, (Haz.) Məmmədov, N., Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

- Mirza Fəthəli Axundzadə, (2006). *Azərbaycan Nəsr Antologiyası I*, (Haz.) Əsgərli, Z., Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
- Moran, B., (2019). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nemutlu, Ö., (2018). *Ahmet Mithat Efendi'nin Kütüphanesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Nəriman Nərimanof, (1971). *Nəriman Nərimanof-Eserleri*, (Red.) Zamanov, A., Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Nuri Ergin, O., (1977). *Türkiye Maarif Tarihi I-II*, İstanbul: Eser Matbaası.
- Okay, M. O., (2016). *Batılşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Parla, J., (2018). *Babalar ve Oğullar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlatır, İ., Enginün, İ., Ercilason, A. B., Kerman, Z., Uçman, A. ve Çetin, N., (2011). *Tanzimat Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Qasımzadə, F., (2018). *XIX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Bakü: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Rahmi Gürpınar, H., (2021). *Cadı*, (Haz.) Oğuz, S., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, N., (2018). *Türkiye Eğitim Tarihi (11-20. Yüzyıllar)*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Somel, S. A., (2011). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu- Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler*, (Haz.) İnalçık. H. ve Seyitdanlıoğlu, M., İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Sultan Məcid Qənizadə, (2006). *Sultan Məcid Qənizadə Seçilmiş Əsərləri*, (Haz.) Zamanov, A. ve Araslı, H., Bakü: Avrasya Press Yayınları.
- Tanpınar, A. H., (2016). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yəqubi, Ə. R., (2005). *Azərbaycan'da Təlim Tərbiyə Mədəniyyəmi, Təhsil və Pedaqoji Fikir Tarixi*, Bakü: Nurlan Yayınları.

II. II. Makale:

- Akın, Ü., (2018). Çarlık Dönemi Rus Azerbaycan'ında Eğitim, *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8 (15), 2193-2215.
- Alan, S., (2017). Kimlik Kazandırma Sürecinde Kurgu Kahramanları (Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı? Örneği), *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 10, 38-57.
- Apaydın, H. Y., (2000). "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul, 432-445.
- Arslan, İ., (2007). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler (Balıkesir Örneği), *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 235-248.
- Başkan, Ş. ve Çay, A. M., (2019). Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (64), 176-186.
- Bozaslan, B. ve Çokoğullar, E., (2015). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modern Eğitimin İnşası: Devletin Kurtarılmasından Devletin Kurulmasına, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 309-329.
- Ceran, D., (2002). Mürebbiyelik ve Türk Romanında Bazı Mürebbiye Tipleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 215-227.
- Coşkun, B., (2010). Türk Modernleşmesini Kadın Romanları Üzerinden Okumak-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 5 (4), 930-964.
- Çonoğlu, S., (2016). Bir Roman Kahramanı Olarak Ahmet Mithat Efendi, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (35), 235-251.
- Dayanç, M., (2014). Bir Yenileşme Dönemi Aydını Olarak Ahmet Mithat Efendi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 47 (47), 81-96.
- Demir, Ş., (2015). XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (13), 435-447.
- Doğan, R., (1997). Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 407-442.

- Durmaz, Ş., (2010.). 20.Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler, *T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yardım ve Dayanışma Hakemli Araştırma Dergisi*, 1 (2), 61-69.
- Fərəcov, Ş. F. ve Əhmədov, H. O., (2015). XX. Əsrin İlk Onilliklərində Şimali Azərbaycan'da Əhalinin Savadlılıq Səviyyəsi (Zaqatala Bölgəsi Üzrə), *Bakı Universitetinin Xəbərləri Humanitar Elmlər Seriyası*, 3, ss. 145-151.
- Garan Gökşen, B., (2018). Romantik Şairden Melankolik Okura: Ahmet Mithat Efendi ve Hüseyin Rahmi'nin Şiir Okuyan Kadınları, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (15), 171-186.
- Güray, Ş. ve Duran, A., (2020). Tanzimat Dönemi Eğitimin Durumu ve Dönemin Bir Değerlendirilmesi, *Sosyal Bilimler Dergisi, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 44, 507-522.
- Güven, İ., (2001). Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi (Osmanlı Düşünürlerinin Kadın Eğitimine Bakışları), *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34 (1-2), 62-63.
- Hanioğlu, M. Ş., (1992). "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul, 148-152.
- İlhan, N., (2012). Yeninin İçinde Eski: Tanzimat Dönemi Romanlarına Divan Şiirinin Yansıması, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 7 (4), 2003-2017.
- Karabulut, M., (2013). Tanzimat Dönemi Türk Romanında Kadın Üzerine Tematik Bir İnceleme, *Erdem Dergisi*, 64, 49-69.
- Karaca, Ş., (2013). Modernleşme Döneminde Kadın Eğitiminin Niteliğine Yönelik Farklı Yaklaşımlar, *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi (UHBAB)*, 2 (3), 1-11.
- Karataş, S., (2003). Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 231-242.
- Kazıcı, Z. ve Halis, A., (2010). "Talim ve Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39, İstanbul, 515-523.

- Koçak, A., (2016). Osmanlı Türk Toplumunun Modernleşmesinde Yeni Bir Model: Avrupalı Mürebbiyeler, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 40, 59-71.
- Köse, İ., (2015). Osmanlı'da Eğitimin Modernleşme Hareketleri: Dönemin Çocuk Mecmualarında Eğlence ve Eğitim Yaklaşımları (1869-1922), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 18 (2), 137-163.
- Musayev, İ., (2018). Bazı Azerbaycanlı Ediplerin Eserlerinde Eğitim Meseleleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (57), 415-419.
- Orakçı, A., (2018). Türk Romanında Öğretmen ve Eğitim (Tanzimat'tan Köy Enstitüsü Yılları 1860-1940). *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 6 (2), 18-36.
- Özcan, U., (2011). Ahmet Ağaoğlu'nun Kişisel Serüveni Açısından XX. Yüzyılda Türkiye ve Azerbaycan'daki Modernleşme Deneyimleri, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 29, 77-85.
- Özdemir M. ve Kantaş, Z., (2014). Mizancı Murad Ve Turfanda Mı, Turfa Mı? Romanında Eğitim, *TEKE, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3 (2), 247-273.
- Savaş, K., (2019). Bir Eğitimci Olarak Ahmet Mithat Efendi'nin Eğitimle İlgili Görüşleri, *Turkish Studies - Language And Literature*, 14 (3), 1521-1545.
- Sazyek, H., (2013). Talim-i Edebiyat'ın "Hatime"si Üzerine, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, 8 (1), 2227-2239.
- Şen Sönmez, Ü., (2013). Fatma Aliye'nin Muhadarat Adlı Romanında Kadının Eğitimine Dair, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2 (2) 295-311.
- Tekin, İ., (2017). 1876-1923 Yılları Arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (3), 1589-1623.
- Uğurcan, S., (2002). Osmanlı-Türk Romanında Kadın Tipler, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11, , 117-126.
- Uygur, E., (2017). Nəriman Nərimanov'un Bahadır ve Sona Eserinde Türk-Ermeni Kültür Çatışması, *Social Sciences Studies Journal*, 3 (12), 2261-2268.

Ürekli, F., (2002). Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 382-406.

Yakışan, R., (2017). 19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileşmesinde Hacı Zeyelabidin Tagıyev'in Etkileri, *Türk Tarihi Araştırmalar Dergisi*, 2 (1), 92-111.

Yıldız, İ. ve Deveci, M., (2019). Tanzimat Romanında Kurumsal Olmayan Boyutu ile Eğitim: Eğitimciler ve Öğreticiler, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 148-160.

Yılmaz, A., (2016). Tanzimat Romanlarında Eğitim Meselesi ve Tahsilli Kahramanlar, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 514-531.

II. III. Bildiri:

Çağın, S. ve Özturhan, M., (2020). Modernleşme Döneminde İbrahim Bey'in Seyahatname'sinde İran'da Eğitim Sorunları, *Van Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, Van, (24-25 Temmuz 2020), 421-424.

Doğan, A. ve Garan, B., (2013). Nabizade Nazım'ın Çocuklara Yönelik Eserleri ve Çocuk Edebiyatımızdaki Yeri, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul, (30 Eylül - 04 Ekim 2013), 862-884.

II. IV. Tez:

Abbaslı, S., (2019). *Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Sakarya (No: 557447).

Karabulut, M., (2008). *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ (No: 221715).

Kartal, S., (2013). *Türk Romanlarında Eğitim-Öğrenim Görmüş Kahramanlar(1870-1908)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul (No: 356508).

Mutallımov, D., (2019). *Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya ve İran İle Dini İlişkileri (XIX. Yüzyıl)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Bursa (No: 553208).

Oylubaş, D., (2014). *Fatma Aliye Hanım'ın Düşünce Dünyası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kayseri (No: 375832).

- Özdemir, A., (2014). *Ahmet Mithat Efendi'nin Romanlarında Kadınlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Edirne (No: 370418).
- Sarımermer Annaç, Z., (2001). *Fatma Aliye Hanım'ın Hayatı, Eserleri ve Eğitim Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul (No: 106863).
- Soydan, T., (2012). *Osmanlı–Türk Modernleşmesi Süreci ve Eğitimin Belirlenimi (1789-1946)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara (No: 314014).
- Şimşir, A., (2019). *Darülmualimât Eğitim Programı ve Bir Darülmualimât Öğretmeni Olarak Ahmet Mithat Efendi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Ankara (No: 604277).
- Uyanık, E., (2006). *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: İzmir (No: 189842).
- Yıldız, İ., (2018). *Tanzimat Romanında Eğitim Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Elazığ (No: 488566).
- Yılmaz, A., (2015). *Türk Romanlarında Yükseköğretim Gençliği (1872-1950)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Bursa (No: 427342).

II. V. Elektronik Kaynak:

Akyüz, Y., (E.T. 2021). Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı, Erişim Bilgisi: dhgm.meb.gov.tr.

Həbibbəyli, İ., (2017). 525-ci Qəzet- Maarifçilik və Realizm, 8-9. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/dekabr/568158.htm>

<https://sozluk.gov.tr/>

Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Kız Okullarının Açılması. (2021). Erişim Adresi: <https://9lib.net/article/kuzey-azerbaycan-%C3%BCsl%C3%BCman-k%C4%B1z-okullar%C4%B1n%C4%B1n-a%C3%A7%C4%B1lmas%C4%B1-i%C3%87%C3%A7in-yap%C4%B1lan.qvixmmx0> Türk Dil Kurumu, <https://kelimeler.gen.tr/>

EKLER

EK 1.

ÖĞRENCİNİN AKADEMİK ÖZGEÇMİŞİ

Kişisel Bilgiler			
Adı ve Soyadı	Meliha ÖZTURHAN Not: 2019 öncesine kadar Maliheh AZİZPOUR ismini taşıyordum ve çalışmalarımnda bu isim kullanılmıştır.		
E-postası/Web Sayfası			
Bildiği Yabancı Diller	Farsça, Arapça, İngilizce.		
Uzmanlık Alanı	Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği		
Öğrenim Bilgileri			
	Üniversite	Bölüm/ ABD	Yıl
Lisans	Payam-ı Nur-I Tebriz	Genel Psikoloji	2004
Yüksek Lisans	Ege Üniversitesi	Türk Dünyası Edebiyatları	2014
YL Tez Başlığı	Güney Azerbaycanlı Şair Alırıza Nabdel (Hayatı, Sanatı ve Şiirleri)		
YL Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ali EROL		
Akademik Eserler			
Makaleler: 1- Azizpour. M., Güney Azerbaycanlı Alırıza Oktay ve Doğu Türkistanlı Nimşehit'in Eserlerinde Vatanseverlik* (2012). <i>Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı</i> , (Haz.) Kaymaz, Z. ve İnayet, A., İzmir, ss. 613-620. 2- Azizpour. M., (2013). Güney Azerbaycan'ın Çağdaş Edebiyatında Habip Sâhir, <i>Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi</i> , XIII/2, İzmir, ss. 91-104.			

Bildiriler:

1- Azizpour. M., (2015). Dede Korkut Boylarında Ağıt, *Dede Korkut ve Türk Dünyası Konulu III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi*, (19-23 Ekim 2015), Çeşme-İzmir.

2- Azizpour. M., (2015). Dədə Qorqud Boylarında Ağıt və Bənzər Xocalı Ağıtlarından Bir Neçə Örnək, *Kitabi Dədə Qorqud'un Elm Aləminə Məlum Olmasının 200 illiyinə Həsr Olunmuş Epos və Etnos Beynəlxalq Simpoziumu*, (6-7 Noyabr (Kasım) 2015), Bakü-Azərbaycan.

3- Çağın, S. ve Özturhan, M. (2020). Modernleşme Döneminde İbrahim Bey'in Seyahatname'sinde İran'da Eğitim Sorunları*, *Van Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (24-25 Temmuz 2020), Van- Türkiye.

